

MAGISTER PHILIPUS MELANCHTHON

Door

J.P.G. WESTHOFF

**AMSTERDAM HÖVEKER & ZOON
TYP. - P.A. GEURTS - NIJMEGEN**

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2012**

INHOUD

INLEIDING

I. ZIJN JEUGD EN UNIVERSITEITSJAREN

II. ZIJN OPTREDEN EN WERKZAAMHEID TE WITTENBERG

III. ZIJN VERDIENSTEN OP 'T GEBIED VAN SCHOOL EN KERK

IV. DE RIJKSDAG TE AUGSBURG

V. ZIJN WERKZAAMHEID ALS BEMIDDELAAR

VI. VREUGDE EN LEED

VII. HULP IN DODELIJKE ZIEKTE

VIII. WORMS EN REGENSBURG

IX. ZIJN DROEFENIS OVER LUTHERS DOOD

X. OORLOG EN ELLENDE

XI. DE RIJKSDAG VAN AUGSBURG MET ZIJN INTERIM

XII. ZIJN STRIJD MET FLACIUS EN OSIANDER

XIII. LEERTWISTEN EN POGINGEN TOT VERENIGING

XIV. LAATSTE LEVENSJAREN

XV. ZIJN HUISELIJK LEVEN

XVI. ZIJN DOOD

ENKELE STUDIES OVERGENOMEN UIT: FILIPPUS MELANCHTHON, BRUGGENBOUWER. Uitgeverij Kok in 2011

1. MELANCHTHON EN DE NEDERLANDEN IN DE ZESTIENDE EN ZEVENTIENDE EEUW Dr. H. J. Selderhuis

2. DE INVLOED VAN MELANCHTHON BIJ SIMON OOMIUS.
Dr. F. van der Pol

3. MELANCHTHON IN DE GEREFORMEERDE ORTHODOXIE, MET NAME BIJ GISBERTUS VOETIUS. Andreas Beck

4. MELANCHTHON OVER WIL EN VRIJHEID. Dr. Antonie Vos

Opgedragen aan de weledelgeboren heer J.G. Sillem, wiens veeljarige trouwe vriendschap mij uitermate heeft verkwikt en versterkt, en wiens rusteloze ijver, in de geest van de Christelijke liefde en van de vrede, voor het Godsrijk in 't algemeen en de Lutherse kerk in 't bijzonder, mij menigmaal tot een voorbeeld en spoorslag was.
De schrijver

INLEIDING

Vier Evangelisten hebben het leven van Jezus Christus, de Zaligmaker van de wereld, beschreven. Vier reformatoren hebben het werk van de Kerkhervorming tot stand gebracht. Noch het één, noch het ander is geschied *zonder de wil van Hem, Die alles in allen werkt.*

Wij zouden een onvolkomen beeld van de Zoon van God en van de mensen verkrijgen, indien wij ons slechts aan de Evangelie, met terzijdestelling van de andere, wilden houden. En mogen wij niet met evenveel recht beweren, dat wij de vier grote Hervormers moeten kennen, om vrij van alle eenzijdigheid, tot het eigenlijk wezen van de Reformatie van de kerk in de 16de eeuw te kunnen doordringen?

Zonder twijfel is de grootste Dr. Maarten Luther. Op de 400^e gedenkdag van zijn geboorte hebben wij zijn leven aan de Evangelische Christenheid in Nederland op eenvoudige wijze verhaald. Hij is een geheel enige, een waarlijk apostolische figuur. Luther is een vorst in Israel, wiens gelijke niet licht te vinden is onder de mensen.

Toch zouden wij ons aan de grootste ondankbaarheid schuldig maken, wanneer wij om zijnentwil de andere Hervormers vergaten.

Lag het minder op mijn weg het levensbeeld te schetsen van Johannes Calvijn of Ulrich Zwingli, reeds sedert lange tijd gevoelde ik mij opgewekt, om dat van Luthers trouwste vriend en kundigste medestrijder te beschrijven.

Het is van algemene bekendheid, dat de held van Wittenberg zich omringd heeft gezien door vele medearbeiders, die door woord en geschrift het door hem in Gods kracht aangevangen werk hebben verdedigd en voortgezet. De namen van Nicolaas Amsdorff, Johann Brenz, Dr. Maarten Bucer, Joachim Camerarius, Caspar Cruciger, Dr. Justus Jonas, Dr. Wenceslaus Link, Erhard Schnepf, Frederik Spalatinus, Frederik Myconius en vele anderen schitteren als sterren van de tweede grootte aan de hemel van de Evangelische kerk.

Boven allen blinkt echter uit Philippus Melanchthon. Meer dan tot dusver verdient hij door de Evangelische Christenheid gekend en in ere gehouden te worden. Want al wordt hij ook bijna altijd in de adem met Luther genoemd, er zijn duizenden, voor wie hij een grote onbekende is. Hoogstens zijn zij min of meer bekend met enkele feiten uit zijn leven. En toch, was hij ook geen genie als Luther, terecht getuigt een Duits hoogleraar van hem: "Hij was een groot, veelzijdig ontwikkeld talent."

Luther en Melanchthon, hoe onderscheiden ook in aanleg, karakter en gezindheid, behoren bij elkaar. Als wij de namen van deze *geestelijke tweelingbroeders* noemen, verrijzen voor het oog van ons gemoed Paulus en Apollos. De verhouding, waarin deze stonden tot de gemeente te Korinthe, was dezelfde, als waarin genen hebben gestaan tot de Evangelische kerk in Duitsland. Gelijk Paulus de Korinthische gemeente heeft gesticht, zo heeft Luther de eerste beslissende stap tot de Reformatie gedaan. En gelijk Apollos Paulus daarbij terzijdestond, met en na hem arbeide, zo heeft ook Melanchthon trouw aan Luthers zijde gestaan, met en na hem gearbeid. Gelijk Apollos de Alexandrijnse wetenschap en beschaving in de dienst van het

Evangelie stelde, zo heeft Melanchthon de klassieke wetenschappelijke beschaving van zijn tijd gebezigd, om het reine Evangelie van de genade van God in Jezus Christus hoog op de kandelaar te plaatsen. Gelijk Apollos niet uit de apostolische kring afkomstig was en toch het werk van een apostel deed, zo is ook Melanchthon niet voortgekomen uit de kring van het geestelijk ambt, maar meer dan iemand anders heeft hij door zijn veelomvattende arbeid gedaan, om jongelingen voor dat ambt op te leiden. Gelijk Paulus tot Apollos onafgebroken in de verhouding van een Christelijke vriend en broeder stond, in weerwil van zoveel, dat hen dreigde te scheiden, zo zijn ook Luther en Melanchthon trouwe vrienden en broeders gebleven, al waren zij ook van elkaar, wat aanleg en karakter betreft, zeer onderscheiden.

Maar gelijk de namen van Paulus en Apollos *tegen hun wil* te Korinthe tot partijnamen gemaakt werden, zo is het ook met Luther en Melanchthon gegaan, niet slechts onmiddellijk na hun leven, maar zelfs tot op de tegenwoordige tijd. En zowel daar als hier met dezelfde uitslag. Terwijl deze Luther verheft ten koste van Melanchthon, heeft geen woorden genoeg, om de laatste boven de eerste te verheerlijken.

Noch het één, noch het ander kan onze instemming wegdragen. Hoezeer hebben beide mannen elkaar gewaardeerd! Met welk een ootmoed heeft de één de ander hoger geacht dan zichzelf! Met welk een dankbare blijdschap spreekt Luther zich uit over de hem in Melanchthon geschonken kracht, die slechts daarom met zulke uitnemende gaven was toegerust, opdat de hof van de kerk van Christus zou bloeien en vruchten voortbrengen. Hoe scherpzinnig en waar is zijn oordeel, wanneer hij zegt: "Ik ben geboren om met de duivelen te oorlogen; daarom zijn mijn boeken veel stormachtiger en oorlogszuchtiger. Ik moet houtblokken kloven en stammen uitroeien, doornen en heggen omhakken en de moerassen aanvullen. Ik ben de grote woudrichter, die baan moet breken. Maar magister Melanchthon gaat stil en eenvoudig zijn weg, hij bouwt en plant, zaait en begiet met lust, waartoe God hem rijkelijk Zijn gaven geschonken heeft."

Is het Luther, die in Melanchthon het werk van zijn God prees, zo is het wederom Melanchthon, die in Luther de Elia, de man, vol van de Heilige Geest, vereerde.

Zij zijn beide helden op de Christelijke kampplaats. Maar terwijl Luther na de hevigste worstelingen uit de eenzame kloostercel tevoorschijn treedt, komt Melanchthon, door Gods hand in geleidelijke ontwikkeling tot het geloof gebracht, uit de gehoorzalen van de universiteiten en uit de omgang met de geleerdste mannen van zijn tijd. Zij zijn beide grote geesten. Maar waar Luther de scheppende geest is, daar zift, bearbeit en ontwikkelt Melanchthon de rijke stof. Zij zijn beide trouwe arbeiders in de wijngaard van de Heere. Maar terwijl Luther zijn waarheidsvonken onder het volk doet spatten, is het Melanchthon, die de machtigen van de aarde en de geleerden voor de zaak van de Reformatie wint. Zij zijn beide lichten van God. Maar terwijl het lichten van Luther op de bliksem gelijk, zuiverende de onrein geworden kerkelijke lucht, gelijk dat van Melanchthon op het koesterend zonnelicht, dat daarom niet minder bevruchtend werkt. Zij hebben beide een diep verlangen naar de eenheid van de kerk. Maar terwijl Luther met scherpe blik inziet, wat het verwante scheidt, is het Melanchthon, die met zelfverloochenende liefde alles opzoekt, wat het gescheidene nog verenigt.

Zo staan zij beide voor ons als arbeiders op de veld, die elkaar wederkerig aanvullen. Hoewel Luther wenste, dat Melanchthon meer spietsen en nagelen had, en Melanchthon bij Luther meer een kalm en rustig wezen begeerde, ja zelfs in een donker uur over Luthers strijdlust klaagde; hoewel zij somwijlen uit elkaar gingen; gescheiden konden zij niet worden, omdat zij inwendig bij elkaar behoorden. Zij

stootten elkaar af, maar zij trokken elkaar ook weer aan, want zij behoorden bijeen naar hun innigst wezen. Het is van grote betekenis, dat Luther, die niemand ontzag, waar het de waarheid gold, nooit rechtstreeks tegen Melanchthon is opgetreden en het niet heeft toegelaten, dat de man, die zoveel tot stand had gebracht, beschimpt of verongelijkt werd. Is het Luther geweest, die zijn vriend als uit de dood God heeft afgebeden, Melanchthon heeft het beleden, dat hij liever sterven wilde, dan van deze man losgerukt worden. Het is een wondere leiding van de Goddelijke voorzienigheid, die deze twee mannen samenbracht tot het ene grote en heilige werk. En in plaats dus van de één boven de ander te verheffen en boven hun graven oude twisten op te rakelen, voegt het ons, God te danken, dat Hij Zijn kerk die twee mannen als Zijn dienaars geschonken heeft.

Ja, *dienaars van God* waren zij. Hun gehele leven was niets dan een grote dienst van God. Zij hebben zich beide voor de Evangelische waarheid geofferd. Zij hebben die beide gevonden in éne bron, het Woord van God. Zij hebben die beide ervaren op dezelfde heilsweg, door boete tot geloof. Geen van hen heeft zijn eigen eer gezocht, maar alleen de eer van de Heere. Beide hebben geen hogere roem gekend, dan die, waarop de apostel ook voor zichzelf aanspraak maakt: "Daarvoor houde ons een iegelijk, namelijk voor Christus' dienaren en huishouders over Gods verborgenheden." Zij zijn dienaren, "door welke ook wij zijn gelovig geworden." Maar een iegelijk, in zover de Heere hem gegeven heeft.

Zo heeft ook Melanchthon zijn bijzondere gaven gehad, die hij dienstbaar maakte tot de opbouw van Christus' koninkrijk. Hij paarde aan een edele bedachtzaamheid een grote nauwgezetheid van geweten; aan liefde tot de vrede, die niets hogers kent dan de eendracht te bewaren, een schoonheidszin, die zich van al wat ruw en heftig was teruggestoten gevoelde; aan een zeldzame mate van degelijke wetenschap grote kinderlijke eenvoud. Zacht en verschonend in zijn oordeel over anderen, was hij streng ten opzichte van zichzelf, terwijl in zijn binnenste de innigste vroomheid woonde, zoals zij bestaat in onvoorwaardelijk vertrouwen op de genade van God. Onwillekeurig trekt ons de wonderschone harmonie van zijn gehele wezen aan. De ziel van zijn leven was dienen.

Het is een onloochenbaar feit, dat zijn gematigdheid weleens in besluiteloosheid, zijn voorzichtigheid dikwijls in bedenkelijkheid, zijn nauwgezetheid vaak in moedeloosheid en versaagdheid ontaardde. Het is een niet te miskennen feit, dat zijn liefde tot de vrede hem soms verleidde tot concessies, waarbij het scheen, als zocht hij de vrede ten koste van de waarheid. Zeker, ook Melanchthon heeft gedwaald, maar zijn hart niet. De gezindheid, die aan alles ten grondslag lag, het streven, dat hem bij alles bezielde, was slechts de vurige ijver, om het Evangelisch geloof, de Evangelische kerk te dienen.

Hoeveel heeft hij gearbeid! Hij is het geweest, die de wetenschap van de toenmalige wereld met het Protestantisme huwde, die haar stelde in de dienst van het Evangelie. Zijn levensgeschiedenis stelt hem ons voor ogen als de rusteloos werkzame, voor wie nimmer iets te veel, te zwaar was. In zijn tijd "de leermeester van Germanië" geheten, oefende hij een machtige invloed uit op de wetenschappelijke en Christelijke ontwikkeling van Duitsland, ja van verreweg het grootste deel van Europa. Vervaardiger van de Augsburgse Geloofsbelijdenis en van haar Apologie of Verdediging heeft hij tal van geleerde en praktische werken geschreven, die nog in deze tijd verdienen gelezen en bestudeerd te worden.

Gemakkelijk viel hem zijn arbeid niet. Zijn natuur ging meer uit naar een kalm en rustig leven in de studeerkamer, en desniettemin stond hij kloek en fier te midden van

de grote strijd van de Reformatie. Zijn gezondheid verbood hem inspannende bezigheden en toch heeft hij op zulk een wijze zijn arbeid verricht, dat Luther voor zijn leven bevreesd was. En dit alles heeft hij gedaan, niet om te nemen, maar om te geven. Nooit heeft hij enig gewin van al zijn arbeid gezocht.

En waar hij als een held voor ons staat in de strijd, daar is hij bovenal groot geweest in het lijden. Hij heeft de droeve ervaring opgedaan, meer miskend te worden door hen, die zijn vrienden behoorden te wezen, dan door hen, die zijn vijanden hadden kunnen zijn. Wat al zorgen hebben hem de vijandschappen berokkend, die het Protestantisme van de zijde van de Pauselijken had te verduren! Wat al donkere schaduwen hebben de onderlinge twisten en scheuringen van de Evangelischen over zijn gemoed geworpen! Hij was geen rots, waarop de bruisende golven tevergeefs hun kracht beproefden, want de teerheid en fijnheid van zijn wezen hadden hem des te gevoeliger gemaakt. En toch heeft hij nooit geweigerd, de wegen te gaan, die zijn God hem gebod te bewandelen. Toch heeft hij de standplaats, waarop God hem gesteld had, niet verlaten. Toch is hij uit de strijd niet ontvlucht, maar hij heeft hem trouw tot het einde gestreden. En waarom? Hij had de moed van de heilige liefde, die alles draagt, alles gelooft, alles duldt, alles hoopt.

Zó staat zijn beeld voor ons. Hij is een heerser in het rijk van de geest en toch vol dienende, gelovige liefde; arbeidende voor de vernieuwing van de kerk en toch ook weer voor haar eenheid de vrede zoekende temidden van de strijd.

De Evangelisch-Protestantse Christenheid dient het te weten, dat zij een niet genoeg te waarden schat bezit in de grote mannen van de 16^e eeuw. Vele kleine geesten, die met het oude Christelijke geloof hebben gebroken, doen veel van zich spreken. Waar deze echter spoedig vergeten zullen zijn, daar zal "de gedachtenis des rechtvaardigen tot zegening wezen". En zulk een rechtvaardige is Luthers boezemvriend, medestrijder en medearbeider geweest.

Tot zegen van de Evangelische Christenheid en tot versterking van haar allerheiligst geloof hebben wij getracht, aan de hand van mannen als Landerer, Ledderhose, Meurer en Schmidt, een getrouw beeld te schetsen van magister Philippus Melanchthon.

Hij was bovenal een irenische persoonlijkheid, wie de eenheid van de gelovigen in de onderscheiden kerkgenootschappen zeer ter harte ging. Als zodanig kan zijn leven voor menig een in onze tijd ten zegen zijn. En waar hij tevens als geleerd en wetenschappelijk man met onkreukbare trouw de grondwaarheden van het Evangelie in leven en in sterven heeft beleden, daar predikt hij met veel anderen aan het geslacht onzer dagen, dat er tussen het zuiver apostolisch Christendom en de wetenschap geen onverzoenlijke strijd bestaat.

Schenke God genade, dat wij op de vraag: "Wie is Melanchthon?" kunnen antwoorden: "Hij is een dienaar, door wie wij zijn gelovig geworden!"

Schoner monument kan door ons voor die grote magister niet opgericht worden. Danken voor hetgeen God ons door de Reformatie, ook door Melanchthon, heeft gegeven, kunnen slechts zij, die staan in het geloof, dat de Hervormers, ook Melanchthon, bezielde. Maar ook deze zijn het, die in onze dagen vol strijd en verdeeldheid moedig de grote strijd van het geloof zullen strijden, en dat wel in de geest van de liefde, die de zwakken draagt, de dwalenden terecht wijst en op een biddend hart de grote nood van de kerk draagt.

"Zalig zijn de vreedzamen, want zij zullen Gods kinderen genaamd worden!"

I. ZIJN JEUGD EN UNIVERSITEITSJAREN

In een heuvelachtige streek van de Kraichgaus ligt tussen Bruchsal en Stuttgart het vriendelijke stadje Bretten. In vroegere tijd behoorde het de keurvorsten van de Pfaltz toe. Zijn inwoners hebben zich in het jaar 1504 manhaftig tegen hertog Ulrich van Württemberg gedragen. In de boerenkrijg bleef het trouw aan de wettige overheid. Dit stadje is de geboorteplaats van Philippus Melanchthon.

Een oud stuk deelt ons over zijn voorvaders en ouders, zijn geboorte en jeugd het een en ander mede.

"Ten tijde van de Pfalzgraaf Philip, keurvorst aan de Rijn, woonde een goed en vroom man, Claus Schwarzerd, (of Schwarzer, zwarte aarde) te Heidelberg. Deze heeft bij Elisabeth, zijn wettige huisvrouw twee zonen, Hans en George gekregen en hen godvrezend van hun jeugd af grootgebracht. George was een zeer vlijtige knaap, die ijverig deed, wat men hem opdroeg. De Pfalzgraaf Philip, die hem genegen was, liet hem aan zijn hof allerlei handwerken zien, om daardoor te weten te komen, waarin hij wel lust had en wat uit hem zou kunnen worden. Toen de knaap bliken gaf, dat ijzeren wapenrustingen 't meest in zijn smaak vielen, zond de keurvorst hem naar een meester, die te Amberg woonde. Hij leerde dat kunstvak zo spoedig, dat een ieder er zich over verwonderde. Een van de gezellen, daarover jaloers, brandde hem op zekeren dag zo gevaarlijk met gloeiend lood, dat men aan het behoud van zijn leven wanhoopte. Door Gods genade en door bijzonder trouwe verpleging bleef hij gespaard." Op last van de keurvorst ging hij daarna naar een wapensmid te Neurenberg, waar hij goede vorderingen maakte. "Want er was in de jongeling zulk een vaardigheid, dat hij alles, wat zijn ogen zagen, met de handen kon namaken. Hij smeedde zo zuiver, alsof het gevijld was."

Binnen enige jaren kon hij alles, wat de ridders nodig hebben, vervaardigen. De keurvorst riep hem aan zijn hof en stelde hem tot zijn zwaardveger of wapensmid aan. Hij werd zo beroemd, dat zelfs vreemde vorsten en onder deze keizer Maximiliaan bij hem hun wapenen bestelden. Voor een zeer kunstige rusting ontving hij van de keizer een familiewapen ten geschenke, dat een leeuw voorstelde, die, op schild en helm gezeten, nijptang en hamer in zijn klauwen hield. Georges zoon heeft zich van dit wapen niet bediend. Hij koos de slang aan 't kruis. Toen George Schwarzerd dertig jaren oud was, wenste de keurvorst, dat hij een huwelijk zou aangaan.

Te Bretten leefde een aanzienlijk burger Hans Reuter "een fijn, verstandig man, die zelfs gestudeerd had", in groot aanzien stond en enige jaren het ambt van burgemeester had bekleed. Deze had een dochter, Barbara geheten, "die een deugdzaam en welopgevoed kind was". Deze werd hem naar de beschikking van de almachtige God en de onderhandelingen van de keurvorst wettig toegevoegd. Te Spiers werd hun huwelijk kerkelijk voltrokken in tegenwoordigheid van vele ridders, die te van zijn eer waren gekomen. "Deze echtgenoten", zo luidt het oude bericht, "hielden elkaar zeer lief en waard, want George Schwarzerd was een oprecht, vroom en godvrezend man, die met ernst God diende, vlijtig bad, zijn liederen even trouw hield als de beste geestelijke, dikwijls 's nachts opstond, op zijn knieën viel en ernstig en vurig de Heere smeekte. Uit zijn mond is nooit een enkele vloek gehoord. Nooit, tot aan zijn levenseinde, heeft men hem beschonken gezien. Het was hem niet om de verwerving van tijdelijke goederen te doen en nooit heeft men hem voor het gericht gezien, om te procederen." Zijn vrouw schijnt behalve de godsvrucht en een huiselijke, spaarzame zin, een rijke milddadigheid jegens armen en noodlijdenden beoefend te hebben. Men hoorde meermalen uit haar mond de spreuk: "aalmoezen verarmen niet" en het versje:

Hij, die meer verteert
 Dan zijn ploeg kan verwerven,
 Zal ten laatste verderven
 En aan de galg sterven.

Nadat hun echt vier jaren kinderloos was gebleven, werd hun de 16^e februari 1497 een zoon geboren, die bij de doop de naam van Philippus ontving. "Alzo zegent God deze vrome en godvrezende man met de gave van zulk een kind, van hetwelk later niet de land, maar vele landen, ja de gehele Christenheid veel hebben genoten en zonder twijfel tot aan het einde van de wereld genieten zullen." De echt werd met nog een zoon en drie dochters gezegend.

Philippus en George, zijn vier jaar jongere broeder, bezochten in de aanvang de stadsschool te Bretten. Omdat er toen echter een aanstekelijke ziekte heerste, die ook de meester aantastte, liet de grootvader hun in zijn woning onderwijs geven door Joannes Ungarus, een bekwaam onderwijzer, zeer ervaren in de Latijnse taal. Op latere leeftijd kon Melanchthon niet genoeg over zijn lof uitweiden. "Hij beminde mij", zegt hij, "als een zoon en ik hem als een vader." Later is Ungarus hofprediker van de markgraaf Philip van Baden geworden en heeft het Evangelie tot aan zijn dood te Pforzheim trouw verkondigd. "Toen nu de grootvader hun vlijt zag, kocht hij hun een missaal, opdat de knapen ook de kerkgezangen zouden leren, want zij moesten op alle feestdagen in het koor meezingen. In die tijd trokken de grote Bachanten of de zogenaamde reizende scholieren van de ene stad naar de andere. Ook naar Bretten gekomen, drong de grootvader zijn kleinzoon aan, om met hen te disputeren, waarin hij bijna altijd overwinnaar bleef en waarin Reuter zulk een behagen schepte, dat hij het hem aan allerlei boeken niet liet ontbreken."

Reeds op zeer jeugdige leeftijd traden Philippus' buitengewone gaven aan het licht. Aan een trouw geheugen paarde hij een grote mate van scherpzinnigheid. Zijn gehele verschijning had iets lieflijks en bescheiden. Op de school onvermoeid in het vragen, besprak hij met zijn medescholieren na het onderwijs het geleerde. Zijn welbespraakt-hed werd een weinig door stamelen belemmerd, welk gebrek hij echter spoedig te boven kwam.

De grootvader beminde hem bovenmate. Niet lang zou Philippus zich echter in zijn bezit en dat van zijn vader verblijden. Nadat de eerste tengevolge van het drinken van vergiftigd water gestorven was, werd ook zijn vader in hetzelfde jaar 1507 op het ziekbed geworpen. Drie dagen vóór zijn uiteinde zei hij: "Deze drie stukken wil ik mijn kinderen op het hart binden: dat zij in de rechte Christelijke kerk opgevoed worden, dat zij één zijn in de Heere en eendrachtig onder elkaar, en dat zij erfgenamen van het eeuwige leven mogen worden." Toen hij de dood nabij was, riep hij de tienjarige Philippus tot zich, en hem tot ware godsvrucht opwekkend, zei hij tot hem: "Ik heb veel veranderingen in de wereld beleefd, maar er zijn nog groter aanstaande. Mijn gebed is, dat God u daarbij moge regeren. Ik raad u, mijn zoon, dat u God vreest en oprecht leeft." Deze woorden zijn Melanchthon gedurende zijn gehele leven bijgebleven. Opdat hij de dood van zijn vader niet zien zou, werd hij naar Spiers gezonden. De 27^e oktober 1507 stierf deze op de leeftijd van 49 jaren. Zwaar trof die slag zijn teder gemoed. "Ik had," zo zei hij later, "gelijk kinderen eigen is, nog nooit aan ziekte en dood gedacht en nog nimmer een dode gezien. Toen mijn moeder mij nu meedeelde, dat mijn vader gestorven was, overmande mij een grote smart."

Deze twee sterfgevallen brachten een ingrijpende verandering in zijn uitwendige levensloop teweeg. Met zijn broeder werd hij naar Pforzheim in Baden op de Latijnse

school gezonden, waar een bloedverwante van zijn moeder woonde, Elisabeth geheten, de zuster van de beroemde geleerde en uitnemende humanist Johannes Reuchlin. Onder de leiding van de rector Georg Simler en Johannes Hildebrand werden zij onderwezen in de Latijnse taal, terwijl Philippus, die tot de meest begaafde leerlingen behoorde, ook in het Grieks onderwijs ontving. Aldaar was het ook, dat hij Reuchlin nader leerde kennen, die in de talentvolle knaap een groot behagen had, hem zijn lieve zoon noemde en vele boeken ten geschenke gaf. Deze was het ook, die naar toenmalig gebruik, zijn naam Schwarzerd in 't Grieks overzette en hem Melanchthon noemde, later, in 1531, door hem wegens de makkelijker uitspraak in Melanthon veranderd.

Zijn inwendige ontwikkeling hield met zijn uitwendige gelijke tred. Bovenal boeiden hem de verhalen van de heilige mannen van de Christelijke kerk, hoewel zij niet ten volle een gemoed, als het zijne, konden bevredigen. De wet, door de Katholieke Kerk toenmaals bijna uitsluitend gehandhaafd, vermocht hoogstens de bodem van het harten om te ploegen. Bedenkt men echter, dat de goddelijke geboden op de achtergrond moesten treden bij de uitwendige geboden van de kerk, dan wekt het onze bevreemding, dat er nog zoveel hogere behoefte aanwezig was, als bij de jeugdige Philippus gevonden werd. Bovenal was het hem echter om de verwerving van kennis en wetenschap te doen, waarin hij dan ook gedurende de twee jaren, te Pforzheim doorgebracht, zó vorderde, dat hij zijn gedachten zowel in de Latijnse als in de Griekse taal vaardig kon uitdrukken.

Op dertienjarige leeftijd was hij rijp genoeg om de Universiteit te Heidelberg te bezoeken, waar hij de 13^e oktober 1509 onder de studenten werd opgenomen. Hij had het geluk, in het huis van een uitnemend geleerde, Dr. Pallas Spengel, te komen, wiens huis- en disgenoot hij werd. Spengel was een vroom man, die, hoewel in de dingen van de godsdienst nog aan het oude vasthoudend, zich toch niet geheel voor het nieuwe afsloot.

Terwijl Melanchthon bij Dr. Caesarius de beginselen van de sterrenkunde leerde, oefende hij zich bovenal in de oude talen, waarin hij zulke vorderingen maakte, dat de geleerde knaap algemeen te Heidelberg bekend werd. Op zekere dag had een hoogleraar een zeer moeilijke vraag gedaan en vroeg: "Waar vind ik een Graecus?" Eenstemmig riepen de studenten: "Melanchthon Melanchthon!" Bij een andere gelegenheid werd een hoogleraar tijdens het onderwijs plotseling ziek. In plaats echter van het college te sluiten, zei hij tot Philippus: "Laat uw medestudenten voortgaan en neem u mijn plaats in." Zowel zijn buitengewone bekwaamheid als zijn levenswandel waren oorzaak, dat hem het onderwijs van de zonen van Graaf Ludwig Von Löwenstein werd opgedragen, die een grote genegenheid voor hem opvatten en met wie hij later nog lang briefwisseling heeft gehouden.

De 10^e juni 1511 verwierf hij zich reeds op vijftienjarige leeftijd de titel van Baccalaureus. Hoewel hij de omgang met vele geleerde mannen en talentvolle studenten genoot, voldeed hem echter Heidelberg niet meer. Vooreerst kon hij er voor zijn verdere ontwikkeling niet meer leren en ten andere was het klimaat voor zijn gezondheid niet voordelig, daar hij telkens in de lente door koorts werd aangetast, zodat zijn bezorgde moeder insgelijks een verandering noodzakelijk keurde. Daarbij kwam nog, dat hij de waardigheid van Magister begeerde. De hoogleraren meenden echter dit verzoek niet te mogen inwilligen, "omdat hij zo jong was en er nog zo kinderlijk uitzag." Dit smartte hem zeer en deed hem des te vuriger naar een andere Universiteit verlangen. Later oordeelde hij zachter over het afwijzend oordeel van de Universiteit: "Het is soms zeer goed, wanneer aan jeugdige lieden niet alle wensen

worden ingewilligd. Dat heb ik reeds te Heidelberg ervaren."

In de herfst van het jaar 1512 begaf hij zich naar de Universiteit te Tübingen, die sedert kort door Hertog Eberhard de Baardige gesticht was en reeds te goeder naam en faam bekend stond. Wat hem het belangrijkste toescheen, werd door hem met stalen vlijt op deze kweekschool van de wetenschap beoefend. Hoewel Griekse en Latijnse schrijvers zijn lievelingen bleven en hij met zijn vriend Hausschein, die later onder de naam Oecolampadius in de reformatie zeer bekend is geworden, de Griekse schrijver Hesiodus las, legde hij zich ook op de rechtsgeleerdheid, de artseneerleerdheid en andere wetenschappen met de borst toe. Hij vergaarde zich een schat van kennis, die bij een jongeling van zijn leeftijd buitengewoon mag genoemd worden.

Te Tübingen trok hem echter 't meest de Godgeleerdheid aan. Dit was zeker niet toe te schrijven aan de wijze, waarop zij op bijna alle Universiteiten werd beoefend. Met terzijdestelling van de Heilige Schrift liet men zich alleen in met hetgeen de kerk leerde. Men vermaakte zich met allerlei ijdele en onvruchtbare spitsvondigheden en haarkloverijen, die een naar waarheid dorstend gemoed onmogelijk konden bevredigen.

Vlijtig bestudeerde Melanchthon de geschriften van Willem Occam, een oud scholastiek, maar ook deze kon hem niet voldoen, sedert hij in bezit van de Heilige Schrift was gekomen, die hem Reuchlin ten geschenk gegeven had. Gelijk deze ijverig de Schrift las en haar op zijn reizen meenam, zo handelde ook Melanchthon. "Hij las haar vlijtig dag en nacht." hier vond hij een antwoord op de vragen van zijn hoofd en hart, dat geen hoogleraar te Tübingen en geen priester van de kerk hem kon geven. Hoe moest het hem ergeren, wanneer hij op de kansels een priester hoorde spreken over een stelling van de wijsgeer Aristoteles of wanneer een ander trachtte te bewijzen, dat het schoeisel van de Franciscanen uit het hout van de boom van de kennis van goed en kwaad in het paradijs was vervaardigd. Wanneer hij ter kerke ging, nam hij altijd de Schrift mee, waarin hij zich onder de ceremoniën biddend verdiepte.

Bij mannen als Paulus, Augustinus en Luther kan men duidelijk aantonen, hoe zij tot de kennis van de waarheid en tot de ervaring van de Goddelijke genade zijn gekomen. Bij Melanchthon niet zo. God gaat verschillende wegen met Zijn mensenkinderen. Langzamerhand schijnt in hem de heilzame verandering te hebben plaats gegrepen, al mogen wij ook veilig aannemen, dat zij met het lezen en onderzoeken van de Heilige Schrift in verband staat. Dat de omgang met Reuchlin, die dikwijls uit Stuttgart naar Tübingen kwam, het zijne daartoe heeft bijgedragen, lijdt geen twijfel. Hoe menigmaal was de diepe verdorvenheid van de Kerk het onderwerp van hun gesprekken! En niet lang zou het meer duren, of de strijd zou ontbranden. Te Keulen eisten namelijk de Godgeleerden en Dominicanen, dat men alle Joodse schriften zou verbranden. De keizer vroeg Reuchlin om zijn oordeel, dat afkeurend luidde.

Hierover ontstaken de Keulenaars, aan wier hoofd de gedoopte Jood Pfefferkorn en de kettermeester Hoogstraten stonden, in hevige toorn. Zij vroegen de Paus, in deze zaak een beslissing te nemen. Reuchlin vatte de toegeworpen handschoen op. Melanchthon en anderen, onder wie Ulrich Von Hutten en Franz Von Sickingen de voornaamste waren, kozen zijn partij, waarom zij zich de scheldnaam van Reuchlinisten moesten laten welgevalen.

Korte tijd tevoren, de 25^e januari 1514, ontving Melanchthon op zeventienjarige leeftijd de graad van Magister, die hem het recht gaf, in 't openbaar voorlezingen te houden. Zijn colleges over Virgilius, Terentius, Cicero en Livius werden door vele

studenten bijgewoond, terwijl hij tevens als schrijver in 't openbaar optrad. Reeds in 1516 zwaaide hem Desiderius Erasmus van Rotterdam de grootste lof toe: "Bij de onsterfelijke goden! welke verwachtingen mogen wij koesteren van Philippus Melanchthon, die een jongeling, ja bijna nog een knaap is! In de kennis van de twee oude talen is hij gelijkelijk ervaren. Welk een scherpzinnigheid en vinding, welk een zuivere en sierlijke taal, welk een zeldzame en veelomvattende kennis, welk een grote belezenheid, welk een scherpe blik en fijn gevoel vinden wij in hem verenigd!"

Zulk een bijzonder persoon kon niet lang te Tübingen blijven. Na op Reuchlins raad voor een roeping naar Ingolstadt bedankt te hebben, werd hem een groot en rijk gezegend arbeidsveld geopend. De keurvorst Frederik van Saksen schreef in de lente van 1518 uit Augsburg, waar hij zich op de rijksdag bevond, aan Reuchlin, of hij hem niet een leraar voor de Griekse en een voor de Hebreeuwse taal voor de Universiteit te Wittenberg kon aanwijzen, waar Luther een half jaar tevoren zijn 95 stellingen aan de Slotkerk had aangespijkerd. Alle edele geesten, en onder deze ook Reuchlin, hadden de koene daad van de Augustijner monnik met vreugde begroet. En wie kon hij dus voor die twee leerstoelen beter aanbevelen dan zijn neef Melanchthon, die hem daartoe verlot had gegeven? "Ik weet", zo schreef hij de keurvorst, "onder de Duitsers niemand, die zo bekwaam is als Melanchthon, dan Erasmus, en deze is een Hollander." Hoewel nu de hertog Ulrich Von Würtemberg alles aanwendde om hem voor Tübingen te behouden, besloot Melanchthon naar Wittenberg te gaan. Reuchlin sprak hem scheidend deze schone woorden toe "Ga uit uw vaderland en uit uw maagschap en uit uws vaders huis naar een land, dat Ik u wijzen zal; en Ik zal u tot een groot volk maken en u zegenen en u een grote naam maken en gij zult ten zegen zijn. zo Genesis. Dit zegt mij de Geest en deze verwachting heb ik van u, mijn Philippus, mijn werk en mijn troost! Ga aldus vrolijk en vol goede moed!" Zo ingezegend door zijn oude vriend, die hij in dit leven niet meer zou terugzien, verliet hij Tübingen. Hij reisde over Bretten naar Augsburg, waar hij zich aan de keurvorst liet voorstellen en met diens hofprediker Spalatin kennis maakte. Na te Nürnberg de beroemde staatsman Pirkheimer bezocht te hebben kwam hij over Leipzig, waar de Universiteit te zijner ere een feestmaaltijd aanrichtte, de 25^e augustus 1518 te Wittenberg aan, waar hij echt feestelijk werd ontvangen.

II. ZIJN OPTREDEN EN WERKZAAMHEID TE WITTENBERG

Vier dagen na zijn komst aldaar aanvaardde de twee en twintigjarige hoogleraar zijn voorlezingen met een openingsrede. De gehoorzaal was geheel bezet. Tenger en onaanzienlijk van gestalte deden echter zijn schrander oog, zijn hoog voorhoofd, zijn Romeinse neus, zijn fijngevormde mond, ja geheel de uitdrukking van zijn gelaat de machtige geest, die in dit gebrekkig vat woonde, vermoeden. In schitterend Latijn sprak hij over de verbetering van de studiën. Op de bodem van de Schrift staande, ontwikkelde hij daarover de diepste gedachten. Is 't wonder, dat Luther zich ten eerste verheugde, zulk een geleerde voor de Universiteit, zulk een medestrijder voor de zaak van de waarheid gewonnen te hebben? Aan zijn vriend Spalatin schreef hij reeds de 31^e augustus: "Philippus heeft een zeer geleerde en sierlijke rede gehouden, met zulk een instemming en bewondering door allen aangehoord, dat het voor u niet meer nodig is, hem nog meer bij ons aan te bevelen. Wij hebben spoedig afgezien van zijn uitwendige gestalte en verblijden ons over zijn buitengewone gaven, die aller bewondering opwekken. Ik verlang geen betere leermeester in het Grieks, zolang hij ons behouden blijft. Slechts daarvoor ben ik bevreesd, dat zijn tenger lichaamsgestel

de lucht en de levenswijze alhier niet goed zal kunnen verdragen. Ook hoor ik, dat zijn traktement al te karig is, zodat de Leipzigers hopen, hem spoedig aan ons te zullen ontnemen. Zie dus toe, dat u zijn persoon en leeftijd niet veracht. Hij is alle eer waardig. Zijn gehoorzaal is geheel bezet en aan hem is het te danken, dat alle theologen de Griekse taal bestuderen." Hoe meer zij elkaar leerden kennen, des te meer namen de wederkerige hoogachting en liefde toe. "Luther huldigde," zegt de hoogleraar Ter Haar, "met de zedigheid van de echte kennis, in Melanchthon de meerderheid van zijn geleerdheid, de diepte en grondigheid van zijn studie; en Melanchthon kreeg spoedig Luther lief, wegens de vroomheid van zijn hart, wegens zijn dorst naar waarheid en godsvrucht, wegens zijn Christelijke heldenmoed, wegens zijn blanke en onverniste oprechtheid." In een brief, die Luther aan Reuchlin schreef, noemt hij hem "een bewonderenswaardig mens, aan wie bijna alles bovenmenselijk is, en toch mijn boezemvriend en vertrouwde."

De grote humanist kon zich echter evenmin als Erasmus vinden in de wijze, waarop de Reformatie van de Kerk tot stand kwam. En waar nu Melanchthon met zijn gehele hart aan Luthers zijde stond, daar bevreemdt het ons niet, dat in zijn verhouding tot deze enige verkoeling ontstond. Des te meer bewonderde de jeugdige hoogleraar in Luther het uitverkoren werktuig van de Heere, die zowel door zijn diepe ootmoed als zijn krachtig, apostolisch geloof, geroepen was om de Kerk van binnen uit te Hervormen. Het was hem goed, aan Luthers zijde de goede strijd te mogen voeren. De zaak van het Evangelie, door de bazuin te Wittenberg verkondigd, had heinde en ver weerklank gevonden. Weldra zag Leo X in, dat het meer dan een monnikentwist was. Noch de in bloed gedoopte geschriften, van Rome uitgegaan, noch het stoutmoedig optreden van de kardinaal Cajetanus te Augsburg, noch de vleierijen van de pauselijke nuntius Miltiz vermochten iets op Luther. Hij beloofde slechts aan de pauselijke kamerheer, te zullen zwijgen, wanneer ook zijn tegenstanders zich stilhielden. Deze overeenkomst werd echter verbroken door Dr. Johann Eck, hoogleraar te Ingolstadt, die reeds in 1516 met A. Carlstadt de strijd had aangeboden en wie hij nu in 1519 tot een openbare disputatie opeiste, die te Leipzig zou gehouden worden. Hierbij had Eck echter niet zoozeer Carlstadt, dan wel Luther op het oog, die dan ook met Melanchthon en vele andere geleerden en studenten daarheen reisde. Waar wij dit twistgesprek in "Het leven van Luther" breedvoerig hebben beschreven¹, daar zij het voldoende er hier alleen op te wijzen, dat Melanchthon meer dan een ledige toehoorder was. Bij herhaling mengde hij zich in de strijd en ondersteunde zijn vrienden, zodat Eck hem gramstorig toevoegde: "Zwijg, Philippus, bemoei u met uw eigen studiën en stoor ons niet!"

Na zijn terugkeer te Wittenberg zou hij echter weldra zelf in de strijd met Eck gewikkeld worden. Hij had namelijk aan Oecolampadius een brief geschreven, waarin hij hem de gehele toedracht van het twistgesprek mededeelde. Waar hij Ecks buitengewone gaven prijst, maar tevens zijn zwakke zijden doet uitkomen, daar prijst hij Luthers geleerdheid en welsprekendheid, wiens oprecht en innig vroom gemoed hij hartelijk liefheeft. Deze brief kwam aan 't licht en in Ecks handen, die zich zó sterk beledigd gevoelde, dat hij aanstonds de pen daartegen opvatte en op verachtelijke toon in zestien stellingen Melanchthons schrijven trachtte te wederleggen. Nu eens noemt hij hem "het koene mannetje", dan "een letterknecht en beuzelaar", ja zelfs "een bestoven schoolmeester".

De Wittenbergse hoogleraar schreef "Een verdediging tegen Johann Eck", waarin hij

¹ Zie "Doctor Maarten Luther", derde druk bl. 59-61.

hem echter niet met gelijke munt betaalde. "Mij drijft meer een heilige bezorgdheid en ijver voor de Heilige Schrift dan een vijandige gezindheid. Het is goddeloos, de Schrift naar menselijke wil en menselijke inzichten te draaien." Na hem bondig weerlegd te hebben, geeft hij hem de raad "in plaats van te smaden, de zaak voor zichzelf te laten spreken. Wij zijn dat van de liefde verschuldigd, die ik, zo zeker ik een genadig God wil hebben, van harte ongedeed wens te bezitten."

Luther was over Ecks gedrag ten hoogste verontwaardigd, gelijk blijkt uit een aan Spalatin geschreven brief: "Ik kom weer op Philippus terug, wie geen Eck bij mij verdacht kan maken en wiens getuigenis ik in mijn zaak te allen tijde en voor een ieder hoger acht dan wel van iemand anders. Zijn oordeel en goedkeuring zijn mij veel liever dan duizenden van nietswaardige Eck's. En ik schaam mij niet, hoewel een Magister van de vrije kunsten, van de filosofie en van de theologie en met alle Eckse titels versierd, mijn mening te laten varen, wanneer de zin van deze taalkundige er niet mee wil overeenstemmen. Dit heb ik dikwijls gedaan en doe het nog heden vanwege de goddelijke gave, door God in dit gebrekkig vat met rijke zegen gelegd. Ik prijs Philippus niet. Hij is een schepsel van God en niets."

Beide grote mannen vulden elkaar wederkerig aan. Terwijl Luther meer in 't openbaar optrad en, aangegord met het tweesnijdende zwaard van de Geest, met de pauselijke macht op leven en dood worstelde, arbeidde Melanchthon meer in stilte voort, op wetenschappelijke wijze de zaak van de reformatie dienend. Met klimmende belangstelling woonden studenten uit geheel Europa zijn voorlezingen bij. In zijn gedachtenisrede verhaalt Heerbrand, dat hij dikwijls 2000 toehoorders had, onder welke zich vorsten en graven bevonden. Hij las niet slechts over Homerus en andere oude Griekse schrijvers, maar hij behandelde ook enkele boeken van het Nieuwe Testament. Hoewel niet verplicht om in de Hebreeuwse taal onderwijs te geven, nam hij ook dat vak vrijwillig een tijdlang op zich. "Onze Philippus", schrijft Luther in 1519 aan Spalatin, "is zo buitengewoon vlijtig, dat hij zich in 't geheel geen rust gunt." In de morgen om twee uur vond men hem reeds menigmalen in zijn studeervertrek. Geen wonder, dat de keurvorst zich omtrent hem bezorgd maakte en hem schreef: "Men moet ook voor het lichaam zorg dragen, en wanneer u de andere uitspraken van Paulus voor waar houdt, geloof dan ook, dat deze waar is en dat men haar moet gehoorzamen."

Het waren bovenal de brieven van Paulus, waarmee hij zich bezig hield. Toen hij die aan de Romeinen en Korinthiërs verklaarde, was Luther één van zijn ijverigste toehoorders. Ja, hij achtte het de moeite waard, ze in 't geheim in 't licht te geven, waartoe Melanchthon in zijn bescheidenheid niet kon besluiten. In het "Woord vooraf" zegt Luther op schertsende toon: "Ik ben het, die uw geschrift en uw uitlegging in het licht geef. Ik wijs u op uzelf. Behaagt u uzelf niet, welnu, het zij zo; wees er mee tevreden, dat u ons behaagt. Heb ik hierin te veel gedaan, dan is het uw schuld. Waarom hebt u zelf het niet laten drukken, ik heb er u zo dikwijls om gebeden? Wil mij hiermee verontschuldigen, dat ik als uw dief wordt uitgekreten en het ook wil zijn, hetzij u toorn of lacht. Bent u bezorgd, dat het velen niet zal behagen, welnu, tot deze wil ik zeggen: "Lieve heren! doet u het dan beter." Ik betuig in 't openbaar voor de gehele wereld, dat niemand de zin en de bedoeling van Paulus beter begrepen heeft, dan u."

Nu het ijs gebroken was, kwamen tal van geschriften over de boeken van de Bijbel van hem uit, die algemene bijval vonden en bij herhaling herdrukt werden. Toen Luther later zijn uitlegging van de brief aan de Colossensen met een voorbericht begeleidde en aanbeval, zei hij onder meer van zichzelf en van Melanchthon: "Ik ben

geboren, om met de duivels te oorlogen; daarom zijn mijn boeken veel stormachtiger en oorlogszuchtiger. Ik moet houtblokken kloven en stammen uitrooien, doornen en heggen omhakken en de moerassen aanvullen. Ik ben de grove woudrechter, die baan moet breken. Maar Magister Philippus gaat stil en eenvoudig zijn weg, bouwt en plant, zaait en begiet met lust, waartoe God hem rijkelijk de gaven geschonken heeft."

Op zulk een wijze leerde en schreef *de grote leermeester van Germanië*. In deze tijd gaf hij een geschrift uit, dat zonder twijfel één van zijn beste werken is en voor de Hervorming vele harten heeft gewonnen: zijn **Loci-communes**; de hoofdartikelen van de Christelijke leer, gelijk zij later genoemd werden. Daarin vatte hij de hoofdwaarheden van Paulus samen en deelde ze zijn toehoorders mede. Deze waren er zozeer mede ingenomen, dat zij het boekje in het licht gaven. Toen hij er vele leemten in ontdekte, gaf hij het in 1521 zelf verbeterd en vermeerderd uit. Dit werk was de eerste dogmatiek of geloofsleer van de Evangelische kerk, waarover Luther in zijn "Tafelgesprekken" aldus oordeelt: "Hij, die thans een theoloog wil worden, heeft een groot voordeel, want ten eerste heeft hij de Bijbel; deze is hem zó duidelijk, dat hij ze kan lezen zonder enige hindernis. Daarna leze hij de loci-communes Philippi; die leze hij vlijtig, zolang totdat hij ze in zijn hoofd heeft. Wanneer hij deze twee stukken heeft, dan is hij een theoloog, wie de duivel noch enig ketter iets kan ontnemen. Voor hem staat de gehele theologie open, zodat hij alles daarna met stichting kan lezen." Melanchthon ontwikkelt daarin de leer van de zonde, van de wet en het Evangelie, van de rechtvaardiging, van het geloof en de goede werken, op overtuigende, praktische wijze aan de hand van de Schrift. Inderdaad, het bevreedt ons niet, dat zij, door de vrienden van de Reformatie met vreugde en ingenomenheid begroet, de vijanden een doorn in het oog was.

In september 1519 reeds tot Baccalaureus van de theologie benoemd, nam hij echter nooit een andere titel aan dan die van Magister, van wie Luther zei: "Hij is wel een eenvoudige Magister, maar ook een doctor boven alle doctoren!" En dat was hij in waarheid. In de ene hand hield hij de troffel, tot opbouw van de vernieuwde Kerk, in de andere het zwaard van de Geest, tot bestrijding van hun vijanden.

Toen in 1520 van een anonymus, Thomas Rhodinus, een geschrift tegen Luther uitkwam, onder de titel: "Aan de vorsten en volkeren van Duitsland tegen Maarten Luther, de ontheiliger van de Duitse roem", nam Melanchthon de toegeworpen handschoen voor zijn vriend op. Onder de aangenomen naam Didymus Faventinus schreef hij een verdedigingsrede. Daarin zegt hij onder meer: "Oordeelt zelf, of zij het heil en de roem van uw vaderland in waarheid zoeken, welke de man aanklagen, die het vaderland van de Roomse bedriegerijen bevrijd heeft, die het gewaagd heeft, geheel alleen de sedert eeuwen bestaande dwaling uit te roeien, die de door de goddeloze instellingen van de pausen en de dwaze schoolse spitsvinnigheden bijna geheel bedekte Christelijke leer weer aan het licht heeft gebracht. Want deze lof geven hem de geleerden en niet ik alleen." Hij spreekt het uit: "Alles moet vallen, al is het nog zo oud, wanneer het met het Evangelie in strijd is." Hij drong de vorsten aan om de Kerk tegen de macht van de Antichrist te verdedigen.

Hoe meer de strijd ontbrandde, des te beslister trad dit kind van de vrede op. Eer hij echter die strijd aanbond, trad hij in de echt met Catharina Krapp, de dochter van de burgemeester Hieronymus Krapp van Wittenberg. Waar hij, naar de getuigenis van Luther, in 't geheel geen lust had in de echt te treden, daar gaf hij ten slotte aan de wens van zijn vrienden gehoor. "Door te huwen," zegt hij "moet ik mijn studiën, mijn enig genot, laten varen." Dat dit niet zo was, leert ons een blik op het volgende van zijn leven.

Toen Luther de 10^e december 1520 de banbul buiten de Elsterpoort verbrandde, stond Melanchthon trouw aan zijn zijde. Toen hij naar Worms toog, om voor keizer en rijk de goede belijdenis af te leggen, sprak hij bij het afscheid tot Melanchthon: "Kom ik niet terug, vermoorden mij mijn vijanden te Worms, zoals licht kan gebeuren, dan bezweer ik u, mijn lieve broeder, houd niet op te leren en bij de waarheid te volharden. Arbeid middelerwijl gelijktijdig voor mij, omdat ik niet hier zijn kan. U kunt het nog beter dan ik. Aan u heeft de Heere een nog veel geleerder strijder."

Voorwaar, een zware taak, die op zijn schouders rustte! Luther bleef tot de maand maart 1522 op de Wartburg. En hoeveel zou Melanchthon niet in al die tijd ondervinden! Met mannenmoed trad hij voor zijn vriend in de bres, toen de 26^e mei 1521 het Wormser edict verscheen, waarin Luther vogelvrij werd verklaard. Hij gaf de handelingen van de rijksdag te Worms uit en verklaarde daarin geheel eenstemmig te zijn met de in de ban gedane. Overal moest hij de helpende hand bieden, bovenal bij de bezetting van de leerstoelen aan de Universiteit, voor welke hij Aurogallus als hoogleraar in de Hebreeuwse taal en Justus Jonas als proost en hoogleraar van de theologie aanbeval, die dan ook door Saksens keurvorst benoemd werden.

Nog in de maand juni van hetzelfde jaar trad hij tegen de theologen te Parijs op, die een doemvonnis over Luther en Zijn geschriften in het licht hadden gegeven. Hij gaf een rede uit "tegen het woedend oordeel van de Parijse theologen", zonder twijfel wel het scherpste van zijn geschriften. Hij begint: "Zie, mijn Christelijke lezer, welke gruwelijke dieren van theologen dit deel van de wereld baart!" Hij wil het niet geloven, dat dit geschrift van Parijs is uitgegaan, omdat daarin een geest van razernij waait. De gewone man gelooft, dat op de hogeschool de Christelijke leer als in haar eigen slot woont en regeert. Maar hij ziet af van de personen en van de hoge rang van de Universiteit en zegt: in de Christenheid mag niets gelden dan de stem van Christus. Hij, die haar niet hoort, is niet van Christus." Ook de Keulenaars en die van Leuven hadden evenzeer Luthers schriften veroordeeld, maar zij hadden niet zulk een narrenspel gedreven, als de Parijzenaars. Daarom moet hij wel geloven, dat de ouden terecht gezegd hebben: de Fransen hebben geen hersenen. Zij noemen Luther een ketter, omdat hij niet overeenstemde met de hogescholen, de heilige vaders en de conciliën. Maar alleen de Heilige Schrift kan niet dwalen. Welke nieuwe artikelen van het geloof willen dan de leraars van Parijs er bij doen? "Wellicht hun eigen, die achter de oven gemaakt zijn!" Op deze scherpe, maar terecht verdiende wijze weerlegt hij de Parijse godgeleerden, die niet op de grond van de Heilige Schrift stonden, terwijl Luther van de Schrift uitging en evenmin met de vaders in tegenspraak was. In de leer over de vrijen wil en de genade stond deze geheel op de zijde van Augustinus, terwijl zij daarentegen met hem in strijd waren. Laat u dus het aanzien van de Sorbonne niet van Luther terughouden. Christus zult u eerder onder de timmerlieden vinden, dan onder dit volk."

En toch, hoe moedig Melanchthon zich ook van zijn taak kweet, gevoelde hij toch levendig de afwezigheid van zijn vriend. Toen Luther op de Wartburg was aangekomen en Melanchthon dit hoorde, schreef hij aan Wenceslaus Link: "Onze allerliefste vader leeft!" Hij wenst hem weldra in zijn armen te kunnen sluiten en zegt: "Het ziet er goed op onze Universiteit uit, behalve dat wij vader Dr. Martinus niet hebben". Bij een andere gelegenheid schrijft hij: "Onze Elia is nog altijd niet bij ons, wij wachten en hopen op hem. Wat zal ik meer zeggen? Het verlangen naar hem kwelt mij zeer." Luther berispte hem daarover en schreef: "Wanneer ik ook te gronde ga, dan zal daarmee toch niet het Evangelie te gronde gaan, want daarin overtreft u mij thans en volgt u Elia als een Elisa met een dubbel deel van zijn geest na, die u de

Heere Jezus naar Zijn genade moge schenken. Amen!" Zijn vriend had echter behoefte aan troost, die hem dan ook de 12^e mei 1521 werd.

"Wat" — zo luidt het in Luthers brief — voert u, mijn Philippus, uit? Bidt u dan ook voor mij, opdat deze mijn onvrijwillige verborgenheid tot grote eer van God zijn moge?" Aan het slot zegt hij: "Daar zit ik nu en stel mij de gehele dag het beeld van de kerk voor ogen en verwens mijn gevoelloosheid, dat ik mij niet in tranen baad en niet met mijn ogen, als met tranenbeken, de verslagenen van mijn volks beweën. Maar er is niemand, die opstaat en zich aan de Heere houdt, of als een muur voor het huis Israël in deze laatste tijd van zijn toorn zich tegenover de vijanden plaatst. Ja, rijk van Pausen, u bent het waardig in deze tijd te leven! God ontferme zich over ons. Zo treed dan u als dienaar van het Woord op, bewaar de muren en poorten van Jeruzalem, totdat zij ook u op het lijf vallen. Ik bid bovenal voor u, wanneer (gelijk ik niet twijfel) mijn gebed iets vermag. Doe u hetzelfde. Wij willen onze last samen dragen. Wij staan alleen nog in het gevecht. Na mij komt de beurt aan u."

Hoe spoedig zou dit woord in vervulling treden! Luthers vrienden te Wittenberg waren niet zo nuchter en bedachtzaam als hij. Waar hij rustig voorwaarts schreed, daar wilden zij met stormpas het gehele gebouw van de Roomse Kerk omverwerpen en iets geheel nieuws oprichten. Vooreerst traden de Augustijner monniken onder aanvoering van Gabriël Zwilling met het besluit op, om de stille mis af te schaffen en het Avondmaal onder beide gestalten uit te delgen. Toen de keurvorst dit hoorde, benoemde hij een commissie tot nader onderzoek, waarin ook Melanchthon zitting had. Het bericht van die commissie luidde gunstig. Na het onbijbelse van de mis en van de onthouding van de kelk aangetoond te hebben, verzocht zij de keurvorst, spoedig in zijn vorstendom de mis af te schaffen en er zich niet om te bekommeren, voor een Hussiet of ketter uitgescholden te worden. Een ieder blijve echter vrij in zijn geweten, om alleen de mis te houden. En toen nu de vorst, hiermee niet ingenomen, zijn oordeel door Dr. Baier schriftelijk van de commissie liet meedelen, gaf zij hem een uitnemend antwoord: "Hoewel wij de kleinste hoop zijn, zo mag toch daarom de waarheid van het Goddelijk Woord niet veracht worden, gelijk zij duidelijk in de Evangelien en bij Paulus te vinden is. Want te allen tijde heeft de kleinste hoop de waarheid gepredikt en aangenomen, dat tot het einde van de wereld wel zo zal blijven. Niemand mag er zich ook aan ergeren, dat daaruit grote ergernis zal voortkomen. Want Christus is daartoe in de wereld gekomen, om aan degenen, die in Hem geloven, het eeuwig leven te schenken, maar degenen, die niet in Hem geloven, is Hij gezet, dat zij zich aan Hem ergeren en daardoor eeuwig sterven."

In deze zaak gaf echter ook Luther weer de doorslag, toen hij in zijn geschrift "over het misbruik van de missen" zich geheel aan de zijde schaarde van het provinciale convent van de Augustijnen, dat niet alleen de stille mis, maar ook de kloosterdwang en andere onschriftuurlijke misbruiken wilde afgeschaft zien. Toen de predikant Bernhardi in de echt was getreden, was het Melanchthon, die in een geschrift die daad op Bijbelse gronden verdedigde, en de aangevochtene in bescherming nam.

Meer nog dan in deze aangelegenheid betreurde hij de afwezigheid van zijn vriend in een zaak, die de reformatie met groot nadeel bedreigde. Waar hem de diepe blik van Luther ontbrak, trad hij niet aanstonds beslist genoeg tegen de zogenaamde Zwickauer profeten op, wier voornaamste redenaar, Markus Stübner, hij zelfs in zijn woning opnam. De 27^e december 1521 schreef hij aan de keurvorst: "Zij beweren, dat zij door God gezonden zijn om met luider stem te leren, dat zij zeer vertrouwelijke gesprekken met God voeren, dat zij toekomstige dingen zien, in 't kort, dat zij profetische en apostolische mannen zijn. Hoe zeer mij zulks aandoet, kan ik niet goed beschrijven.

Want dat er in hen geesten zijn, blijkt uit vele dingen, die echter niemand als Martinus kan beoordelen. Wanneer nu het Evangelie, de eer van de kerk en de vrede in gevaar verkeren, dan dient er voor gezorgd te worden, dat zij met Martinus spreken, te meer daar zij zich op hem beroepen." En toen nu Melanchthon en Amsdorf deze hun zienswijze mondeling in een tweegesprek met Von Einsiedel en Spalatin bevestigden, besloot men Luther om zijn mening te vragen. Deze beoordeelde hen zeer juist. Hij eist brief en zegel voor hun openbaar leerambt. Wat hun geest betreft, men moest slechts onderzoeken, of zij ook geestelijke worstelingen en goddelijke geboorte, dood en hel hadden ervaren. "Ik heb" – zo eindigt hij — "altijd verwacht, dat de duivel dit schandaal zou beginnen, maar door de papisten heeft het niet mogen geschieden. Hij wil onder ons en de onzen dit grote schisma aanrichten, maar Christus zal hem spoedig onder onze voeten vertreden." En ja, wel had hij reden, zo te oordelen. De bekende Carlstadt en vele studenten sloten zich bij de dweepers aan, die de mis afschaften, de beelden verbrandden, de altaren verwoestten, de oorbiecht ophieven en zonder biecht ten Avondmaal gingen. Een iegelijk, die het niet met hen eens was, werd voor een ketter verklaard.

Melanchthon werd het beangst om 't hart. Hoe vurig verlangde hij naar het geloof en de kracht van de man, die het op zijn Patmos niet langer meer kon uithouden. Luther kwam en overwon door de kracht van zijn woord. Bij een gesprek, waarbij ook Melanchthon tegenwoordig was, toonde hij Markus Stübner en anderen dweepers aan, dat hun meningen onzinnige en verderfelijke ingevingen van een bedriegelijke geest waren. Zij gedroegen zich als waanzinnigen, maar Luther zei kalm: "De God, Die ik aanbid en dien, zal uw goden wel in toom weten te houden, opdat niets van dit alles moge geschieden."

Hoe verheugd was Melanchthon, de trouwe boezemvriend weer bij zich te hebben, wie hij bij de overzetting van het Nieuwe Testament, op de Wartburg voltooid, de behulpzame hand had geboden. Melanchthon gaf zich alle moeite, om over tal van plaatsen, waaromtrent Luther hem om raad had gevraagd, het rechte licht te doen opgaan. Wanneer hem één of andere uitdrukking niet recht duidelijk was, schreef hij daarover aan de geneesheer Sturtz te Erfurt of aan de hofprediker Spalatin. De grondige kennis van de oude talen kwam hem echter nog meer van pas bij de vertaling van het Oude Testament. Zo schrijft Luther: "In het boek Job arbeiden wij, Mag. Philippus, Aurogallus en ik, zo ernstig, dat wij in vier dagen ternauwernood drie regels konden klaar krijgen." Bovenal legde hij zich op de klassieke studiën toe, al vergat hij ook de Heilige Schrift niet. Dat bewijzen zijn verklaringen van verschillende boeken van het Oude Testament, die in 1523 in het licht verschenen.

Echt geen wonder, dat Melanchthons vele werkzaamheden zijn gezondheid ondermijnden. Hij leed bovenal aan slapeloosheid, zodat zijn vrienden hem aanraadden, zich enige ontspanning te gunnen. Luther, wie hij zijn voornemen meedeelde, ruimde alle bedenkingen uit de weg en liet hem gaan met de lieflijke afscheidswaarden: "Reis, lieve broeder Philip, in Gods Naam. Onze Heere heeft ook niet altijd gepreekt en geleerd, maar is ook dikwijls op reis geweest en Hij heeft Zijn bloedverwanten en vrienden bezocht. Wat ik echter van u verlang, kom spoedig weer tot ons. Ik zal u dag en nacht in mijn gebed gedenken!"

In gezelschap van zijn vriend Nesen, hoogleraar te Wittenberg in de geschiedenis en aardrijkskunde, Franz Burckhard zijn disgenoot, die later kanselier van Saksen is geworden, Johann Silberborner van Worms en zijn dierbaarste vriend Joachim Camerarius, reisde hij over Leipzig naar Fulda, waar hij en zijn vrienden door Crotus Rubianus en Adam Kraft op 't hartelijkst ontvangen werden en hun tevens de tijding

gewerd, dat Ulrich Von Hutten gestorven was.

Terwijl Nesen te Frankfurt bleef, haastte hij zich het doel van zijn reis te bereiken. Men verhaalt, dat hij, in de verte zijn vaderstad Bretten ziende, door het gevoel van de vreugde overmand, van het paard gestegen, op de knieën heeft uitgeroepen: "O, Vaderlandse grond! Ik dank mijn Heere en God, dat ik u terug mag zien."

Hoe verblijdde zich de moeder, haar zoon in haar armen te mogen sluiten! Zij was opnieuw gehuwd en wel met de weduwnaar Ch. Kolbe. Zij was bij het Katholieke geloof gebleven, waarin zij ook schijnt volhard te hebben, niettegenstaande haar zoon het aan middelen niet liet ontbreken om haar omtrent het doel en de omvang van de Reformatie in te lichten.

Ruimschoots had zij echter gelegenheid van nabij te zien, welk, een grote naam zich haar zoon had verworven. De toenmalige pauselijke gezant in Duitsland, Campegius, bevond zich te Heidelberg. Hoeveel was het hem niet waard, Melanchthon van Luther te scheiden! Daartoe gebruikte hij zijn sluwe secretaris Nausea, die zich aanstonds naar Bretten begaf en Melanchthon de schitterendste aanbiedingen deed. In plaats echter van in hem een riet te vinden, dat zich door de wind heen en weer liet bewegen, hoorde hij hem op vaste en besliste toon verklaren: "Hetgeen ik voor waar houd, houd ik vast en handhaaf het zonder aanzien des persoons, zonder op voordeel, eer of genot acht te geven. Nooit zal ik van hen afvallen, die 't eerst het betere aan het licht hebben gebracht. Maar evenzo zal ik mijzelf ook altijd daarin gelijk blijven, dat ik de waarheid zonder krakeel en schimp leer en verdedig. Daarom vermaan ik een iegelijk, wie de rust en de enigheid ter harte gaan, al het mogelijke te doen, om de wonden, die niet langer te verbergen zijn, weer te genezen en de onzinnige razernij tegen te gaan dergenen die ze steeds opnieuw openrijten."

Nausea keerde onverrichter zake naar Heidelberg terug. Van aangename aard was hem een bezoek van drie hoogleraren, die hem als een erkenning van zijn verdiensten uit naam van de Universiteit een fraai bewerkten zilveren beker overbrachten.

Terwijl hij te Bretten in het ouderlijk huis aangename dagen doorbracht, reisden zijn vrienden naar Bazel, waar Erasmus zich metterwoon had gevestigd. Tussen deze en Melanchthon was langzaam verkoeling ontstaan. Bekend is Luthers strijd met Erasmus over "de vrije of onvrije wil." In een uitvoerig schrijven van 6 september 1524 deelde Erasmus zijn inzichten aan Melanchthon mee en vergat niet, het duidelijk uit te spreken, dat hij met zijn boek: "*Hoofdartikelen van de Christelijke leer*" waarin hij veel schoons had gevonden, niet in alle punten overeenstemde. De kloof tussen Luther en Erasmus werd hoe langer hoe groter. Met grote beslistheid koos Melanchthon Luthers zijde en verdedigde zijn vriend tegen de aanvallen op zijn persoon, al bleef het hem een oorzaak van smart, dat de vroegere vriendschappelijke verhouding verstoord was geworden.

Het afscheid van Bretten viel hem zeer moeilijk, omdat moeder en zoon het levendig gevoelden, dat zij elkaar wellicht in dit leven niet zouden wederzien.

Op zijn terugreis, niet ver van Frankfurt, had hij een ontmoeting met de landgraaf Philip van Hessen, die hem verzocht bij hem te overnachten, omdat hij van hem over onderscheiden punten nadere inlichting begeerde. Toen de landgraaf hem moed insprak, verzekerde hem Melanchthon, dat hij in 't geheel niet bevreesd was en dat bovendien ook niet zoveel van hem afhing. "Maar desniettemin," antwoordde de vorst, "zou de kardinaal Campegius grote vreugde over uw uitlevering gevoelen." Onder voorwaarde, dat hij na zijn terugkeer te Wittenberg een schriftelijk bericht over de veranderingen in de godsdienst bewerken en de landgraaf toezenden zou, ontving hij van deze de belofte van een veilig geleide door Hessen. Dit geschrift werd door hem vervaardigd en droeg de titel: "*Kort begrip van de vernieuwde Christelijke leer aan de*

Vorst Landgraaf te Hessen". Thuis gekomen, vernam hij het treurig bericht dat zijn vriend Nesen in de Elbe verdronken was. En toen nu zijn boezemvriend Camerarius voor enige tijd van hem scheidde, gevoelde hij zich zo eenzaam en verlaten, dat hij deze schreef: "Ik zit thuis als een lamme schoenmaker."

De tijden, die hij beleefde, waren dan ook verre van gunstig. Hoe meer de Reformatie veld won, des te groter werd de vijandschap van de Katholieken. Paus en keizer drongen aan op de voltrekking van het Wormser edict. Hier en daar stak de vervolging op en Hendrik van Zutphen was niet de enige, die in 1524 een gruwzame marteldood stierf. Niet 't minst gaf de boerenkrijg de vijanden van het Evangelie een welkome gelegenheid om onder een schijnbaar voorwendsel de Reformatie met wortel en tak uit te roeien. Het is van algemene bekendheid, dat er voor hen geen gebeurtenis welkomer was, dan de twijfelachtige, bloedige opstand die, in Zwaben in 1524 begonnen, in 1525 steeds groter afmetingen aannam. Zij verklaarden deze krijg voor een vrucht van de nieuwe leer.

Waar wij het te dezer plaatse zelfs niet in grote trekken kunnen beschrijven², daar dienen wij echter te weten, in welke verhouding Melanchthon tot dit treurig verschijnsel stond. Ook in zijn vaderland, in de Pfalz, had de tuimelgeest de boeren aangegrepen, hoe weinig zij daartoe ook onder de regering van de keurvorst Lodewijk aanleiding hadden. Deze laatste verzocht Melanchthon, naar Heidelberg te komen, om hem met zijn raad bij te staan of, zo hem dit onmogelijk ware, een geschrift van zijn hand toe te zenden. Hieraan voldeed hij in zijn "*Geschrift tegen de 12 artikelen van de boeren*". Deze hadden verklaard, dat zij zich aan het Woord van God wilden onderwerpen. Hij houdt hen nu voor: "het Evangelie en de ware, Christelijke leer, want velen waren gewis onder hen, die uit onwetendheid zondigden; van deze, beter onderricht, is het te hopen, dat zij hun boos opzet zullen laten varen. Anderen daarentegen zijn zo verblind door de duivel, dat zij de vrede in 't geheel niet willen." Na over het geloof en de liefde gesproken te hebben, gaat hij over tot de gehoorzaamheid aan de overheid en zegt: "Omdat dit artikel zelfs veracht wordt door degenen, die zich Evangelisch noemen, willen wij het Evangelie en Gods Woord hun voorhouden, waarin zij zien, hoe hard zij tegen God strijden onder de schijn van het Evangelie." De hoofdplaats in deze leer is en blijft het begin van het 13^e hoofdstuk aan de Romeinen. Melanchthon verklaarde deze plaats uitvoerig en overtuigend voor een iegelijk, wiens zinnen niet verblind zijn. "Uit dit alles," zegt hij, "besluiten wij nu, dat, omdat het Evangelie gehoorzaamheid jegens de overheid eist en oproer verbiedt, al doen de vorsten ook kwaad, en die zelfs eist, waar men onrecht lijdt, zij daarin tegen het Evangelie handelen, dat zij tegen de overheid opstaan én tot gewelddadige en schandelijke middelen de toevlucht nemen. Zij maken zichzelf tot leugenaars, waar zij schrijven, dat zij overeenkomstig het Evangelie willen leven en desniettemin in 't openbaar tegen God handelen. De Satan heeft hierbij geen ander doel, dan hen lichamelijk en geestelijk te verderven. Want het ga, zoals het wil, de misdaad zal ten laatste gestraft worden."

Daarna gaat hij tot de 12 artikelen over. In het eerste stelt hij vast, dat de overheid schuldig is, het Evangelie te laten prediken. Wanneer zij dit echter, door de duivel bezeten, niet wil, dan mag men toch geen oproer verwekken, omdat God het heeft verboden. Een iegelijk moet zijn geloof belijden en er voor lijden, wanneer de overheid vijandig is. "Het betekent niets," zegt hij, "Christen te willen zijn, en het kruis anderen op de rug te leggen; u moet het zelf dragen." Bij het tweede artikel "over

² Zie "Doctor Maarten Luther", derde druk, bl. 96 enz.

de tienden" staat hij op de rechtsgrond en weerlegt de vals aangehaalde Schriftuurplaatsen. Bij het derde "over de lijfeigenschap" houdt hij aan het bestaande vast en bewijst, dat de door de boeren aangevoerde teksten niet op lichamelijke, maar op geestelijke vrijheid betrekking hebben. Na op deze wijze alle artikelen aan de Schrift getoetst te hebben, spreekt hij ten slotte ernstige woorden tot de vorsten en de boeren. Tot de eersten zegt hij, dat zij zich moeten verootmoedigen, omdat zij op menigerlei wijze gezondigd hebben. "Want God vernietigt alle heerschappij, wanneer zij zich aan moedwil schuldig maakt." Hij geeft hun de raad, het misbruik van de mis af te schaffen, de geestelijken het huwen te veroorloven, de stichtingen van de kloosters voor goede doeleinden, bovenal voor de scholen, te gebruiken. Zo moesten de vorsten op vriendelijke wijze helpen; dan kon men verwachten, dat een goed woord nog een goede plaats zou vinden. Wanneer dit echter niets baatte, dan moesten zij de oproerlingen als moordenaars behandelen.

Aan dit geschrift voegde hij nog een kort woord toe, toen hij hoorde, dat de boeren allerwege waren verslagen. En hoe toont hij zich hierin een man van de vrede en van de zachtmoedigheid! Hij zegt: "nu God de overwinning heeft geschonken en de moorddadige bende naar Gods ordening gestraft is, moeten de vorsten voortaan zich matigen, opdat de onschuldigen niets onbillijks wedervare; zij moeten ook genade bewijzen aan de arme lieden, van wie deze uit vrees, gene uit dwaasheid heeft gezondigd." Hij wijst op Davids voorbeeld, die ter rechter tijd gestraft, maar daarna ook genade betoond had, terwijl hij zijn uitnemend werk eindigt met de woorden: "De overheid moet er zorg voor dragen, dat Gods Woord recht gepredikt worde en alle kerkelijke instellingen, die tegen God strijden, veranderd worden. Zo zou God hun vrede en geluk in hun regiment geven, want Hij spreekt in 1 Sam. 2: 30: wie Mij eert, dien zal Ik ook eren. Wie Mij veracht, die zal te schande worden."

Hoewel de meeste zegevierende vorsten op zulke woorden geen acht sloegen, vonden zij toch weerklink in 't hart van de keurvorst Frederik de Wijze. Toen het oproer steeds groter omvang kreeg, lag hij op zijn ziekbed. De gebeurtenissen schokten hem diep, maar in een schrijven aan zijn broeder Johannes liet hij zich aldus uit: "Het is Gods beschikking en werk. Hij leide alles ten goede. Wellicht heeft men de armen lieden tot zulk een oproer aanleiding gegeven en wel inzonderheid daardoor, dat men hun het Woord van God heeft onthouden. Zo worden de armen op velerlei wijze door geestelijke en wereldlijke overheden bezwaard. God wende Zijn toorn van ons af."

Alzo gestemd en nog eer het oproer gedempt was, ontsliep de Keurvorst de 5^e mei 1525 zacht en zalig. Niet slechts Luther hield zijn bekende lijkrede, maar ook Melanchthon sprak in de kerk een Latijnse rede uit, waarin hij de goede eigenschappen van de vorst en zijn liefde tot het Woord van God deed uitkomen en zo eindigt: "Ik smEEK echter de Heere, Frederiks ziel naar Zijn barmhartigheid in bescherming te nemen en ze te bewaren! Hij moge ook de regering van zijn broer zegenen, ons land in deze treurige tijden beschermen en u de liefde voor openbare rust verlenen, opdat u uw vorsten naar Gods geboden met alle trouw en nauwgezetheid van geweten vereert."

Veel verloor Melanchthon in deze vrome vorst en hij vreesde alleen, dat zijn opvolger niet zo bedachtzaam en voorzichtig als deze zou optreden. Het langzame en wijze handelen van de overleden keurvorst was geheel in overeenstemming met zijn aard en gezindheid.

Geen wonder dat hij, hoewel Luthers huwelijk met Katharina Von Bora billijekte, toch liever had gezien, dat hij het nog enige tijd had uitgesteld, vanwege de ongunstige tijdsomstandigheden. Toen Luther later zelf zich een weinig daarover bezorgd maakte, was het echter Melanchthon, die hem opwekte en geruststelde.

III. ZIJN VERDIENSTEN OP 'T GEBIED VAN SCHOOL EN KERK

Hoewel het bovenal tot Melanchthons ambt behoorde, om voor school en kerk bekwame schoolmeesters en leraren te vormen, schonken hem toch het vertrouwen, dat hij genoot, en de roep, die allerwege van hem uitging, spoedig de gelegenheid, om op de stichting van nieuwe en op de verbetering van bestaande scholen een gezegende invloed uit te oefenen. Nog eer hij met Luther de school te Eisleben in orde gebracht had, alsmede die te Maagdenburg, waar Cruciger het ambt van rector bekleedde, had hij op het einde van 1524 van Hieronymus Baumgärtner de uitnodiging ontvangen, om naar Neurenberg te komen, en aldaar onder zijn rectoraat een gymnasium te stichten. Het was hem echter onmogelijk, zijn geliefd Wittenberg te verlaten. Toch lag hem die stichting na aan het hart. Een jaar na de eerste uitnodiging ging hij er met zijn vriend Camerarius heen. Veel trok hem naar de oude rijksstad, die men toenmaals het "oog van Duitsland" noemde. Van de aanvang af had zij een geopend oor voor het Evangelie gehad, terwijl zij mannen als Pirkheimer, Baumgärtner, Spengler, Ebner en Nützel onder haar uitstekende burgers telde, met wie Melanchthon min of meer bevriend was. Hij deelde zijn denkbeelden over de inrichting van de school mee en sloeg onderscheidene bekwame mannen als leraars voor, onder welke zijn boezemvriend Camerarius was, die tot rector benoemd werd. In het volgend jaar 1526 wijdde hij de 23^e mei de school in met een Latijnse rede, die tot onderwerp had: "De noodzakelijkheid en nuttigheid van de wetenschappen." Met zijn vrienden, onder welke zich ook de beroemde Albrecht Dürer bevond, doorleefde hij kostelijke dagen. Te Wittenberg teruggekeerd, werd hij doodziek, zó zelfs, dat de geneesheer aan zijn herstel twijfelde, maar de Heere liet hem nog, van de strijdende Kerk ten zegen. In de aanvang van het jaar 1526 werd hem een theologische leerstoel opgedragen en zijn traktement met f 200 verhoogd. De gewichtigste bezigheid echter, waarmee hij zich in deze tijd onledig hield, was de visitatie van de scholen en kerken in Saksen, waarmee het nog zeer treurig gesteld was. Terwijl men hier de oude sleur volgde, zette men ginds een nieuwe lap op een oud kleed. Zo gebeurde het b.v., dat een predikant in de hoofdgemeente het Evangelie predikte, terwijl hij in de bijgemeente, waar men het niet begeerde, de mis bediende.

Niet tevergeefs verzocht Luther de keurvorst Johannes, om naar alle scholen en kerken een onderzoek in te stellen. Voor onderscheidene delen van het land werden in 1527 commissies benoemd. Aan Melanchthon werd opgedragen, om met Schurff, Von Haugwitz en Von Planitz Thüringen te visiteren. Wat al geestelijke noden troffen zij allerwege aan! "Hoe kan men het verantwoorden," schrijft hij, "dat men de arme lieden tot dusver in zulk een diepe onwetendheid en domheid heeft laten voortleven? Mijn hart bloedt, wanneer ik deze ellende zie. Ik ga dikwijls ter zijde en ween mijn smart uit, wanneer wij met het onderzoek op een plaats klaar zijn. En wie zou niet jammeren, wanneer men ziet, dat de aanleg van de mens zo geheel wordt verwaarloosd en zijn geest, die zoveel kan leren en begrijpen, niets van haar Schepper en Heere weet?" Op zachte wijze traden zij overal op en bereikten daardoor meer, dan wanneer zij in Carlstadts geest hadden gehandeld.

Melanchthon had tevens de last ontvangen, om een onderricht voor de leraren in het keurvorstendom Saksen op te stellen. Door Luther goedgekeurd en met een voorrede van zijn hand voorzien, zag dit geschrift, dat men wel de eerste geloofsbelijdenis van de Lutherse Kerk mag noemen, het licht. Het eerste hoofdstuk handelt over "de leer". "Vergeving van zonde kan," zo luidt het, "niet verstaan worden zonder boete. Wanneer men vergeving predikt zonder boete, dan is het gevolg, dat de lieden menen,

dat zij reeds vergeving hebben ontvangen en zo worden zij gerust en zorgeloos. Daarom moeten de leraren het gehele Evangelie prediken."

In het artikel "*over de tien geboden*", dringt hij er op aan, dat de lieden de wet tot erkenenis van zonde worde voorgehouden. "Daarnevens," zo gaat hij voort, "is het zeer nuttig, dat men over het geloof predike, zo, dat hij, die berouw en leed over zijn zonden heeft, ook geloven moet, dat hem zijn zonden niet ter wille van zijn verdiensten, maar om Christus' wil vergeven worden." Telkens komt hij er echter op terug, dat het geloof zonder berouw niets betekent. "Waar geen berouw is, daar is een geschilderd geloof."

Bij het tweede gebod geeft hij een nauwkeurig onderwijs over het ware, Christelijke gebed. Terwijl hij de misbruiken bestrijdt, zegt hij: "Hulp mag alleen bij God gezocht worden." Aan de droefenis, als een onderdeel van de goede werken, wijdt hij een geheel hoofdstuk. Bij het Sacrament van de Doop wordt de rechtmatigheid van de kinderdoop uit zijn tegenbeeld, de besnijdenis, bewezen. Van het Sacrament van het lichaam en bloed van de Heere wordt geleerd, "dat in het brood het waarachtige lichaam van Christus en in de wijn het ware bloed van Christus is. Het wonder vindt niet plaats tengevolge van de verdienste van de priester, maar omdat Christus het aldus heeft verordend, dat Zijn lichaam daar is, waar men gemeenschap met Hem houdt. Met beslistheid moet geleerd worden, dat het Avondmaal onder beide gestalten moet uitgedeeld worden. Hij echter, die uit zwakte en gewetensvrees daartegen opziet, mag er in genen dele toe gedwongen worden.

In het hoofdstuk "*over de ware, Christelijke biecht*" zegt hij: "De pauselijke biecht is niet geboden, namelijk om alle zonden op te noemen, hetgeen ook onmogelijk is. Een ieder echter, die naar het Sacrament gaat, moet vooraf bij de leraar biechten." In het artikel "*over de ware, Christelijke voldoening voor de zonde*" zegt hij: "Alleen Christus heeft voor onze zonden genoeg gedaan." In het artikel "*over menselijke kerkeordeningen*" vermaant hij de leraars, in hun predikaties op de hoofdzaak aan te dringen. De zon- en feestdagen moeten gehouden worden. Ja, men behoude ook de dagen van de apostelen en van de heiligen. Men mag deze echter niet aanroepen of hun voorbede inroepen, want Christus alleen is de Middelaar, Die voor ons tussenbeide treedt. Over "de vrije wil" leert hij, dat men wereldse vroomheid en goede werken uit eigen kracht kan doen, van God daartoe gegeven en onderhouden. Dat is de gerechtigheid van het vlees. Maar evenzeer leert hij: "De mens kan uit eigen kracht het hart niet reinigen en goddelijke dingen doen, als waar berouw over de zonde hebben, waarachtig geloof, hartelijke liefde, kuisheid, geduld enz. bezitten."

In deze milde, verzoenlijke geest trad de commissie met gezegend gevolg op. De Katholieken meenden daarin een terugkering tot het oude geloof te zien en hieven reeds juich-tonen aan. Toen het boekje in 1528 uitkwam, waren de oordeelvellingen zeer verschillend. 't Hevigst werd het bestreden door J. Agricola, rector te Eisleben, die het voor onbijbels hield en tot het Pausdom terugvoerend, wanneer men de boete uit de wet, en niet uit het Evangelie afleidde. De twist werd zo hevig, dat de keurvorst een bijeenkomst belegde, die te Torgau plaatsvond. Agricola kon gemakkelijk met de Schrift weerlegd worden, maar na tien jaren rakelde hij opnieuw de twist op, waarbij hij zich de hevigste uitdrukkingen veroorloofde, als: "Mozes moet aan de galg worden opgehangen." Zowel Luther als Melanchthon hebben deze "bestorming van de wet" in verschillende geschriften bestreden en weerlegd.

In de zomer 1527 hield Melanchthon zijn voorlezingen te Jena, waarheen de Universiteit wegens de pest was verlegd geworden. Na aldaar ook tegen de Wederdopers te zijn opgetreden, deed hij in de herfst van 1528 zijn tweede visitatiereis met Mykonius en Menius naar Thüringen.

Dat de paus met de snelle uitbreiding van het werk van de Reformatie niet was ingenomen, spreekt vanzelf. Eén van zijn trouwste aanhangers was de hertog George van Saksen. Deze had een geheimraad, Otto von Pack, die aan zijn schoonzoon, de bekende landgraaf Philip Von Hessen, verscheidene echte of valse stukken uit het vorstelijk kabinet had openbaar gemaakt, volgens welke de Katholieke vorsten een verbond tegen de Evangelische staten zouden gesloten hebben. Deze meende een tegenverbond te moeten stichten, waartoe ook de keurvorst Johannes overhelde. De landgraaf rukte met zijn troepen naar de grenzen op, maar de keurvorst was zo wijs, om eerst de godgeleerden, onder welke zich ook Melanchthon bevond, naar hun mening te vragen. Deze, hoewel vertoornd over het Katholieke verbond, wilden niets van een aanval weten.

Melanchthon schreef de 18^e mei 1528 aan de keurvorst: "Het is de grootste troost in alle lijden, dat men een goed geweten en God niet tot Zijn vijand heeft. Als wij echter 't eerst het zwaard hanteren en met een kwaad geweten de krijg beginnen, verliezen wij zulk een troost. Dit moet ik schrijven, terwijl ik zeer bekommerd ben. God weet dat ik mijn leven niet zo hoog acht, maar ik denk er tevens aan, dat het heilig Evangelie smaadheid zou worden aangedaan, wanneer uw keurvorstelijke genade de krijg aanving, voordat zij andere middelen en wegen had beproefd, om de vrede te bewaren." Hiermee stemde de keurvorst in, maar de landgraaf was slagvaardig. Toen hij echter aan zijn schoonvader schreef, verklaarde deze "de gehele zaak voor een ongegronde, onware leugen". Al vond dit ook bij de Evangelischen geen geloof, toch bleef de vrede nog bewaard.

Twee jaren vroeger, in 1526, was op de eerste Rijksdag te Spiers besloten, dat men binnen één jaar een Christelijk, vrij concilie zou houden, waarop de godsdienstgeschillen zouden vereffend worden. Tot op dat tijdstip moest een ieder zich stil en vreedzaam gedragen. Van de keizer had men niets te vrezen, omdat deze met de paus in openbare strijd leefde. Met de koning van Frankrijk was hij nog niet verzoend en de Turken drongen zegevierend voorwaarts. Het ware dus zeer onverstandig geweest, indien hij met de Duitse Evangelische vorsten de strijd had aangebonden. Maar wat hij vermeed, dat trachtten de Katholieke Stenden, wier harten van toorn vervuld waren, te bereiken. De keizer schreef tegen de 1^e februari 1529 een nieuwe rijksdag te Spiers uit. Daar de keurvorst wist, welk een vijandige gezindheid men tegen Luther koesterde, nam hij niet hem, maar de vredelievende Melanchthon mee. Hij kwam de 13^e maart aldaar aan. Mikpunt van de haat van de vijanden, had hij niet het sterke geloof van Luther, zodat hij zich zeer bekommerd maakte. En waarlijk, hij had daarvoor oorzaak genoeg. De keizer hief het vroegere rijksdag-besluit op en de Katholieken dreven een besluit door, dat voor de Evangelischen zeer nadelig was. Het Wormser edict zou ten uitvoer worden gebracht, de mis zou worden gehandhaafd en alle nieuwigheden in de kerk zouden ophouden.

De keurvorst vroeg aan Luther en Melanchthon om hun oordeel, dat afkeurend luidde en grote invloed op de Evangelische staten uitoefende. Melanchthon, ten hoogste bekommerd, schreef de 15^e maart aan Camerarius een brief, waarin hij hem meedeelde, dat men de Evangelischen haatte en wat men voornemens was tegen hen uit te voeren. "U weet, dat ik veel bij de onzen ontbeer, maar hier is geen sprake om onze fouten te verbeteren, maar om de beste zaak te onderdrukken. Christus zal dat echter, naar ik hoop, verhinderen en de beraadslagingen van de volken, die de krijg willen, teniet doen."

Zo smeekte hij zijn vriend Mykonius: "Ik vermaan u, Christus te bidden, dat Hij ons genadig moge aanzien en beschermen. Want wij zijn hier een voorwerp van de

verachting voor de hovaardige geesten en een bespotting voor de rijken." En toen nu Camerarius hem aanriep, zijn zorgen op God te werpen, schreef hij hem: "Wanneer ik geen zorgen had, zou ik niet tot God roepen. Daar echter de vroomheid door gebed de zorgen overwint, kan ik van deze niet geheel vrij zijn. Door de zorg word ik aldus tot het gebed aangespoord en het gebed verdrijft de zorgen."

Toen niets baatte, zagen de Evangelische staten zich genoopt — en Melanchthon stemde hiermee in — om een schrede te doen, die van grote betekenis is geworden. Op de 15^e april 1529 legden zij een *Protestatie en appellatie* tegen het besluit van de rijksdag over. Al mochten de Katholieken hen daarom spottenderwijze de Protestanten noemen, zij rekenden zich deze naam tot een eer. De keizer nam deze protestatie zeer ongunstig op en bedreigde allen, die er bij volhardden, met de zwaarste straffen. Dat zulk een afloop de zachtmoedige Melanchthon zwaarmoedig stemde en hem grote zorg bereidde, ligt voor de hand. Wat wenste hij liever dan een verzoening en een heling van de breuk? Maar toch zouden wij hem groot onrecht aandoen, zo wij beweerden, dat hem de waarheid niet meer waard was geweest dan de vrede.

Na zijn moeder te Bretten nog eenmaal bezocht te hebben, die kort daarna, de 6^e juni 1529, ontsliep, werd hij in de felle strijd getrokken, die in de Evangelische kerk over het heilig Avondmaal uitbrak. Nadat Carlstadt, die de lichamelijke tegenwoordigheid van de Heeren in het Avondmaal had ontkend, door Luther was terechtgewezen, trad Ulrich Zwingli op met een verklaring van de woorden van de inzetting, die in hoofdzaak met die van Carlstadt overeenstemde. Met hem verenigde zich een vroegere vriend van Melanchthon, de bekende hoogleraar en predikant J. Oecolampadius van Basel. Hoewel Melanchthon zich nog niet in deze strijd had gemengd, stond hij toch beslist aan Luthers zijde.

Reeds uit Spiers schreef hij aan Oecolampadius: "Het is mij smartelijk, dat juist onenigheid is ontstaan over hetgeen door Christus is ingesteld om een onlosmakelijke liefde te stichten. Nog nimmer heeft een zorg, om welke zaak ook, mijn gemoed meer bezwaard, dan deze. Ik heb niet slechts rijp nagedacht, wat er wel vóór of tegen kon worden ingebracht, maar ik heb ook de meningen van de kerkleraars over dit onderwerp onderzocht. Want ik zou niet als verdediger van een nieuw dogma in de kerk bekend willen zijn. Nadat ik nu alles vóór en tegen heb overwogen, wil ik het ook met uw goedvinden uitspreken, maar ik ben niet uw mening toegedaan."

Op hun beweren, dat het afwezig lichaam van Christus niet aanwezig zou kunnen zijn, zegt hij: "Ik weet, dat er een belofte van Christus is: "Ik ben bij u al de dagen tot aan de voleinding van de wereld", en dergelijke, waarbij het niet nodig is, de Godheid van de mensheid te scheiden; en diensengevolge houd ik het er voor, dat dit sacrament een getuigenis is van de waarachtige tegenwoordigheid. Het gevoelen is de Christus onwaardig, dat Christus een deel van de hemel zou hebben ingenomen, zodat hij daarin zou wonen, als ware hij in eens gevangenis opgesloten." Naar het Woord van God moet zulk een gewichtige zaak worden beoordeeld. De uitnemendste kerkleraars verklaren het Avondmaal evenals de Evangelischen. "Ik zie", zo zegt hij ten slotte, "dat uw zaak steunt op de hulpmiddelen van de scherpzinnigheid en van de geestigheid en dat u niet slechts openbare, maar ook allerlei geheime kunsten aanwendt, om opzien te baren; en ik twijfel, of deze u meer dienen, dan de openbare. Uw bescheidenheid is mij overvloedig bekend; daarom houd ik het voor nodig, u te herinneren, dat ook scherpzinnige lieden dikwijls kunnen dwalen; en juist in geestelijke dingen is het al te groots vertrouwen op het eigen verstand gevaarlijk." Hij gaf tevens de gedachte aan een samenspraak in deze aangelegenheid, vroeger door hem jegens Oecolampadius geuit, prijs.

Spoedig zou echter die gedachte verwerkelijk worden en wel door de landgraaf Philip Von Hessen. Hoewel met Luther overtuigd, dat zulk een samenspraak onvruchtbaar zou zijn, gaven beide ten slotte toe. In "Het leven van Luther"³ hebben wij het gesprek te Marburg breedvoerig beschreven. Melanchthon heeft aan de keurvorst Johannes van Saksen en aan de hertog Hendrik van Saksen breedvoerige berichten over de verhandelingen meegedeeld, waaraan hij een werkzaam aandeel heeft genomen. Het gesprek duurde drie dagen en Melanchthon uitte zijn tevredenheid daarover, dat de tegenstanders niet zo heftig waren opgetreden, als hij vermoed had. Al werd er wel iets goeds verricht, toch kwam er geen vereniging in de Avondmaalsleer tot stand en evenmin later in bijeenkomsten, die te Schwabach, Smalkalden en Nürnberg werden gehouden. Terwijl nu de Katholieken zich nauw aaneensloten, om de Evangelischen een dodelijke slag toe te brengen, zagen de laatsten, onderling verdeeld, met bekommernis en spanning het ogenblik tegemoet, waarop op de rijksdag te Augsburg de zaak van de Protestanten opnieuw zou worden behandeld.

"Wat zou", zo luidde de algemene vraag, "de keizer doen?" En hier was het bovenal Melanchthon gegeven om met een werk op te treden, dat niet slechts te Augsburg opzien baarde, maar dat tot een grote, blijvende zegen voor de gehele Evangelische Christenheid is geweest. Hoewel niet in de blijmoedigste gesteldheid van het hart, — zoals duidelijk blijkt uit een brief, aan Camerarius geschreven, waarin deze woorden voorkomen: "Er gaat geen dag voorbij, waarop ik niet wens, dit leven te kunnen verlaten" — werd hij door de Heere geroepen, om op deze kampplaats op te treden en uit naam van de Evangelischen een heerlijk getuigenis af te leggen. Stond Luther te Worms op het hoogtepunt van zijn leven, — Melanchthon bereikte te Augsburg het toppunt van zijn roem.

³ Zie "Dr. M. Luther", 3^e druk.

IV. DE RIJKSDAG TE AUGSBURG

De Turk, die ervijand van de Christenheid, reeds tot voor Wenens poorten zegevierend doorgedrongen, moest voor de dappere krijgsheld Philip van de Pfalz wijken en daarmee was voor de keizer het gevaar, dat hem uit het Oosten bedreigde, verminderd. En toen hij nu met de koning van Frankrijk vrede gesloten en met de paus zich verzoend had, hield hij tijd genoeg over, om de godsdienstige geschillen te behandelen en, naar hij hoopte, tot een goed einde te brengen. Hoewel de paus in het begin niets wilde weten van een rijksdag, waarop de godsdiensttwisten behandeld zouden worden, omdat deze rechtstreeks voor de pauselijke stoel moesten gebracht worden, moest hij toch ten slotte wijken voor het woord van de keizer: "Beide partijen dienen gehoord te worden en men mag geen uitspraak doen naar zijn tiranniek welbehagen, maar naar de door God ons gegeven wet en leer". Zo werd dan de rijksdag bepaald op de achtste april 1530. Waar *Philip Von Hessen* meende dat het zeer bedenkelijk was de rijksdag te bezoeken, maar dat men veelmeer tot de wapenen de toevlucht moest nemen, daar was *Johannes de Standvastige* van ene andere zienswijze. Hij raadpleegde zijn godgeleerden, die zich beslist tegen een gewapende weerstand verklaarden. Luther sprak reeds de 6^e maart in een geschrift zijn zienswijze uit, waaraan Melanchthon een woord vooraf liet gaan.

De 14^e maart ontvingen Luther, Jonas, Bugenhagen en Melanchthon een keurvorstelijk schrijven, volgens hetwelk zij de artikelen, waarover zowel ten opzichte van het geloof als van de kerkelijke gebruiken tweespalt was ontstaan, moesten samenstellen, opdat men duidelijk zou weten, hoe ver men op de rijksdag zou kunnen gaan. Men koos daartoe de 17 zogenaamde Torgause artikelen, door Luther vervaardigd. Zij vormen de grondslag van de Augsburgse geloofsbelijdenis.

De 21^e maart ontvingen zij de last, naar Torgau tot de keurvorst te komen, waar zij in het huis van de predikant hun samenkomsten hielden. Op zekere dag stond Melanchthon moe en bedroefd op, toen hij door een bode naar buiten geroepen werd. Na deze te hebben weggezonden, ging hij naar zijn kamer, waar hij de vrouwen van de leraar en zijn beide helpers met hun kinderen vond. Enkele kinderen lagen aan de moederborst, andere werden in de catechismus onderwezen. Toen hij dat aanschouwde, stond hij een ogenblik stil, zag en hoorde met grote blijdschap en verbazing, hoe de kinderen met stamelende lippen baden en hij dacht aan het woord: "Uit de mond der kinderkens en der zuigelingen hebt Gij U lof toebereid". Bovenal trof het hem, dat de vrouw van de kapelaan haar kindje zoogde en tegelijk kool voor het middagmaal sneed, terwijl zij een ander kind het gebed liet opzeggen. Dit ziende, riep hij uit: "o, welk een heilig en Gode welbehaaglijk werk!" Vrolijk en goedsmoeds keerde hij tot zijn vrienden terug. Op Luthers vraag, waarom hij thans zo vrolijk gestemd was, gaf hij ten antwoord: "Mijne lieve heren! laat ons niet zo kleinmoedig zijn; thans heb ik gezien degenen, die voor ons zullen strijden, die ons beschermen en ook tegen alle geweld onoverwinnelijk zijn en zullen blijven." Toen Luther hem vroeg: "Wie waren deze?" luidde zijn antwoord: "De vrouwen en kinderen van de predikant en zijn kapelaans, wier gebed thans gehoord is, hetgeen God niet onverhoord laat, gelijk dan ook tot dusver de getrouwe God en Vader van onze Heere Jezus Christus zulk een gebed niet veracht heeft."

Daardoor bemoedigd, togen zij met vreugde weer aan de arbeid, die de goedkeuring van de keurvorst wegdroeg. Aan Melanchthon werd opgedragen, de artikelen juist te formuleren en ze van een voorrede te voorzien.

Den 3^e april reisde de keurvorst met een groot gevolg en vergezeld van de godgeleerden over Eisenach en Weimar naar Coburg, waar, zoals bekend is, Luther achterbleef, in wiens plaats Agricola meeging. Melanchthon maakte van een kort oponthoud te Neurenberg gebruik, om het nieuws aan Luther te berichten. Hij eindigde zijn bericht met de woorden: "Christus beware u, bid voor ons allen!"

Toen men de 2e mei te Augsburg aankwam, was de keizer nog niet aanwezig en Melanchthon had aldus tijd om het één en ander aan de Confessie te verbeteren. Reeds de 4e mei schreef hij aan Luther: "Ik heb de inleiding van onze Confessie een weinig sierlijker gemaakt, dan ik haar te Coburg geschreven heb. Binnenkort wil ik ze echter zelf brengen, of, wanneer de keurvorst het niet goedkeurt, zenden."

De 11e mei kon hij aan Luther de Confessie zenden, die hij nu echter een Apologie noemde, omdat zij tegelijkertijd een verdediging van het Evangelisch geloof moest zijn. Zijn bedoeling was, daarin aan te tonen, dat de leer van de Evangelischen in 't geheel niet van de Christelijke kerk afweek. Hij schrijft: "U wordt onze Apologie toegezonden, hoewel zij veelmeer een Confessie is. Want de keizer heeft geen tijd om lange redeneringen aan te horen. Ik heb echter toch datgene gezegd, waarvan ik geloof, dat het bovenal nuttig en doelmatig is. Met het oog hierop heb ik bijna alle geloofsartikelen opgesteld, omdat Eck duivelse lasteringen tegen ons heeft openbaar gemaakt. Daartegen wilde ik het heelmiddel geven. U zult naar uw geest over het gehele geschrift oordelen." Zowel de keurvorst als Melanchthon stelden bij de verzending aan Luther de vraag, hoe men zich zou moeten gedragen, wanneer de keizer de Evangelischen het prediken verbood. Deze zond het stuk aan de vorst terug met de woorden: "Ik heb M. Philippus' Apologie herlezen. Deze behaagt mij zeer wel, en ik weet er niets aan te veranderen. Het zou ook niet goed zijn, want ik kan niet zo zachtmoedig optreden als hij. Christus, onze Heere, helpe, opdat zij veel vrucht voortbrengt, gelijk wij hopen en bidden. Amen!"

Wat het preken betreft, was hij van oordeel, dat men zulks moest nalaten, omdat de stad de keizer behoorde. Daar de keizer nog vertoefde, kon Melanchthon de laatste hand aan de Geloofsbelijdenis leggen.

"In de Apologie", schrijft hij de 22^e mei aan Luther, "verander ik dagelijks nog veel. Het artikel over de geloften, omdat het al te kort en mager was, heb ik er uitgelicht en er een uitvoeriger voor in de plaats gesteld. Thans ben ik aan het artikel over het ambt van de sleutelen bezig." Hij bearbeidde zowel de Latijnse als de Duitse tekst. Toen het werk geheel klaar was, deelde men het aan de afgezanten van de steden mee. Deze waren zó verblijd, dat men besloot, de Belijdenis in naam van alle Evangelischen te ondertekenen. Daarna kwamen de godgeleerden van de verschillende staten nog samen, om de enkele artikelen te bespreken. In 't bijzonder sprak men veel over het woordje "waarachtig" in het tiende artikel, dat door enkelen zeer hevig werd bestreden.

Terwijl zij aldus beraadslaagden, bleef de spanning wegens het niet komen van de keizer voortduren. De keurvorst zond Johann Von Doltzig naar het keizerlijke hofleger, die met het bevel terug kwam, dat men het prediken te Augsburg moest nalaten. Hoe de twee grote Hervormers er over dachten, is ons bekend. Maar de keurvorst en zijn kanselier Brück wilden er zich niet aan onderwerpen en maakten allerlei bedenkingen. Ten laatste besliste de keizer, dat geen prediker, wie hij ook ware, te Augsburg mocht preken, dan alleen hij, wie de keizer daarvoor bestemde. Toen de Evangelischen er nog over beraadslaagden, hoe te handelen, wanneer men hun het eten van vlees op bepaalde dagen verbood en de herstelling van de kloosters van hen eiste, gaf Melanchthon zijn zienswijze de keurvorst in een bijzonder schrijven

te kennen. Hij was voor het toegeven, maar het herstel van de kloosters verwierp hij ten enenmale.

De grootste zorg baarde hem echter het gedrag van Philipp Von Hessen. Deze was er zeer veel aan gelegen, om de Evangelischen met de Zwitsers te verenigen. Nadat het gesprek te Marburg niet tot vereniging had geleid, hoopte hij, dat thans zijn pogingen geen schipbreuk zouden lijden.

Melanchthon schreef reeds de 22^e mei aan Luther: "Ik hoop ten zeerste, dat u de landgraaf zult schrijven en vermanen, om zijn geweten niet met de verdediging van een valse leer te bezwaren." Zowel hij als Brenz richtten een schrijven aan hem en rechtvaardigden het feit, dat zij zich niet met de Zwinglianen konden inlaten. De landgraaf antwoordde op gematigde toon, maar vermocht niet de godgeleerden van zienswijze te doen veranderen. Beide verklaarden: "Wij hebben zulke artikelen, van welke wij door Gods genade gewis zijn en hebben dienaangaande een goed geweten, hetgeen een grote troost is in alle gevaren; maar wij kunnen niet van de Zwingliaansche leer, zoals men ze noemt, verzekerd zijn, want wij bezitten voor haar geen duidelijk woord van God." Met het Woord van God kon men gerust de donkere toekomst tegengaan.

De keizer deed de 15^e juni zijn intocht. De dag vóór het begin van de Rijksdag schreef Melanchthon aan Camerarius, dat de Confessie milder zou zijn dan de goddeloosheid van de vijanden verdiende. Hij had slechts de hoofdzaken genomen en hij gaf de bisschoppen de geestelijke rechtsmacht geheel terug. Dat mishaagde aan menigeen, maar hij wilde nog hardere voorwaarden toestemmen, wanneer daardoor de vrede kon worden verkregen. Nadat Mercurinus is gestorven, is aan het keizerlijk hof niemand van een vredelievende gezindheid, die in aanzien staat. Hij had een Spaanse secretaris gewonnen, die veel goeds beloofde en reeds met de keizer en de pauselijke gezant Campegius had gesproken, maar alles ligt in Gods hand. "Bid", zo schrijft hij, "tot Christus, dat Hij vrede geve. Niet slechts ons, maar ook de tegenstanders is het prediken verboden. De keizer wil echter uit keizerlijke volmacht een prediker benoemen, die het Evangelie en de Epistel alleen volgens de tekst leert. Daar ziet u de wonderbare wijsheid van de hovelingen."

Den 20^e juni werd de Rijksdag geopend met een mis door de aartsbisschop van Mainz en een rede door de pauselijke redenaar Pimpinelli. Op het raadhuis werden de keizerlijke wensen ten opzichte van de Turken en van de godsdienstgeschillen meegedeeld. Wat het laatste punt aanging, werd de droefheid van de keizer uitgesproken, dat men zijn vroegere besluiten niet was nagekomen. De staten moesten echter hun zienswijze in de Latijnse en in de Duitse taal uitspreken.

Melanchthon, die overdreven beangst was, meende zulk een gewichtige zaak op private wegen tot een goed einde te kunnen brengen. Hij sloeg die verkeerde weg in en knoopte onderhandelingen aan met de sluwe Spaanse secretaris A. Waldesius. Deze deelde hem de gevoelens mede, die men in Spanje van de Luthersen koesterde, als van mensen, die in geen God en geen Christus geloofden, zodat men het daar voor een Gode behaaglijk werk hield, een Lutheraan te worgen. Melanchthon antwoordde: "De Lutherse zaak is in 't geheel niet zo slecht, als wellicht aan de keizer wordt voorgesteld." De tweespalt liep bovenal over de twee gedaanten van het sacrament, over het huwelijk van de monniken en over de mis. Wanneer men in deze artikelen toegaf, dan hield hij het er voor, dat men wel in de andere tot overeenstemming zou komen. Spoedig daarna ontving hij bericht, dat de keizer zulks met welgevallen gehoord en bevolen had, dat hij de artikelen van de Luthersen zo kort mogelijk moest optekenen en overreiken. De zaak moest maar in stilte worden afgehandeld. Openbare disputen baarden slechts onwil en onenigheid. Melanchthon beloofde, daarover te

zullen nadenken, maar noch de keurvorst noch zijn kanselier Brück stemden toe, dat op zulk een weg de zaak mocht worden behandeld.

Daar men deze weg niet wilde gaan, bepaalde de keizer de 22^e juni, dat op de 24^e de overreiking van de Evangelische geloofsbelijdenis moest plaats vinden. De korte termijn bracht enige verwarring teweeg, omdat Melanchthon nog altijd verbeteringen wilde aanbrengen en de voorrede ontbrak. Opdat deze goed gestileerd zou zijn, hielp de kanselier Brück. Twaalf godgeleerden kwamen bijeen en beraadslaagden. Negen vorsten en steden ondertekenden het Duitse exemplaar van de Confessie en, omdat men geen tijd meer had, nam men als Latijns exemplaar het manuscript van Melanchthon.

Op de 24e juni ontbrak de tijd om het voor te lezen, zodat dit eerst op zaterdag, de 25e juni plaatsgreep.

"Op die dag", zegt Spalatin, "is één van de grootste werken geschied, die ooit op aarde gebeurd zijn."

De Saksische kanselier las luid en duidelijk de 28 artikelen van de Belijdenis voor. Zij bestaat uit twee delen, waarvan het eerste alle geloofsartikelen en het tweede de betwistbare artikelen bevat. De 28 artikelen zijn duidelijk, eenvoudig, schriftmatig en in een vredelievende toon opgesteld.

Welk een indruk het op de keizer gemaakt heeft, is moeilijk te zeggen, omdat hij de Duitse taal niet genoeg machtig was. Hij gaf het Duitse exemplaar de aartsbisschop van Mainz; het Latijnse hield hij en liet het zich in de Italiaanse en Franse talen overzetten. De Evangelischen liet hij weten, dat hij de druk van de Confessie niet wenste. Toen de tegenstanders spoedig echter gebrekkige afdrukken verbreidden, waren zij wel genoodzaakt, de goede tekst uit te geven.

Luther bleef op de hoogte van de gehele loop van de gebeurtenissen. Op de vesting Coburg hief hij, gelijk weleer Mozes, biddend de handen naar boven. En wel had Melanchthon het nodig, dat zulk een geloofsheld hem terzijde stond. Hij zag te veel op de macht en list van mensen; en geen wonder, dat hij dientengevolge een prooi werd van allerlei zorgen en bekommernissen. Hij klaagde Luther zijn aanvechtingen; en niettegenstaande de geloofsheld hem opbeurde en hem schreef: "Wat kan de duivel meer doen, dan dat hij ons doodt?" schreef hij hem naar Coburg: "Wij zijn hier in de grootste jammer en moeten voortdurend tranen storten en dat wel te meer, nu wij Mag. Veits brieven hebben gelezen, waarin hij ons te kennen geeft, dat u bovenmate boos op ons bent en onze brieven niet eens wilt lezen. Ik wil nu, mijn lieve vader, mijn smart niet met vele woorden groter maken, maar u slechts ter overweging geven, in welk een groot gevaar wij ons bevinden, daar wij buiten uw troost in 't geheel geen verkwikking kunnen hebben. De sofisten en monniken geven zich alle moeite om de keizer tegen ons in het harnas te jagen." En in een brief, de 27^e juni geschreven, zegt hij: "Uw raad en troost zijn ons nooit nodiger geweest dan thans, daar wij in de allergevaarlijkste zaken u, als ons hoofd, tot dusver gevolgd zijn. Daarom smeed ik u ter wille van de eer en het Evangelie, dat u ons wel zult willen aannemen. Christus heeft Zich in het scheepje, dat zich in nood bevond, laten opwekken. Nu zijn wij hier werkelijk in veel groter gevaar, waarin ons allen niets kwaders zou kunnen wedervaren, dan dat u ons verliet. Wil mij dan ook meedelen, hoeveel wij van de tegenpartij kunnen toegeven."

Reeds de 29^e juni kwam van Coburgs veste het antwoord: "Uw Apologie heb ik ontvangen en het bevreedt mij, dat u van mij wenst te weten, wat en hoeveel men de pausgezinden moet toegeven. Wat mij betreft, hun is reeds veel te veel in de Apologie toegegeven. Willen zij haar niet aannemen, dan weet ik niet, wat ik meer zou kunnen toegeven, tenzij dan, dat ik hun gronden zie, die ik tot dusver niet gezien heb." En

waar Melanchthon hem hun hoofd heeft genoemd, verklaart hij zeer beslist: "Ik wil niets heten, ook niets bevelen en ook geen auteur genoemd worden. De afloop van de zaken kwelt u, omdat u haar niet kunt begrijpen. Ik zeg echter: wanneer u haar zou kunnen begrijpen, dan zou ik ongaarne deelgenoot in deze zaak zijn, veel minder wilde ik een hoofd of aanhanger daarvan wezen. God heeft ze op een plaats gezet, die u in uw retorica of filosofie niet vindt. Die plaats heet geloof, waarin alle dingen staan, die u niet zien of begrijpen kunt. Hij, die haar zichtbaar en begrijpelijk wil maken, zoals u doet, heeft tot loon harteleed en wenen, gelijk u ook tegen onze wil hebt. En wat nu het toegeven betreft, ben ik bereid, hun alles toe te geven, alleen maar, dat zij ons het Evangelie vrijlaten. Wat echter tegen het Evangelie is, kan ik niet toelaten. Wat zal ik anders antwoorden?"

Voorwaar, Melanchthon had een Luther nodig, om niet te versagen, maar standvastig te blijven. De geloofsmoed van de één hielp de zwakheid van de ander op. Wat daarna geschiedde, staft dit op onweersprekelijke wijze.

Nadat de Confessie de keizer was overgegeven, waren de meningen van de pausgezinden uiteenlopend omtrent de wijze, hoe te handelen. Terwijl deze de uitvoering van het Wormser Edict eisten, wilden genen een nader onderzoek door onpartijdige mannen ingesteld zien, terwijl een derde partij een schriftelijke wederlegging van de Confessie noodzakelijk keurde. Deze partij behield de bovenhand, maar tevens bepaalde men, dat de keizer het oordeel over deze zaak zou verblijven. Toen Luther dit hoorde, schreef hij de 9e juli aan Melanchthon: "U ziet, dat onze zaak thans even ver gevorderd is als te Worms, namelijk: dat begeerd wordt, dat wij daarin de keizer als rechter moeten dulden. Zo vedelt de Satan steeds op één snaar en de duizendkunstenaar heeft niets, dat hij tegen Christus zou kunnen inbrengen, als dit enig krachteloos wapen." Melanchthon hield het echter nog voor geraden, aan de kardinaal Campegius te schrijven, opdat deze de gemoederen tot vredelievendheid zou stemmen. Hij wist niet, dat deze alles aanwendde, om de keizer zo vijandig mogelijk te stemmen. "Hij moest zich met de welgezinde vorsten verenigen en de afvalligen met beloften of met bedreigingen zoeken te winnen. Maar wat te doen, wanneer zij hardnekkig bleven? Men heeft het recht, deze vergiftige planten met vuur en zwaard te verdelgen. Was men zover gekomen, dan moest men heilige inquisiteurs instellen, de universiteit van Wittenberg in de ban doen, de boeken van de ketters verbranden, enz. enz. Een moedige executie was volstrekt nodig."

Op een schrijven van Melanchthon liet Campegius deze tot zich komen. Vernemen wij, hoe Veit Winsheim, Melanchthons vriend en lijkredenaar, de geschiedenis verhaalt. "De dag, nadat de gehele vergadering bijeen was, liet men Philippus komen, die met goede moed binnentrad. Hij zag zich omringd door een slangenkring van duivelstanden en, gelijk de profeet Jona, alleen in de buik van de walvis geworpen. Campegius zwaait de bliksemen van zijn hoogst vertoornde en gruwzame Jupiter, de anderen dreigen hevig met de macht en het geweld van zoveel koninkrijken tegen de ach, zo arme en kleine herder van de zwakke schaapjes van Christus. Daardoor kon ook een sterker en moediger man verschrikt worden. Toen hem gevraagd werd, of men wilde toegeven, antwoordde hij: "Wij kunnen niet toegeven of de waarheid verlaten. Wij bidden echter om Gods en Christus' wil, dat onze tegenpartijders ons dit niet euvel duiden en, gelijk zij kunnen, met ons disputeren, dat is, ons datgene willen toegeven, wat wij met een goed geweten niet kunnen verlaten."

Toen Campegius dat hoorde, schreeuwde hij: "Ik kan niet, ik kan niet, daar de sleutel niet dwaalt."

Op dit donderen, hoewel Philippus stond als onder leeuwen, wolven en beren, die hem

straffeloos in kleine stukken hadden kunnen verscheuren, had hij toch een groot en heerlijk gemoed in een klein lichaam en antwoordde hij op vaste toon: "Wij bevelen God, de Heere, onze zaak. Zo God voor ons is, wie zal tegen ons zijn? Ten laatste, er kome uit voort, wat het ook zij, wij moeten ons geluk of ongeluk blijmoedig en standvastig afwachten." En als men nu beweert, dat Melanchthon zich in deze zaak te toegevend heeft betoond, dan leert ons de geschiedenis het tegendeel. Zoveel staat vast, dat alle pogingen tot bemiddeling schipbreuk hebben geleden. "Christus", schrijft Luther, "en Belial kunnen, mijn lieve heer Philippus, niet in één weg verenigd worden. Men mag geen enigheid verwachten, wat de godsdienst aangaat."

Terwijl dit plaatsvond, waren de katholieke godgeleerden Eck, Faber, Wimpina, Cochlaeus en anderen bezig om de Confessie te wederleggen. Wat voor goeds kon men van hen verwachten? Op de 3e augustus werden de vorsten en keurvorsten genood, om de Confutatie of Wederlegging van de Augsburgse Confessie aan te horen. In 21 artikelen houdt zij zich met de leer, in 7 met de misbruiken bezig. Al erkende zij ook dat in de leer veel overeenstemde met de Roomse leerstellingen, zo week zij toch geen vingerbreed van de Roomse leerstellingen af, terwijl zij de misbruiken handhaafde. In de leer van de erfzonde erkende zij niet de diepe verdorvenheid van 's mensen natuur; in het artikel over de goede werken beweerde zij, dat deze, die door middel van de goddelijke genade geschieden, verdienste hebben. Zij geeft wijders niet toe, dat alleen het geloof rechtvaardig maakt. In het artikel over de boete dringt zij op de voldoening, die de mens moet volbrengen. De Evangelischen geven niet toe, dat men door werken de zondenvergiffenis kan verwerven. Dit laakt de Confutatie evenzeer, als dat zij de aanroeping van de heiligen verwerpen. Zij onthoudt de leken de kelk, blijft bij de ongehuwde staat van de priesters en monniken en handhaaft de mis in allen dele. In 't kort: geen enkel misbruik schaft zij af.

De keizer hield dit geschrift voor een afdoende wederlegging en eiste onderwerping. Zo niet, dan zou hij als beschermheer van de heilige, Christelijke kerk optreden. Melanchthon laat zich daarover in een brief aan Luther aldus uit: "Dit is het kort begrip geweest. Hoewel het zeer hard heeft geluid, zo zijn de onzen na de voorlezing toch zeer vrolijk geweest, omdat de Confutatie recht kinderachtig opgesteld was. Want de Confutatie is van alle kinderachtige en misselijke boeken van Faber het ergste. Voor de twee gedaanten heeft hij de geschiedenis van Eli's zonen, dat zij een bete broods van de priester zouden vragen, er bijgehaald en daaruit bewezen, dat de leken alleen de gedaante van het brood mogen ontvangen. De mis heeft hij met buitengewoon laffe en onbeduidende argumenten verdedigd." De vorsten verlangden na de voorlezing dit geschrift te bezitten, maar konden het niet verkrijgen; en waar nu de keizer geneigd was, doortastende maatregelen te nemen, daar ontstond in het leger van de Katholieke staten tweespalt over de vraag, welke maatregelen dienden genomen te worden. Ten laatste kregen de gematigden hun zin, dat namelijk een commissie van beide partijen zou benoemd worden, om tot een vergelijk te komen.

Reeds de 6^e augustus kwamen dan ook werkelijk verscheidene Katholieken vorsten en bisschoppen samen, om de punten vast te stellen. De volgende dag liet de keurvorst Joachim van Brandenburg de Evangelischen weten, dat zij van hun valse meningen afstand moesten doen. Bestonden er ook enkele misbruiken, dan zouden zij door de paus wel afgeschaft worden. Geen wonder, dat de Evangelische staten verklaarden, dat zij niet van plan waren van Gods Woord af te wijken, maar wel tot vrede en enigheid geneigd waren. Hiermee was de landgraaf Philippus Von Hessen het in 't geheel niet eens. Hij wilde van geen toegeven weten en schreef de 24^e augustus aan

zijn gezanten: "Wanneer de papisten in de rozen van hun duivel willen blijven zitten en in hun landen niet toestaan, om de waarheid van het Evangelie louter te prediken, het huwelijk niet vrijlaten en de sacramenten niet naar de inzetting van de Heere uitdelen, dan moogt u geen haarbreed wijken. Veel minder is de rechtsmacht van de bisschoppen toe te laten, omdat deze immers verbieden, dat in hun landen het Evangelie gepredikt worde." Geheel onverwachts verliet hij Augsburg, en hoewel dit opzien baarde, vonden toch de samenkomsten plaats. Naar het voorstel van de Badenschen kanselier Vehus ging men de Augsburgse Confessie artikelsgewijze na. In vele artikelen kwam men tot overeenstemming, maar in het artikel over de rechtvaardigmaking wilde Eck niets toegeven, "want zij maakte ruwe, boze en brutale lieden. De liefde rechtvaardigt meer dan het geloof". Omdat hem het woordje "sola" (alleen door het geloof) tegen de borst stiet, veroorloofde hij zich de flauwe opmerking: "Men moet de zolen voorlopig naar de schoenmaker sturen."

Melanchthon echter hield onwrikbaar aan de hoofdzaak vast. In 't geheel bleef men in veertien artikelen zonder overeenstemming, zodat Melanchthon aan Luther schreef: "Ik kan niet weten, wat het einde zal zijn. Want hoewel onze vijanden ook de vrede nodig hebben, zo komt het mij toch voor, dat enigen niet bedenken, welk een groot gevaar het zal zijn, wanneer er oorlog uit voortkomt. Wij hebben zeer aannemelijke voorwaarden voorgesteld: wij hebben de bisschoppen de rechtsmacht weer toegekend en beloofd, dat wij weer gemeenschappelijke ceremoniën zullen hebben. Wat wij daarmee zullen uitrichten, weet ik niet. Bid Christus, dat Hij ons beware."

Hiermee was Luther volstrekt niet ingenomen, zodat hij antwoordde: "Het behaagt mij in 't geheel niet, dat men over de enigheid in de leer wil onderhandelen, omdat deze onmogelijk is, tenzij de paus geen paus meer wil zijn. Hoe kunnen wij verwachten, dat zij zich tot de waarheid zullen bekeren? Bemerkt u dan niet, dat alles, wat zij doen, maar schijn en bedrog is? U zult toch niet kunnen zeggen, dat de Heilige Geest hen leidt, want in hen is noch geloof, noch boete, noch godsvrucht. Maar de Heere, Die de zaak heeft begonnen, wille Zijn werk in u volbrengen. Hem beveel ik u van harte."

Den 24^e augustus hadden Melanchthon en Eck een conferentie, waarin de eerste vast en beslist optrad. de volgende dag schreef hij aan Luther: "Onze zachtmoedigheid maakt de hovaardige sukkels nog hoogmoediger. Het is niet te zeggen, hoe zij triumpferen. Wanneer ik voor mijn eigen persoon en niet in de naam van de vorsten deze zaken bijwoonde, zou ik deze trots in genen dele willen dulden. Nu moet ik alles dulden ter wille van de vorsten en onderdanen. De gemoederen van onze lieden zijn geheel zwak, of ontijdig moedig. Maar toch hoop ik, dat wij niets tegen het Evangelie zullen doen."

In twee volgende brieven handelt hij over de mis, die de papisten verlangden. Luther antwoordde, dat men niet kon toestemmen; en de 28^e augustus schrijft hij hem: "Geve God, dat ik u binnenkort terug mag zien. U hebt overigens genoeg gedaan. Nu is het tijd, dat de Heere handelend optreedt en Hij zal het doen. Wees maar goedsmoeds en hoop op Hem. U hebt Christus beleden, u hebt de vrede aangeboden, u bent de keizer gehoorzaam geweest, u hebt veel smaad geduldig verdragen, u bent met schandelijke en lasterlijke woorden verzadigd en hebt geen kwaad met kwaad vergolden. In 't kort: u hebt het heilig werk, gelijk het heiligen betaamt, waardig behandeld. Verblijdt u ook eens in de Heere en wees vrolijk, gij rechtvaardigen. U bent lang genoeg bedroefd en treurig geweest in de wereld, ziet opwaarts en heft uw hoofden op. Ik zeg u de hemel toe, als trouwe leden van Christus. Wat wilt u voor groter eer hebben? Is het dan zulk een gering ding, zijn Heere Christus trouw te dienen en zich een trouw lid van Christus getoond te hebben? Dat zij verre van ons, dat de genade van Christus zo klein door u zou worden geacht. Ik verwacht uw terugkomst met groot verlangen, om u

spoedig het zweet te kunnen afwissen."

De onderhandelingen, gelijk te voorzien was, leden schipbreuk. de 30^e augustus werd de commissie ontbonden en Melanchthon schreef de 1^e september aan Luther: "Voor drie dagen hebben wij onze samensprekingen geëindigd. Wij wilden enkele punten niet aannemen; nu is de zaak andermaal de keizer voorgedragen. Wat geschieden zal, weet ik niet. Laat ons de Heere bidden, dat Hij het hart van de keizer neige, om de vrede te bewaren, die wij allen zo nodig hebben. U kunt niet geloven, hoe de Neurenbergers mij haten, omdat wij de bisschoppen de jurisdictie weer willen toekennen. Op zulk een wijze strijden de onzen slechts voor hun heerschappij, niet voor het Evangelie." En niettegenstaande Melanchthon werkelijk geen enkel leerstuk van de Evangelischen prijs gaf, kunnen wij het toch in genen dele goedkeuren, dat hij zich in dit punt te toegeeflijk betoonde. Wanneer zijn zienswijze eens de overwinning had behaald, hoe spoedig zou men dan de Evangelische leer onderdrukt hebben! Zeer sterk drukt zich een vriend van Melanchthon, Hieronymus Baumgärtner, uit: "Philippus is kinderachtiger dan een kind geworden", en hij nodigt Spengler uit, aan Luther te schrijven, "om Philippus met geweld tot staan te brengen. Op deze Rijksdag heeft niemand het Evangelie meer schade toegevoegd dan hij". Zonder twijfel is dit oordeel zeer overdreven, omdat Melanchthon de bisschoppelijke jurisdictie slechts voorstond ter wille van de kerkelijke orde. Maar toch kan het niet worden ontkend, dat de vredelievende man zich in dit opzicht te zwak heeft betoond. Ook hier was het goed, dat hij Luther naast zich had.

De 7^e september liet de keizer de Evangelische staten voor zich komen. Zijn antwoord was ongunstig. Met leedwezen had hij vernomen, dat zij in de voornaamste artikelen met de anderen verschilden. Hij wilde over een concilie met de paus beraadslagen, maar met dien verstande, dat zij zich middelerwijl aan de Katholieke kerk zouden houden.

De Protestanten toonden echter hun naam ten volle waardig te zijn. Zij verklaarden, bij het Woord van God te willen volharden. De meer gematigde Katholieken, aan wier hoofd de vrijheer von Truchsesz en de Badense kanselier Vehus stonden, beproefden nog eens om in dertien artikelen tot een vergelijk te komen.

Het eerste handelde over de rechtvaardiging uit genade door het geloof in Christus, het tweede daarover, dat de werken wel noodzakelijk waren, maar geen genade verwierven. Het derde zei, dat de optelling van de enkele zonden in de biecht niet noodzakelijk was; het vierde, dat het berouw noodzakelijk was, maar dat ter wille daarvan de zonden niet werden vergeven. Het vijfde verklaarde de kerkelijke boetedoeningen niet nodig tot kwijschelding van de straffen; het zesde, dat tot de ware eenheid niet gelijke instellingen, maar wel gelijke leer en sacramenten vereist worden. Het zevende verwierp de zelfgekozen godsdienst, dien men zonder goddelijk bevel verordende, om genade te verdienen. Het achtste verklaarde de kloosterbeloften, die genade wilden verwerven, in strijd met het Evangelie. Het negende zei, dat kerkelijke inzettingen, die men zonder zonde zou kunnen behouden, in de kerk mogen blijven bestaan, maar dat zij niet voor de zaligheid noodzakelijk waren. Het tiende artikel verklaart de aanroeping van de heiligen voor een gevaarlijke zaak, die de eer van Christus zeer verkleint. In het elfde wordt gezegd, dat de inhouding van de kelk in strijd is met de Schrift. In het twaalfde, dat het verbod van het huwelijk van de priesters tegen Gods bevel strijdt. Het dertiende houdt er aan vast, dat de mis geen werk is, om genade te verdienen maar dat in het Avondmaal de genade wordt aangeboden en dat het geloof de genade deelachtig wordt.

Voorwaar, het bevreedt ons niet, dat alle pogingen, om tot een vergelijk te komen,

schipbreuk leden. Geen vereniging was mogelijk.

De 22^e september deelde de keizer de Evangelischen staten mee, dat zij door de heilige Evangeliën en Schriften met goede gronden weerlegd waren; dat hij hun echter, wat de dertien artikelen betrof, nog tot de 15^e april van het volgend jaar bedenktijd gaf. Tot op die datum mochten zij niets nieuws in geloofszaken drukken en verkopen noch iemand tot hun secte overhalen. Binnen zes maanden zou een concilie worden uitgeschreven. Door de kanselier Brück lieten zij antwoorden, dat zij hun belijdenis als gegrond in Gods Woord en voor de goddelijke waarheid beschouwden, zodat zij daarmee voor het jongste gericht hoopten te bestaan. Tegelijkertijd reikte deze een verdedigingsschrift over, dat de keizer echter niet aannam. Dit geschrift is de bekende Apologie van de Augsburgse Confessie in haar eerste ontwerp, die Melanchthon met de hulp van enkele godgeleerden had opgesteld. Daar hij echter een afschrift van de Confutatie eerst op het einde van de Rijksdag ontving, legde hij het ontwerp ter zijde en bearbeidde de Apologie van de Augsburgse Confessie, welke hij eerst in het volgend jaar voltooide.

De keurvorst van Saksen verliet de 23^e september Augsburg met Melanchthon en de andere godgeleerden. Toen Luther het hoorde, schreef hij de vorst: "Ik ben van harte blij, dat uw keurvorstelijke genade uit de hel te Augsburg met Gods genade is teruggekomen. En hoewel de ongenadige mensen met hun god, de duivel, een zuur gezicht zetten, zo hopen wij toch, dat Gods genade voortaan ook des te sterker en meer bij ons zal zijn." Te Coburg sloot zich Luther bij hen aan, terwijl de godgeleerden te Altenburg tot Spalatin gingen.

Melanchthon, voortdurend de Apologie overwegend, schreef zelfs onder tafel, zodat Luther de pen wegnam en zei: "Men kan God niet alleen met de arbeid, maar ook met vieren en rusten dienen; daarom heeft Hij de rust gegeven en de Sabbat ingesteld."

Te Wittenberg aangekomen, schreef Melanchthon aan zijn vriend Silberborner: "De keizer heeft de onzen met veel goedheid aangehoord."

De geschiedenis van de Rijksdag maakt overigens een lang treurspel. Tot de late nakomelingschap zal ons de getuigenis blijven, dat wij vroom en nauwgezet van geweten gedacht en er in oprechtheid naar gestreefd hebben, om de leer van de Katholieke kerk in het rechte licht te stellen en de eer van Christus te verbreiden. Dat is waarlijk de redelijke godsdienst, die God boven alles behaagt: het Woord van God rein te leren en te gebruiken. Al moesten wij ook door onrechtvaardige wapens onderdrukt worden, zo zal het ons toch niet ontgaan, dat onze schriften van de wereld een beeld van onze tegenpartijders nalaten, die, terwijl zij onder het voorwendsel, de eer van Christus te bedoelen, de vorsten tegen ons opzetten, zich noch om de opbouw van de Kerk, noch om de leer van het Evangelie, noch om de verheerlijking van de naam van Christus bekommeren. De zaak staat echter in Gods handen. Daarom willen wij tot God bidden, dat Hij, ter wille van de eer van Christus, de hooggeplaatsten zachte middelen doe kiezen en de reine leer van het Evangelie niet onder late gaan.

Op de 19^e november werd het algemene rijksdagbesluit uitgevaardigd, waarin alles werd verdoemd, wat de Evangelischen tegen de Roomse Kerk hadden geleerd. Natuurlijk ontbrak de ondertekening van de Evangelische staten.

En zo was de scheiding voltooid.

Hoe hard echter ook het besluit van de Rijksdag was, toch had het dit goede, dat de Evangelischen zich nauw aaneensloten, hetgeen des te noodzakelijker was, omdat de keizer de keus van zijn broeder Ferdinand tot Rooms koning, tegen het protest van de Evangelische staten in, doorgezet had. De 29^e maart 1531 sloten zij te Smalkalden een

verbond, "Gode tot lof, tot wasdom van de goddelijke, vrije leer, tot bevordering van de eenheid en de vrede, alleen om tegenstand te bieden en zich te behouden". Het verbond bedoelde mitsdien geen aanval of oorlog. De keizer, van vele kanten bestookt, bovenal door de Sultan Soliman, hield het onder de toenmalige omstandigheden voor verstandiger, om niet te scherp op te treden. Toen Melanchthon het hoorde, schreef hij aan Camerarius: "God moge de zuchten en tranen van de ellendigen onder ons aanzien en vreugde schenken!" Deze wens scheen te zullen worden vervuld, toen de keizer werkelijk pogingen in het werk stelde, om een godsdienstvrede te sluiten, dat de 23e juli 1532 te Nürnberg geschiedde. Hierbij werd bepaald, dat tot op het aanstaande concilie de één de ander niet om zijn geloof of andere oorzaken mocht beledigen, maar dat men met ware vriendschap en Christelijke liefde moest leven.

Voor Melanchthon, dit zoon van vrede, brak een tijd van rust aan. Maar deze duurde slechts kort, daar hij weldra met Luther geroepen werd aan het sterfbed van de keurvorst Johannes te Schweinitz. Deze vrome vorst roemde hij "als hebbende gehad een waarlijk vaderlijke gezindheid jegens zijn onderdanen", terwijl hij hem, na Luthers troostrijke lijkrede, in een Latijnse redevoering herdacht. De hartelijkste wensen voor zijn opvolger, de keurvorst Johann Frederik, legde hij in onderscheiden brieven neer. En waarlijk, deze vorst had een grotere ijver voor de zaak van het Godsrijk, terwijl hij later verwaardigd zou worden, om ter wille van het Evangelie smaadheid en banden te dragen. Maar reeds spoedig zou hij gelegenheid hebben, om zijn geloofsmoed te tonen.

In het jaar 1533 scheen het de paus, Clemens VII, ernst te wezen, om een concilie te houden. Daartoe zond hij een gezant naar de keurvorst, die te Weimar vertoefde. Hoewel de nuntius van een vrij, algemeen concilie sprak, hief hij toch reeds daardoor de vrijheid weer op, dat hij eiste, dat men zich vooruit aan de besluiten van de kerkvergadering moest onderwerpen. Reeds de volgende dag gaf de keurvorst een waarlijk vorstelijk en Christelijk antwoord, waarin hij zei, dat hij met Gods hulp niets zo hoog wilde houden als het reine en zaligmakend Woord van God en de ware godsdienst. Zijn godgeleerden rieden hem, het concilie aan te nemen, maar slechts onder die voorwaarde, dat men zich vooraf niet tot gehoorzaamheid verplichtte. Geen wonder, dat er na zulk een antwoord, dat de keurvorst de nuntius deed toekomen, niets van een concilie kwam.

Op onbelemmerde wijze konden nu de Evangelischen het werk voortzetten. Melanchthon arbeidde bij monde en in geschrifte, opdat de zaak van het Evangelie voortgang mocht hebben. De Apologie van de Augsburgse Confessie is een meesterwerk van de geleerde, vrome magister en verdient in allen dele als één van de belijdenisschriften van de Lutherse Kerk bestudeerd en ter harte genomen te worden. Aan het einde van zijn voorrede zegt hij: "Wij hebben Godlof getuigenis van vele hoge, eerbare, oprechte en godvrezende lieden, die God van harte danken voor de onuitsprekelijke gave en genade, dat zij in de allernoodzakelijkste stukken van de gehele Schrift door ons veel helderder, zekerder en juister leer en troost van de gewetens hebben, dan in de boeken van de tegenpartijders ooit is gevonden. Daarom willen wij, wanneer de erkende, heldere waarheid ooit met voeten wordt vertreden, deze zaak God in de hemel en Christus aanbevelen, die de Vader van de weduwen en wezen en Rechter van alle verlatenen is; die zal, dat weten wij voorwaar, deze zaak beoordelen en recht oordelen; en U, Heere Jezus Christus, het is Uw heilig Evangelie, Uw zaak! Wil aanzien zo menig bedroefd hart en geweten en uw kerken en hoopjes, die van de duivel angst en nood lijden, bewaren en in uw waarheid versterken. Maak te schande alle huichelarij en leugen en geef zo vrede en eenheid, dat uw eer boven

alles ga en uw rijk tegen alle poorten van de hel krachtig zonder ophouden wasse en toeneme."

In september 1532 gaf hij opnieuw zijn verklaring van de brief aan de Romeinen uit. Het is zeker vreemd, dat hij dit werk opdroeg aan de aartsbisschop Albrecht Von Mainz. Maar zoveel is zeker, dat deze de magister een rijk geschenk deed toekomen, waarvoor hij, alles ten beste opvattend, de aartsbisschop in een schrijven minzaam dank zei. Hij genoot zulk een grote roep als geleerde, dat de keurvorst, die voor een beschermheer van de kunsten en wetenschappen wilde doorgaan, zich genoodzaakt zag, Melanchthon te eren. Van onderscheiden zijden begeerde men hem te bezitten. 't Moeilijkst viel het hem, een roeping af te slaan naar de universiteit te Tübingen, waar hertog Ulrich van Wurtemberg hem zo gaarne had gezien. Maar zijn Wittenberg ging hem boven alles; en zo bleef hij dan aan de universiteit te van die plaats verbonden, waarmee de keurvorst van Saksen zó was ingenomen, dat hij hem in een eigenhandig schrijven van zijn gunst en liefde opnieuw de verzekering gaf.

V. ZIJN WERKZAAMHEID ALS BEMIDDELAAR

Op Frankrijks troon zetelde een vorst, die een diepe wrok in 't hart tegen Duitslands keizer koesterde. Na herhaalde min of meer gelukkige oorlogen was Frans I door keizer Karel V in de slag bij Pavia overwonnen en gevangengenomen. Na een jaar gevangenschap werd hem onder zekere voorwaarden de vrijheid hergeven. De Franse koning was er echter de man niet naar, om de oude wrok te begraven. Gretig zag hij naar een goede gelegenheid uit, om met de vijanden van de keizer gemene zaak te maken. Zoals wij reeds hebben meegedeeld, was in 1531 het Smalkaldisch verbond tot stand gekomen. De koning begroette het als bondgenoot in de strijd. Wel waren de grondbeginselen van dit verbond geheel andere dan die van de eierzuchtige vorst, maar wat deerde het hem, indien hij slechts zijn doel kon bereiken? En nu de Reformatie ook in zijn landen was doorgedrongen, kwam het hem 't doelmatigst voor, het één en ander onder kerkelijk opzicht te doen. Daartoe overreedden hem zijn minister Willem Bellay, wiens broeder Johannes bisschop te Parijs was, en bovenal Johannes Sturm van Straatsburg, die de Reformatie genegen was. Deze mannen zochten de koning voor de zaak van de Hervorming te winnen en bevalen hem de vredelievende Melanchthon aan, die wegens zijn betrekking tot koningin Margaretha van Navarre de koning niet onbekend was. Toen nu de vorst in 1534 zijn gezant Barnabas Voraues Fossa naar Duitsland zond, om met de Evangelische staten in gemeenschap te treden, verzocht de minister Bellay aan Melanchthon, om de koning wel te willen meedelen, op welke wijze tussen de gescheiden delen een vereniging mogelijk zou kunnen zijn. Reeds de 1^e augustus zond hij de minister een zeer verzoenen schrijven, waarin hij acht artikelen op de voorgrond stelde.

In het eerste staat hij de paus en de bisschoppen hun uitwendige macht toe, "mits zij slechts hun macht niet misbruiken tot onderdrukking van de ware leer".

In het tweede leert hij ten opzichte van de onbeduidende dingen, als spijzen, feestdagen en ceremoniën, dat men zich hierin wel zou kunnen verenigen, wanneer men slechts over de leer eenstemmig dacht.

In het derde is hij voor het behoud van de biecht, echter zonder bijgelovige optelling van de zonden.

In het vierde handelt hij over de rechtvaardiging. Men gaf thans algemeen toe, dat het geloof in Christus noodzakelijk was. Er moest op worden aangedrongen, dat de mens door het geloof rechtvaardig wordt.

In het vijfde bespreekt hij de mis. Hier is een bijna onoplosbare knoop. Hij wil echter in elk geval de stille mis afgeschaft zien, terwijl het Avondmaal onder beide gestalten moest bediend worden.

In het zesde spreekt hij over de dienst van de heiligen, die in strijd met de Heilige Schrift is, maar hij schreef het volgend formulier voor: "Geef, o God! dat zij door de gebeden van de heiligen ondersteund worden."

In het zevende zegt hij over de kloosters, dat het niet nodig is om ze te verwoesten, maar dat zij als inrichtingen voor onderwijs moesten gebruikt worden. Niemand mocht echter tegen zijn zin in de kloosters gehouden worden.

In het achtste spreekt hij de wenselijkheid uit, dat de paus de ongehuwde staat van de geestelijken moge opheffen. Tot de hoogste kerkelijke waardigheden kon men ongehuwde mannen kiezen.

Behalve in het artikel over de mis zou men wel in alle punten tot overeenstemming kunnen komen. Na gezegd te hebben: "Laat ons Christus bidden, dat Hij Zijn kerk, voor welke Hij gebeden en geleden heeft, genadig aanzie en ze tot hartgrondige eenheid terugbreng", sluit hij met de woorden: "Dit heb ik geschreven, opdat geleerde mannen over zulke gewichtige zaken gemeenschappelijk mogen beraadslagen."

Maanden gingen voorbij, eer Melanchthon iets hoorde, tot eindelijk in maart 1535 het bericht in Duitsland kwam, dat de koning enkele aanhangers van de nieuwe leer, die te stout en te voortvarend waren opgetreden, had laten verbranden. Wat was van zulk een vorst te verwachten? Desniettemin drong Sturm er bij Melanchthon op aan, naar Frankrijk te komen, daar de koning in hem vertrouwen stelde. In zijn antwoord zei hij, dat hem nog nimmer een beslissing zo moeilijk was gevallen. "U moet echter niet geloven, dat mij huiselijke banden terughouden of dat ik de gevaren vrees. Want er is mij niets menselijks van zoveel gewicht, dat ik er niet de roem van Christus, het heil van zoveel vromen en de rust van de kerk boven verkies. Maar één zorg kwelt mij voortdurend. Ik betwijfel namelijk, of ik er in 't algemeen wel nut mee kan stichten." Hij geeft tevens de koning de raad, een vergadering, ter bespreking van de aangelegenheden van de kerk, samen te roepen. Gaarne was hij bereid te komen, mits zijn vorst hem daartoe verlof gaf.

Wat Melanchthon niet verwachtte, geschiedde. De 23^e juni ontving hij van Frans I een minzaam schrijven, waarvan het slot luidde: "Uw komst zal mij zeer aangenaam zijn, 't zij u in eigen naam, 't zij in naam van de Evangelische staten komt."

Op 't laatst van juli ging hij met andere hoogleraren van Wittenberg, waar de pest was uitgebroken, naar Jena, waar hij tot februari 1536 bleef. Vandaar begaf hij zich tot de keurvorst, die te Torgau vertoefde en vroeg schriftelijk om twee of drie maanden verlof. Hoewel zijn verzoek door Luther krachtig ondersteund werd, willigde de keurvorst het niet in. Drong hem daartoe enerzijds een staatkundige reden, daar hij ter wille van de Franse koning niet met de keizer op een kwade voet wilde komen, anderzijds was hij bevreesd, dat Melanchthon te veel zou toegeven, "hetgeen vele lieden ergeren en het Evangelie groot nadeel berokkenen zou". En toen nu Melanchthon nogmaals een poging waagde, schreef hem de vorst: "Kunt u die reis doen met een goed geweten, zo ga, maar de gevolgen zijn voor uw rekening." Aan de Franse koning richtte hij een brief vol verontschuldiging, omdat hij Melanchthon ditmaal geen verlof had kunnen geven. Mocht de koning echter later zijn dienst wensen, dan zou hij, wanneer de tegenwoordige moeilijke omstandigheden hadden opgehouden, hem het verlof niet weigeren.

De 28^e augustus schreef Melanchthon zelf de koning een brief, waarin hij zijn

leedwezen uitsprak, dat hij voorlopig niet mocht komen, en hem tevens dringend verzocht, om zich niet te laten terughouden, om voor de kerk goede en nuttige dingen in te voeren. Jegens zijn vrienden Camerarius en Spalatin verborg hij zijn teleurstelling niet en verscheidene weken was hij zeer bedroefd over het besluit van de keurvorst, totdat hij in oktober in een samenkomst met deze er zich van overtuigde, dat hij hem zeer genegen was. Hoe langer hoe meer kwam hij tot het inzicht, dat zijn pogen, om als bemiddelaar op te treden, weinig nut zou gesticht hebben. Frankrijks koning was een staatkundige, wie de godsdienst slechts het middel was tot bevrediging van zijn eerbij. Want toen de Sorbonne te Parijs Melanchthons acht artikelen voor ketters verklaarde, stemde hij met dit oordeel in.

Mislukte deze poging ten opzichte van de kerk in Frankrijk, evenmin leidden zijn onderhandelingen met de Engelse koning Hendrik VIII tot een gunstig gevolg. De strijd tussen hem en Luther mogen wij als bekend onderstellen⁴. Niet lang zou het echter meer duren, of hij, die van de paus de naam ontvangen had van "verdediger van het geloof", zou met Rome in tweespalt komen. Englands koning leidde op de troon een openbaar schandelijk leven. Zijn echt met Katharina van Arragon, een tante van de keizer, wenste hij ontbonden te zien, omdat hij het begerig oog op Anna van Boleyn had geslagen. Toen nu de paus de verlangde toestemming niet gaf, zei hij hem in 1534 de gehoorzaamheid op en verklaarde zichzelf voor het hoofd van de Engelse Kerk. Nog in ditzelfde jaar liet de koning Melanchthon uitnodigen, om naar Engeland te komen. Het was er hem om te doen, de echtscheiding tot een goed einde te brengen en met de Protestantse staten in verbintenis te treden.

Te dien einde zond hij A. Barnes in 1535 naar Wittenberg. Melanchthon, van oordeel, dat hij deze gelegenheid tot voortplanting van de evangelische waarheid kon en moest aangrijpen, schreef reeds na enige dagen een brief aan de koning, waarin hij hem de zaak van het Evangelie op het hart bond, terwijl hij tevens de tweede uitgave van de *loci communes* de koning opdroeg. Deze was er zozeer mee ingenomen, dat hij hem 200 goudguldens ten geschenke zond, met een begeleidend schrijven, waarin hij hem zijn "liefste vriend" noemde. In de herfst ontmoeten wij Barnes weer te Wittenberg. Wat de echtscheiding betrof, had hij de toestemming van de Wittenbergse godgeleerden niet kunnen verkrijgen. Thans kwam hij met de opdracht, om over de leer te onderhandelen en om verlof tot een reis van Melanchthon naar Engeland te vragen. De keurvorst, zeer juist inziende, dat Hendrik VIII slechts uit onreine bedoelingen een verbintenis met de Evangelischen zocht, veroorloofde wel in zijn antwoord een gesprek over de godsdienst, maar stond de hoogleraar niet toe, om de reis te ondernemen, omdat hij wegens de uitgebroken pest de hoogleraren niet kon ontberen. Van nu af werden de onderhandelingen voortgezet, waartoe ook de bisschop Fox en de aartsdiaken Heyth waren overgekomen, maar zonder goed gevolg, daar men het bovenal over de mis en het huwelijk van de priesters niet eens kon worden. Al meer en meer werd de verwachting verijdeld, dat in Engeland zowel de leer als de uitwendige Godsverering in evangelische zin zouden veranderd worden. En zo zag dan Melanchthon van zijn reis af, gelijk hij aan Camerarius schreef: "Ik ben geheel van de zorg vanwege de Engelse reis bevrijd."

In een andere zaak werden zijn vredelievende, verzoenende pogingen met meer gunstige uitslag bekroond. Nadat de landgraaf Philipp Von Hessen tevergeefs te Marburg en later ook te Augsburg had getracht, om een vereniging tussen de Zwitsers

⁴ Zie "Dr. Maarten Luther", 3^e druk.

en Duitsers in het leerstuk van het Avondmaal tot stand te brengen, werd andermaal een poging beproefd door de prediker en hoogleraar Marten Bucer (geb. 1491 te Schlettstadt in de Elzas), te Straatsburg, die in 1518 door het gesprek van Luther te Heidelberg voor het Evangelie gewonnen was. In 1530 had hij Luther te Coburg bezocht en deze niet ongenegen gevonden. Korte tijd daarna zond hij een belijdenis van zijn hand voor de vier steden Augsburg, Constanz, Lindau en Memmingen, waarin hij de Lutherse opvatting van het Avondmaal zeer nabij kwam.

Daarover verheugden zich zoowel Luther als Melanchthon, welke laatste de 22^e januari 1531 aan Bucer schreef: "Ik zag de gronden van uw vereniging en ik verblijdde mij zeer, dat u een tegenwoordigheid van het lichaam van Christus met de ziel aanneemt. Ik zie echter niet in, waarom u zich er tegen verzet, een tegenwoordigheid ook met de tekenen toe te geven." Op dezelfde wijze liet zich ook Luther uit, die er zich echter ten hoogste over verwonderde, dat hij aan Zwingli en Oecolampadius dezelfde mening toeschreef. Daarom was hij voor een uitstellen van de Concordia, hoewel hij bekende, dat hij gaarne driemaal zijn leven wilde laten, wanneer de strijd kon worden bijgelegd. Bucer gaf echter Zijn bemoeienissen voor een vereniging niet op en zocht nu bovenal Melanchthon te winnen, die hem dan ook in 1533 beloofde, alles te zullen doen, om een vereniging tot stand te brengen. In september 1534 kwam van Bucers hand een eendrachtsformulier, waarmee zich ook Luther kon verenigen. "Ik ben er mede tevreden, indien Bucer zo gelooft als zijn woorden luiden." Deze beleed namelijk, dat bij het ontvangen van het brood en de wijn Christus waarachtig en wezenlijk tegenwoordig is.

"Ik zou", zei Melanchthon, "niets meer verlangen", terwijl hij aan de landgraaf schreef: "Alles, wat mij mogelijk is, wil ik van harte gaarne doen, om deze zaak tot een goed einde te brengen. Niets liever wens ik op aarde te zien. God geve daartoe genade!" En toen nu de landgraaf een samenkomst van Bucer en Melanchthon te Cassel wenste, stemde Luther toe, hoewel hij er geen grote verwachtingen van koesterde. In een breedvoerig schrijven deelde hij aan zijn vriend de grondbeginselen mee, volgens welke een vereniging tot stand zou kunnen komen, terwijl hij eindigde met de woorden: "God is mijn getuige; ik wilde, ware 't mogelijk, deze onenigheid met mijn lichaam en bloed gaarne afkopen." Waar hij zich zeer verzoenend uitspreekt jegens degenen, die een andere mening zijn toegedaan, daar blijft hij echter onwrikbaar bij zijn overtuiging, dat waarachtig in en met het brood het lichaam van Christus gegeten wordt. Ook Melanchthon getuigde in een schrijven aan de landgraaf: "Dat waarachtig en niet figuurlijk in het brood en de wijn het lichaam en bloed van Christus was. Hier moeten wij echter de gedachte wegwerpen, hoe Christus opstijgt en nederdaalt, Zich in het brood verbergt en nergens anders is."

De 12^e december reisde hij naar Cassel, waar hij Bucer ontmoette. Deze verklaarde, "dat het lichaam en bloed van Christus wezenlijk en waarachtig ontvangen worden, zo wij het Sacrament ontvangen; het brood en de wijn zijn evenwel slechts tekenen, zodat het brood en het lichaam wel bij elkaar zijn, edoch niet met vermenging van hun wezen, maar als Sacrament en al datgene, wat met het Sacrament gegeven wordt." Toen nu Melanchthon, die voor Bucers mening gewonnen was, dit aan Luther meedeelde en tevens, dat de tegenpartij bij de Augsburgse Confessie en de Apologie wilde blijven staan, zei hij: "Wat mijn persoon aangaat, kan en wil ik zulk een eendracht niet terugwijzen." Toch gaf hij de raad, nog een weinig te wachten. Melanchthon schreef aan Camerarius en Brenz, die van een overeenstemming niets wilden weten, dat men immers niet met lieden te doen had, die de Drieëenheid en andere grondwaarheden loochenden. Hij beleed van harte te geloven in de waarachtige

tegenwoordigheid van Christus, maar met overhelling tot Bucer, terwijl hij het uitsprak, dat ene vereniging mogelijk zou kunnen zijn. Van vele zijden ontving men brieven, dat men zich gaarne met de Wittenbergers wilde verenigen.

Zo van de Augsburgers, aan wie Luther schreef: "Wanneer deze overeenstemming bevestigd is, wil ik met blijmoedige tranen zingen: Heere, nu laat Gij Uw dienstknecht in vrede heengaan. Want ik zal van de Kerk de vrede nalaten, dat is, de eer van God, de straf van de duivel en de wraak aan alle vijanden en tegenstanders."

Zo van Straatsburg, Ulm en Eszlingen aan welke Luther meedeelde, dat de bijeenkomst wel niet vóór Pasen zou kunnen gehouden worden.

Zo van de predikant Schelling te Straatsburg, wie Luther zijn blijdschap uitte in een brief, op 't laatst van december geschreven: "Ik verzeker u, dat ik zeer naar de eendracht verlang, gelijk ik zie, dat u ook doet. Bidt God de Heere, gelijk wij ook doen, dat de vereniging tot stand kome. Wanneer ik ze opzettelijk verhinder, dan zij God mij niet genadig. Ik zou zo gaarne zien, dat vóór mijn einde aan de Kerk de vrede hergeven ware."

Geheel in diezelfde geest schreef Melanchthon aan de predikanten te Straatsburg: "Dat Christus regere en de overleggingen van alle vromen besture." Zo waren dan de twee grote Hervormers vóór de eendracht. De keurvorst koos Eisenach tot plaats van de samenkomst. Opeens bekleemde echter de zorg Melanchthons hart, dat door de samenkomst een grotere tweedracht zou ontstaan, gelijk hij ook de landgraaf mededeelde. Daartoe bestond alleszins reden, want van Zwingli en Oecolampadius was een schrijven uitgegaan, dat niet instaat was om de eendracht te bevorderen. En zo schreef hij de 15^e mei aan Veit Dietrich: "Deze ziekte kan niet plotseling genezen worden. Maar ik bid God, dat Hij de Kerk gestadig aanzie en van alle ergernissen bevrijde."

Desniettemin ging de samenkomst door. Daar Luther lijdend was, kon hij niet naar Eisenach reizen, maar sloeg hij het meer nabij gelegen Grimma voor. Melanchthon was reeds op reis derwaarts, toen de 21^e mei 1536 Bucer en zijn vrienden Capito en Wolfarth te Wittenberg aankwamen, waar de 22^e de bijeenkomst gehouden werd. Bucer opende de onderhandelingen met een uitvoerige rede, waarin hij zijn vreugde over de bijeenkomst uitsprak, tevens doende uitkomen, dat hij nu reeds vier jaren voor de vereniging had gearbeid. Luther antwoordde en sprak zijn misnoegen uit over de epistel van Zwingli en Oecolampadius, terwijl hij van mening was, dat men de dingen maar moest laten zoals zij waren. Dit ware beter, dan dat men door een verdichte overeenstemming de gehele zaak nog honderdmaal slimmer maakte. Bucer, ten hoogste ontdaan, verklaarde in een uitvoerige rede, dat hier geen bedrog aanwezig was. Hij en zijn vrienden hadden hun mening duidelijk genoeg gezegd.

Bovengenoemd epistel was tegen zijn wil, ja in weerwil van zijn verbod in 't licht gegeven. Luther eiste daarop in zijn wederantwoord twee dingen. Ten eerste moesten zij hun vroegere mening herroepen en ten andere moesten zij beloven, voortaan geheel eenstemmig met de Wittenbergers te leren. In een, de volgende dag gehouden bijeenkomst nam Bucer het woord, stemde in de herroeping toe en beleed voor zichzelf en in naam van de Zwitsers, dat het brood en de wijn in het Avondmaal waarachtig het lichaam en het bloed van Christus waren, namelijk het natuurlijk, wezenlijk lichaam, niet alleen met het hart, maar ook met de mond dergenen, die het ontvangen, waardig tot zaligheid, onwaardig ten gerichte. Hiermede stemden Zijn vrienden in, die nu verzochten, hen als medeleden in Christus in zulk een **Concordie** broederlijk op te nemen. Dit geschiedde dan ook onder grote ontroering en innige dankbaarheid. Aan Melanchthon werd opgedragen het formulier van eendracht vast te

stellen, dat de 29^e mei door beide partijen werd ondertekend.

In het eerste artikel wordt beleden, dat in het heilig Sacrament twee dingen zijn, een hemels en een aards en dat met het brood en de wijn het lichaam en het bloed van Christus waarachtig en wezenlijk ontvangen worden.

In het tweede artikel wordt de Roomse leer van de verandering verworpen. In het derde wordt uitgesproken, dat ook de onwaardigen het lichaam en het bloed van Christus, doch ten gerichte, ontvangen. Ten opzichte van de Doop en de Absolutie kwamen zij insgelijks tot eenstemmigheid.

Zo werd de eendracht onder Gods genadige bijstand gesloten. Overal verwekte zij grote vreugde in de kringen van de Evangelischen. Ten dele stemden ook de Zwitsers er mede in. Enkele Luthersen, zoals Amsdorf, konden er zich niet mede verenigen. Niemand was echter meer verheugd dan Melanchthon, die zijn pogen met zulk een gunstige uitslag zag bekroond.

VI. VREUGDE EN LEED

Nadat de vereniging tot stand was gekomen, richtte Melanchthon tot de keurvorst het verzoek, hem ter wille van familie-aangelegenheden en tevens om zijn zieke vriend Camerarius te bezoeken, een verlof van vijf weken toe te staan. Onverwachts kwamen er bezwaren op, die hem voorlopig van zijn voornemen deden afzien.

Paus Paul III, die na de dood van Clemens VII de pauselijke stoel had bestegen, scheen de bijeenroeping van een algemeen concilie ernstig op te vatten. de 23^e mei 1537 werd er dan ook een uitgeschreven en wel naar Mantua. Maar wat konden de Evangelischen van een concilie verwachten, waar de paus taal liet horen als deze: "Door zulk een heilige en heilzame arts en ijver moeten niet alleen alle ketterij en dwaling uit de akker van de Heere uitgeroeid en de zeden van de Christelijke gemeente verbeterd worden, maar door haar moeten ook vrede en eendracht onder de gelovigen ontstaan, opdat zij gemeenschappelijk onder de banier van het heilige kruis een heirtocht tegen de ongelovigen ondernemen."

En daar nu algemeen verteld werd, dat een pauselijk gezant naar Saksen zou komen, was het van het grootste gewicht, om te weten, welke gedragslijn men zou hebben te volgen. De keurvorst, die de zaak niet zeer genegen was, vroeg de raad van de Wittenbergse godgeleerden en juristen. Waar allen slechts onder zekere voorwaarden hun toestemming gaven, daar sprak Melanchthon zijn mening in een bijzonder schrijven uit. "Het allerbeste zou zeker zijn, te verhinderen, dat het concilie bijeenkomt, daar de paus geen andere bedoeling heeft, dan over de Evangelischen het doemvonnis uit te spreken. Men heeft volkomen recht, om tegen het concilie te protesteren, maar omdat men er zich altijd op heeft beroepen, zou het de Evangelischen slechts smaadheid berokkenen, wanneer zij het thans meden. Noch ik, noch de andere Wittenbergers willen echter de paus in de kerkvergadering dulden." Hiermee kon zich echter de keurvorst niet verenigen, op grond, dat het uitgeschreven concilie vrij noch algemeen was. Hij was zelfs van oordeel, dat men een tegenconcilie moest houden, waarop niets mocht worden besproken, "dan wat op de Heilige Schrift gegrond en daarin begrepen is".

Terwijl de dingen zo stonden, begaf hij zich op reis in gezelschap van de hoogleraar Milich. Over Frankfort en zijn geboorteplaats Bretten reisde hij naar Tübingen, waar zijn boezemvriend Camerarius sedert een jaar was aangesteld. Van een smartelijk ziekbed opgericht, bracht hij drie weken bij hem door; slechts node kon hij van hem scheiden. 't Liefst was hij bij hem gebleven, "maar", zo schrijft hij, "ik zie niet, hoe ik

mij kan losscheuren van hen, met wie ik tot dusver geleefd heb." En zo wees hij dan ook een professoraat af, hem door hertog Ulrich van Württemberg te Tübingen opnieuw aangeboden. Wel besprak hij met hem de inrichting van de universiteit, terwijl hij aan de hoogleraren een opwekkend schrijven richtte, waarin hij bovenal deed uitkomen, dat de hertog de beste gezindheid jegens de universiteit koesterde; maar de hechtste banden hielden hem aan zijn geliefd Wittenberg.

Op last van de hertog bood hij aan Brenz, predikant te Hall, een professoraat aan. Op de dringendste wijze smeekte hij deze, al ware 't ook maar voor een enkel jaar, dat ambt te aanvaarden. Het antwoord was: "Ik kan niet prediken en daarom kan ik op zulk een plaats minder nut stichten." Toch nam Brenz het beroep aan, waarover de hertog zó verblijd was, dat hij Melanchthon met een geschenk van honderd goudguldens vereerde.

Van daar reisde Melanchthon naar Neurenberg, waar vele trouwe vrienden woonden, zoals Baumgärtner, Ebner, Dietrich en Osiander. Tot zijn leedwezen moest hij daar getuige zijn van een strijd over de privaatbiecht. Andreas Osiander hield de oude kerkelijke verordening vast, terwijl anderen leerden, dat vergiffenis van de zonde in de prediking, in de algemene biecht en in het Sacrament moest gezocht worden. Osiander stemde toe, dat ook uit de prediking vergiffenis voortkwam, maar hij wilde niet, dat een dienaar van het Evangelie kortweg zou zeggen: "Ik spreek u los van uw zonden!" zonder te weten, wie gebonden of ontbonden moest worden. Hij was bevreesd, dat ook de goddeloze zich valselyk daarmee zou kunnen vertroosten; en hij noemde de absolutie een goochelspel.

Hiertegen kwam Melanchthon terecht mondeling en schriftelijk op. Hij zegt: "De absolutie is krachtig in hen, die haar aannemen in het rechte geloof en er zich mede vertroosten; hoewel er anderen zijn, wie de absolutie niet ten goede komt. Deze worden ook door de voorwaarde van de boete herinnerd en buitengesloten." Zijn hart leed echter veel onder die twisten. Uit Neurenberg schreef hij aan Camerarius deze behartigenswaardige woorden: "Konden wij toch zulk een kwaad genezen! Ik word door openbare en bijzondere zorgen neergedrukt en verteerd. 't Smartelijkst kwellen mij de godsdiensttwisten, waardoor, gelijk duidelijk is, de kerken en staten aan stukken gescheurd worden. Daarom willen wij ons van zulke twisten terugtrekken en onze ijver geheel aan het onderwijs en de vorming van de jeugd wijden, opdat wij, zoveel in onze krachten staat, voor de nowereld zorgen. Ik wil mij steeds meer en meer alle moeite geven, om van de jeugd gematigde en nuttige grondbeginselen in te prenten en ze van zulke dwaze twisten terug te houden."

Terwijl hij aldus zijn bekommerd hart uitstortte, bedreigde hemzelf een grote aanvechting in zijn geliefd Wittenberg. De predikant Conrad Cordatus, een ijverig aanhanger van Luther, had op het einde van juli in 't jaar 1536 een voorlezing van de hoogleraar Cruciger bijgewoond. Deze had de mening uitgesproken, dat in het artikel *van de rechtvaardiging de goede werken de voorwaarden waren*, zonder welke men niet zalig zou kunnen worden. Daarover was Cordatus terecht vertoornd, want zulk een wijze van uitdrukking streed lijnrecht met de Schrift en met de leer van de Evangelische kerk.

In de volgende maand schreef hij aan Cruciger, om hem op zijn dwaling opmerkzaam te maken. Toen deze niet antwoordde, schreef hij hem opnieuw, met de bedreiging, dat hij niet zou zwijgen, eer hij herroepen had. Geschiedde dit niet, dan zou hij de godgeleerde faculteit om een beslissing verzoeken. Tevens zei hij, dat te Wittenberg niet weinig lichtvaardige godgeleerden waren, die liever de dode Erasmus dan de levende Luther wilden horen en lezen. Thans antwoordde de hoogleraar en verdedigde

zijn zienswijze.

De 17^e september kwam Cordatus zelf naar Wittenberg tot Cruciger, van wie hij dan ook hoorde, dat al, wat hij over het Evangelie van Johannes had gezegd, eigenlijk het werk van Melanchthon was, van wie Ratzeberger verhaalt: "Voor Philippus was geen arbeid te veel, hij diende gaarne iedereen." De volgenden dag had Cordatus een gesprek met Luther, die reeds van de zaken afwist, want Stife1 en Amsdorf hadden er hem reeds over gesproken. Wat tussen beide mannen is besproken en besloten, is ons onbekend gebleven, maar zoveel is zeker, dat Luther al zijn invloed gebruikte om aan de twist een einde te maken.

Op reis zijnde, kwam dit Melanchthon ter ore. Hij achtte het nodig aan Luther, Bugenhagen, Jonas en Cruciger een schrijven te richten, waarin hij uitvoerig zijn handelwijze rechtvaardigt. Hij spreekt het uit: "Ik wilde nooit iets anders leren, en heb ook in dit twistpunt niets anders geleerd, dan wat u gemeenschappelijk ook leert." Hij verklaarde, dat velen, in 't bijzonder elders, bij de stelling, "Wij zijn alleen door het geloof rechtvaardig" menen, dat wij door het nieuwe leven of de medegedeelde gaven rechtvaardig zijn. Vandaar ontstond de vraag: "Wanneer wij slechts uit genade aangenaam zijn, waartoe wordt dan het nieuwe leven verlangd?" Hoewel hij ook aan de goede werken veel lof toekende, leerde hij toch duidelijk, dat zij noch het loon, noch de verdienste van het eeuwige leven zijn. Hij bad om Christus' wil, dat men toch van hem de overtuiging mocht koesteren, dat hij slechts uit goede bedoeling en niet uit zucht om gelijk te hebben, zo geleerd had. Hij had nooit een andere mening willen voorstaan dan de hunne; en wanneer men hem verdacht wilde maken, dan wilde hij liever ver wegtrekken."

Cordatus verspreide zelfs het gerucht, dat Melanchthon niet naar Wittenberg zou terugkeren. Maar reeds weinige dagen na zijn brief kwam hij aldaar aan; en wat was het eerste, dat hij deed? Hij schreef een vriendelijke brief aan de aanklager, waarin hij hem aan de oude vriendschap herinnert en hem in 't bijzonder zegt, dat hij eerst met hem had moeten spreken, wanneer hij iets berispendswaardigs gevonden had. "De zaak," zo eindigt hij, "die wij behartigen, is niet van ons, maar van Christus, Die ik waarachtig begeer te dienen." Cordatus wilde echter van niets horen en droeg de beslissing van die zaak op aan de toenmalige rector van de universiteit, Dr. Jonas, die hem reeds tevoren had gebeden, de aanklacht in te trekken.

Een andere gebeurtenis bracht ondertussen stilstand in deze verdrietige aangelegenheid, namelijk het convent of de bondsdag te Schmalkalden.

Nadat paus Paul III het concilie op de 23^e mei 1537 naar Mantua had uitgeschreven, kwamen de Evangelische staten de 7^e februari 1537 te Schmalkalden bijeen om te beraadslagen, of men de uitnodiging tot het pauselijk concilie behoorde aan te nemen. De keurvorst gelastte Luther enige artikelen op te stellen, die later als "De Smalkaldische" terecht onder de belijdenisschriften van de Lutherse kerk zijn opgenomen. Toen hij die arbeid voltooid had, kwamen Amsdorf, Agricola en Spalatin met Luther en Melanchthon te Wittenberg samen, om de artikelen te bespreken, eer zij op de bondsdag werden overgegeven.

Dit geschrift behelsde drie delen. In het eerste wordt gesproken over de artikelen van de Goddelijke majesteit, waarin beide partijen overeenstemden.

Het tweede deel behandelt de artikelen, die op het ambt en het werk van Jezus Christus of op onze verlossing betrekking hebben. Daarin is sprake: 1e Over de rechtvaardiging, alleen door het geloof. "Van dit artikel kan men niet wijken of toegeven." 2e Over de mis en de aanroeping van de heiligen. 3e Over de kloosters; en 4e, Over het pausdom. Het derde deel omvat de leerstukken over de zonde, de wet, de

boete, de valse boete van de Papisten, het Evangelie, de Doop, het heilig Avondmaal, de sleutelen, de biecht, de wijding en vocatie, het priesterhuwelijk, de kerk, de rechtvaardiging en goede werken, de kloosterbeloften en menselijke instellingen. "Dit zijn", zegt Luther, "de artikelen, waarop ik moet en wil staan tot aan mijn dood, zo God wil; ik weet er niets in te veranderen noch toe te geven. Wil echter iemand iets toegeven, hij doe het volgens zijn geweten."

Deze artikelen werden door de godgeleerden ondertekend, ook door Melanchthon. De laatste echter voegde er de aanmerking aan toe, "dat aan de paus, zo hij het Evangelie vrij liet, ter wille van de vrede een meerderheid boven de bisschoppen kon toegestaan worden, evenwel naar menselijk recht." Deze voorrang had Luther terecht de paus niet toegekend, "want de paus, zoals Melanchthon zich die voorstelde, bestond niet. Nam hij het Evangelie aan, dan kon hij geen paus meer zijn." Hiermee stemde de keurvorst overeen, omdat hij zeer wel inzag, dat, zo Melanchthons mening zegevierde, het met de Evangelische kerk voorgoed gedaan was.

Op het einde van januari vertrokken Luther, Melanchthon en Bugenhagen naar Schmalkalden, waar zij de 7^e februari aankwamen. Na enige dagen werd Luther hevig door het graveel aangetast, welke ziekte zijn boezemvriend zeer ter harte ging, zodat hij aan Jonas schreef: "Laat ons God dringend smeken, dat Hij Luther voor ons beware en hem goede gezondheid schenke." Luther verliet de stad, bij het scheiden tot zijn vriend zeggend: "God vervulle u met haat tegen de paus." Na enige beraadslagingen werden de door Luther opgestelde artikelen ondertekend, terwijl Melanchthon op last van de bondsvergadering een Latijns opstel schreef over de suprematie van de paus en de rechtsmacht van de bisschoppen, waarin hij met feiten bewijst, dat geen van beide door Goddelijk recht is ingesteld. De keizerlijke gezant Held werd meegedeeld, dat men vast besloten was niet naar Mantua te gaan, terwijl de keizer dringend werd verzocht een vrij concilie te beleggen. Tegelijkertijd werd hem en de pauselijke nuntius het door Melanchthon vervaardigd geschrift overhandigd, waarin duidelijk was uitgedrukt, waarom het concilie in Italië, bij welks uitschrijven hun zaak reeds veroordeeld was, moest worden afgewezen.

Zó eindigde de bondsdag en Melanchthon was blij met de inmiddels herstelde vriend naar Wittenberg te mogen terugkeren. Van harte dankbaar schreef hij aan Agricola: "Een diepe smart overweldigde mij, toen ik Luthers gevaar zag. Daarbij bewogen mij het nadeel van de kerk, maar ook mijn liefde tot die man en de bewondering van zijn uitnemende heldendeugden. Daarom dank ik van harte God en onze Heere Jezus Christus, dat Hij onze tranen en ons zuchten heeft aangezien."

Daags na zijn terugkeer schreef hij aan Dietrich: "Wittenberg is nog door Gods genade rustig;" en enige dagen later: "Hier is nog rust; Christus geve, dat zij lang moge duren." Weinig kon hij vermoeden, dat er zo spoedig een hevige strijd in het heirleger van de Evangelischen zou uitbreken, een strijd, die hem veel verdriet berokkenen zou. Die strijd, niet geheel buiten zijn schuld uitgebarsten, was wel door het convent te Schmalkalden voor een tijd gestaakt, maar niet geëindigd. Dr. Jonas, aan wie, als rector van de universiteit, Cordatus had geschreven, dat hij Cruciger tot een openlijke herroeping van zijn uitgesproken dwaallering zou dwingen, gaf aan Cordatus een antwoord uit de hoogte, dat het hem alleen om zijn kerkje te doen was en dat hij goed zou doen, zijn driftige natuur in toom te houden. Geen wonder, dat deze des te stouter optrad en er mede dreigde, dat hij zich tot de gehele godgeleerde faculteit zou wenden. Toen hij het de kanselier Brück mededeelde en er bij hem op aandrong, in deze zaak handelend op te treden, liet de keurvorst aan Luther en Bugenhagen de vraag voorleggen, of het waar was, dat Magister Philippus, Cruciger en enkele anderen in

enige artikelen een andere mening voorstonden dan zij. De vraag gold bovenal het leerstuk van de rechtvaardiging. Het was hem ter ore gekomen, dat Cruciger op het voetspoor van Melanchthon in 't openbaar geleerd had, dat wij niet alleen door het geloof rechtvaardig worden, maar dat ook de werken er bij behoren (als voorwaarde, zonder welke men niet zalig wordt).

Ook raakte de vraag nog een ander punt, volgens hetwelk men zonder bezwaring van de conscientie het Sacrament onder één gestalte zou kunnen ontvangen. Niet 't minst berispte hij de willekeurige verandering van de Augsburgse Confessie door Melanchthon, waardoor hij een grote ergernis onder het volk had verwekt. Liever zou hij de universiteit, die door hem tot zulk een bloei was gekomen, sluiten, dan dergelijke scheuringen verdragen."

Hoewel Luther zijn vriend er niets van liet merken, bracht hij toch bij een doctors-promotie de leer van de noodzakelijkheid van de goede werken ter sprake, waarbij hij de stelling "De goede werken zijn tot de zaligheid noodzakelijk!" met beslistheid verwierp. Hierdoor was Cordatus voldaan, terwijl Melanchthon stilzwijgend toestemde, stellig overtuigd, dat zijn stelling aanleiding kon geven tot bevordering van de werkgerechtigheid. Wat hij wilde, was zonder twijfel dit, dat op de rechtvaardiging noodzakelijk de heiliging moet volgen.

De andere vraag, door de keurvorst gedaan, berokkende Melanchthon evenzeer veel verdriet. Inderdaad had deze, zonder ruggespraak met Luther, zulk een raad gegeven aan de predikant Jakob Schenk te Freiberg, die hem gevraagd had, of hij ook tegen de wil van de overheid het Avondmaal onder beide gedaanten in zijn gemeente moest invoeren. Schenk maakte hiervan misbruik en zond de brief aan de keurvorst, waarover Melanchthon terecht verbitterd was. Hij toch had in zijn raadgeving oproer tegen tirannieke vorsten willen voorkomen.

De 16e juli schreef hij aan Brenz, "dat hij hier met hydra's kampte. Wanneer hij met de één klaar was, stonden weer vele anderen op. Een ander lasteraar had hem bij de keurvorst aangeklaagd."

Door zijn kanselier liet de keurvorst Luther om zijn mening in deze zaak vragen. Deze verwonderde er zich over, dat Melanchthon nog zulke denkbeelden koesterde. Het was hem onbekend, hoe het er in zijn hart uitzag, maar hij wenste in genen dele, dat zulk een man zich van hem afscheidde. Stond hij echter op zijn mening, dan moest de waarheid boven alles gaan. "Indien men ter wille van de vrede één gedaante veroorlooft, dan moet men de dwingelanden ook toestemmen, wanneer zij wensen geleraard te zien, dat de werken rechtvaardigen." Toen dit Melanchthon ter ore kwam, stelde hij een verdedigingsgeschrift op, waarin hij zijn gevoelens helder en bondig uiteenzette. De dag van zijn verantwoording werd vastgesteld. Zij ging echter wegens ziekte van Luther niet door. En toen nu Schenk zich aan Agricola's zijde schaarde, die de dwaling verkondigde, dat in de Christelijke kerk de wet niet meer mocht geleerd worden, werd verder aan de gehele zaak geen gevolg meer gegeven. Intussen bezorgden hem deze en nog andere vijandelijkheden tegen zijn persoon groot hartzeer. In onderscheiden brieven aan zijn vrienden geeft hij aan zijn overkropt gemoed lucht. Aan Camerarius schreef hij: "Ik hang hier aan Wittenberg, als aan de Kaukasus vastgesmeed." Man van de vrede, werd hij ten dele door eigen schuld, ten dele geheel onverdiend, ten dele door zijn vijanden, in allerlei twisten getrokken, die hem deden vrezen, of hij nog wel lang zou kunnen leven.

De Heere had het echter anders besloten. Na de dagen van grievend hartzeer zou zijn ziel ook weer verblijd worden. Hoe langer hoe meer stonden de Katholieken en de

Evangelischen scherp tegenover elkaar. De keurvorsten van Brandenburg en de Pfalz traden bemiddelend tussenbeide en brachten het zover, dat te Frankfort aan de Main in het begin van 1539 een vorstenconvent werd gehouden. de 31^e januari was Melanchthon op reis derwaarts. Uit Weimar schreef hij aan Jonas, dat er hoop op vrede was, daar de vorsten zich zeer bereidwillig toonden. Zowel de keizer als koning Ferdinand hadden gezanten gezonden, die aan de beide bemiddelaars hadden opgedragen om vredesvoorstellen in te dienen. Deze verlangden nu van de Evangelischen een uiteenzetting van wat zij in de Neurenberger Godsdienstvrede nog misten. Daaraan werd voldaan. Zij eisten, dat niet slechts de toenmalige staten, maar ook zij, die in de toekomst het Evangelie zouden aannemen, volledige vrijheid hadden en dat bovenal de processen van de keizerlijke rechtbank zouden onderdrukt worden. Zover waren de zaken gevorderd, toen Melanchthon aan Jonas schreef.

Maar de gezanten, die de Protestanten met allerlei beschuldigingen overlaadden, wilden deze vredesvoorwaarden niet inwilligen. "De zaak", schreef Melanchthon aan Brenz, "is bijna zover gekomen, dat, gelijk de keizer zegt, de tijd niet tot beraadslagingen, maar tot de wapenen scheen gekomen te zijn. En hoewel ik sidder, als ik daaraan denk, moet ik er mij toch soms over verwonderen, dat de onzen, die zo geprikkeld worden, niet heviger in toorn ontsteken." De bijeenkomst had niet het gewenste gevolg.

In die tijd schreef Melanchthon in de Hoogduitse taal drie redenen. De eerste handelde over het recht van de verdediging, wanneer de vijandelijke partij de aanvallende was; de tweede was een bewijs voor de stelling, dat rechtschapen lieden de wapens niet tegen de Evangelischen mochten opvatten; en in de derde werd betoogd, dat alle vromen hen moesten helpen.

Hoe langer hoe meer verdween de hoop op een vergelijk, zodat Melanchthon de 5^e april aan Camerarius schreef: "Wij hebben hier aan de sluier van Penelope geweven. Hebben wij het ene vredesformulier verworpen, dan wordt ons een ander voorgelegd, dat alleen in woorden van het vorige verschilt. Ik hoop, dat het vrede zal blijven, hoewel alle billijke voorwaarden worden verworpen. De keizerlijke gezant eist, dat wij geen nieuwe bondgenoten zullen aannemen. Hoewel verworpen, wordt die eis ons telkens opnieuw gedaan. Hier hebt u de gehele geschiedenis van het convent, zodat ik niet langer strijden wil. En wanneer er geen wapenstilstand wordt gesloten, moeten de gronden, waarom wij die eis hebben verworpen, publiek worden gemaakt." Luther zag de zaak juist in, toen hij schreef: "Het ene deel wil een geopende deur voor het Evangelie, het ander deel wil die deur sluiten; en de zaak staat thans zo, dat Christus en Belial verenigd moeten worden of dat het ene deel het ander toegeeft."

Daar Englands koning, Hendrik VIII, nog altijd van plan was, om met de Evangelischen een verbond aan te gaan en tot dat doel zijn gezant Ch. Mouat naar het convent had gezonden, schreef Melanchthon aan hem, dat hij, waar hij reeds het één en ander in de kerk had verbeterd, nu ook de overige Roomse goddeloosheid moest afschaffen. In plaats echter van daaraan gehoor te geven, nam hij het schrijven van Melanchthon hoogst ongenadig op, zodat van een verbond geen sprake meer was. Zo schreef ook Melanchthon op verzoek van de keurvorst en de landgraaf aan de koning van Frankrijk, Frans I, om hem met het eigenlijk wezen van het Smalkaldisch verbond bekend te maken. "Geen slechte beweegredenen," zo luidde de aanvang, "maar alleen de verdediging van het Evangelie hebben mij daartoe gedrongen."

Het vorstencongres ging eindelijk uiteen. de 19^e april was een wapenstilstand van vijftien maanden aangenomen, terwijl tevens de eerste augustus een religiegesprek te

Augsburg zou worden gehouden. "Wij danken God," schreef Melanchthon uit Saalfeld, "dat niemand de krijg mag beginnen en de Neurenberger vrede bevestigd en vernieuwd is. Zonder grote inspanning is ons dit echter niet gelukt."

Zijn hart zou echter nog meer verkwikt worden. De 17^e april was hertog George van Saksen, de besliste vijand van het Evangelie, gestorven. Hij werd opgevolgd door zijn broer Hendrik, die de Evangelische waarheid was toegedaan en reeds de 5^e mei met de keurvorst een onderhoud had over de Reformatie van zijn land.

De 22^e mei reisde Melanchthon met Luther en Jonas naar Leipzig, waar reeds Cruciger, Mykonius en anderen aanwezig waren.

De 28^e mei gaven zij reeds hun mening over de Reformatie van de universiteit te kennen, waarin zij van de stelling uitgingen: "Alle overheid is voor God schuldig, om de onware leer en de valse godsdienst weg te doen en te verbieden. De monniken moeten het prediken, het redetwisten, het lezen, de bediening van de Sacramenten en alle ceremoniën verboden worden, omdat zij met hun lasteringen blijven voortgaan. De theologen van de universiteit moeten òf de leer aannemen òf van hun ambt ontzet worden. Het is hoog tijd, de Christelijke leer tegelijkertijd in de school en in de kerk in te voeren." Bovendien stelden zij voor, om de traktementen te verhogen, die ontoereikend waren voor de predikanten, die in het huwelijk traden. Men moest het geld uit de kloosterkassen nemen, om daarmee tevens de arme studenten in de theologie te ondersteunen, "omdat de rijken geen predikers willen worden; zij schamen zich, helaas, deze hoge godsdienst."

Op Pinksteren werd de godsdienstoefening naar Evangelische grondbeginselen te Leipzig gehouden, waarbij Luther voorging. Hoewel Melanchthon ter wille van zijn ambtsbezigheden naar Wittenberg terugkeerde, bleven zijn ogen naar Leipzig uitzien, waar Zijn vrienden Cruciger en Mykonius een zware strijd hadden te voeren. Hij schreef hun bemoedigende brieven: "Ik bid God en onze Heere Jezus Christus, dat Hij in uw strijd en uw gevaren met u zij en u beware. Want ik twijfel niet, dat u daar het farizeese, ja duivelse gif in de vijanden van het Evangelie leert kennen. Maar u ziet, dat uw arbeid tot roem van Christus is, en u weet, hoezeer de Reformatie van dit land ten nutte van het gehele rijk is. Daarom, neemt in zulk een gewichtige zaak al de arbeid en de daarmee verbonden gevaren geduldig op u." En wel hadden deze twee mannen in hun strijd met de Dominikanen aan een bemoedigend woord behoefte.

De universiteit verbrak elke band, die haar met de Rooms en verbond. Velen toonden zich hiermee niet ingenomen, 't allerminst Johannes Von Maltiz, bisschop van Meiszen, die de hertog een geschrift toezond, waarin hij deze verzocht, aan hem de verbetering van de gebreken van de kerk over te laten. De keurvorst vroeg de godgeleerden om hun oordeel. Melanchthon stelde een geschrift op, waarin hij het Meisznische Boek wederlegde. Hoewel het één en ander van de Evangelischen had overgenomen, hield het toch aan de overgeleverde leer in 't algemeen vast. "Dit geschrift", zo luidde zijn oordeel, "kan niet aangenomen of gebillijkt worden; het kan geen dienst doen voor de verbetering en de Reformatie van de kerk en evenmin, om tot een Christelijk vergelijk te komen."

Daar Melanchthon zich zo ijverig had betoond in de Reformatie van de kerk van Saksen en van de universiteit van Leipzig, ontving hij de opdracht, om de kerken in het aan de hertog toebehorend deel van Thüringen en in enkele Meisznische steden te visiteren. Welk een beklagenswaardige toestand trof hij op vele plaatsen aan! Grote onkunde ging gepaard met een lichtzinnig en schandelijk leven. Allerwegen trad hij handelend op. Terwijl hij Mykonius voor enige tijd naar Annaberg zond, beleefde hij de vreugde, dat zijn trouwste en beste vriend, Joachim Camerarius, in 1541 naar

Leipzig als hoogleraar werd beroepen.

Terwijl hij hiermee nog niet geheel klaar was, ontving hij van Joachim II, keurvorst van Brandenburg, de opdracht, om zijn gedachten te zeggen omtrent de Reformatie in Zijn staten. Wij hebben reeds gezien, hoe de keurvorst op het convent te Frankfort als bemiddelaar was opgetreden. Zo droeg ook de kerkenorde, die hij wilde invoeren, een tweeslachtig karakter. Hoewel hij de prediking van het Evangelie wilde vrijgeven, was de kerkenorde nog te zeer doortrokken van de Roomsens zuurdesem. Melanchthon nu bracht het zover bij de keurvorst, dat de privaatsmis afgeschaft, de predikanten het huwelijk toegestaan, de aanroeping van de heiligen opgeheven, de verkondiging van de reine leer aanbevolen en het Sacrament onder de twee gedaanten uitgereikt werd.

Zo bleef de man, die zich 't liefst in zijn studeerkamer bevond om zich op de wetenschap toe te leggen, onvermoeid bezig, om in de geest van Luther de kerk en de school op de grondslag van de Heilige Schrift te reformeren.

VII. HULP IN DODELIJKE ZIEKTE

Toen Melanchthon te Wittenberg teruggekeerd was, woedde de pest in hevige mate. Zij had hem zijn vriend en zwager, Sebald Münsteren, benevens diens vrouw, ontnomen. Hun kinderen nam Melanchthon in zijn woning op. Zelf lijdend, hielden hem ernstige doodsgedachten bezig.

De 26^e oktober schreef hij aan zijn vriend Dietrich te Neurenberg, dat hij in het twee en veertigste jaar van zijn leven was, een jaar, dat reeds voor velen een doodsjaar was geworden. "Mijne krachten slinken, deels door zielelijden, deels door de drukke bezigheden. Hoewel ik ter wille van vrouw en kinderen mij een langer leven toewens, zal ik toch God gewillig volgen, wanneer Hij mij van deze post afroept. Dat u mijn zoon Philippus (toen veertien jaren oud) zo liefdevol uw diensten aanbiedt, is mij zeer aangenaam; ik beveel hem u aan. Want wanneer ik dood ben, zal hij de hulp van de vrienden nodig hebben." Hoewel velen Wittenberg verlieten, was Melanchthon besloten te blijven. "Ik wil het tegenwoordige kruis dragen, gelijk ik reeds menig ander droeg. God zal er wel een einde aan maken."

In die dagen vervaardigde hij zijn testament voor zijn kinderen en vrienden, tot een belijdenis, opdat zij daarin volstandig zouden blijven. Ter kenschetsing van zijn Christelijke zin delen wij er hier het één en ander uit mede. "Boven alle dingen dank ik mijn God, de Vader van onze Heere Jezus Christus, Die voor ons, gekruist is, de Schepper van alle dingen, dat Hij mij tot boete en tot de kennis van het Evangelie heeft geroepen. En ik bid Hem, dat Hij mij, om zijns lieven Zoons wil, Die Hij voor ons ten offer gegeven heeft, al mijn zonden vergeve, mij aanneme, rechtvaardige, verhore en van de eeuwige dood verlosse, gelijk ik vast vertrouw, dat Hij doen zal. Want zo heeft Hij ons bevolen, te geloven. En het is een goddeloosheid, onze zonden groter te achten dan de dood van de Zoon van God. Maar ik bid, dat God dit aanvankelijk geloof door de Heilige Geest ter wille van Zijn Zoon, de Middelaar, doe bevestigen. Ik heb wel angst over mijn zonden en de ergernissen van anderen, maar ik acht de dood van de Zoon van God hoger, zodat de genade machtiger is dan de zonde."

Hierna beleed hij, van harte te geloven in de apostolische en Niceënsche geloofsbelijdenis en in de gehele leer, gelijk hij haar in zijn "Loc communes" en de brief aan de Romeinen ondubbelzinnig had uitgesproken. Hij waarschuwde zijn kinderen voor de Roomse kerk, die een zeer verderfelijke leer beleed; en tevens voor de lichtzinnige geesten, die de belijdenis van de Zoon van God en van de Heilige

Geest verwierpen. Hij protesteerde tegen de verdachtmakingen van hen, die gezegd hadden, dat hij met de vijanden heulde. Hij riep God tot getuige, dat dit niet zo was. Zijn streven was niet geweest, een nieuwe leer te verbreiden; hij hield zich aan de leer, die in deze laatste tijden door Dr. Maarten Luther aan het licht was gebracht. Deze laatste betuigde hij zijn innige dank, "omdat ik van hem het Evangelie heb geleerd en omdat hij mij altijd zeer genegen is geweest, waarom ik wens, dat hij door de mijnen als een vader vereerd worde." Wijders dacht hij dankbaar aan zijn keurvorst, de kanselier Brück, zijn broeder George te Bretten, zijn vriend Camerarius en anderen. "Ik smeeke hun allen, dat zij mij liefdevol al mijn feilen vergeven, wanneer ik iemand in iets heb beledigd. Moedwillig heb ik niemand willen krenken."

Maar zijn Heere wilde hem nog in gewichtige dingen gebruiken. Zijn gezondheid werd langzaam beter, zodat hij weer met lust zijn drukke bezigheden kon waarnemen. Zo gaf hij onder andere in deze tijd één van zijn beste geschriften uit, dat "over de ziel" handelt.

Tegen het einde van 1539 kwam Bucer naar Wittenberg in een aangelegenheid, die voor Melanchthon een bron is geweest van veel noden van lichaam en van de ziel. Bucer had namelijk van de landgraaf Philipp Von Hessen de opdracht ontvangen, om de goedkeuring van de Wittenbergse godgeleerden te verkrijgen voor een zekere handelwijze.

De landgraaf namelijk leefde met zijn echtgenote in onmin en was nu van oordeel, dat hij beter deed een nieuwe echt te sluiten, dan tot vleselijke zonden te vervallen. Bucer bracht een uitvoerig opstel mede, waarin dit dubbel huwelijk werd gerechtvaardigd, en begeerde, dat Luther en Melanchthon het insgelijks zouden goedkeuren. Deze gaven de 10e december een geheime biechtraad, waarin zij aantoonde, dat God oorspronkelijk de man één vrouw had geoorloofd en dat die wet in de nieuwe bedoeling weer hersteld was. In het bewuste geval moest echter, om groter kwaad te voorkomen, een uitzondering toegelaten worden. Deze zaak zou evenwel geheim moeten blijven, opdat niet de vijanden van het Evangelie konden zeggen, dat de Evangelischen op de Wederdopers geleken, die meer dan één vrouw hadden genomen. Nadat nu de landgraaf van zijn echtgenote verlof had gekregen, om een tweede vrouw te nemen, begaf hij zich de 3e maart 1540 te Rothenburg met M. von der Saale in 't geheim in het huwelijk. Ook Melanchthon, die zich toen juist te Schmalkalden bevond, werd uitgenodigd, zonder dat hem de aanleiding in bijzonderheden werd opgegeven. Hij gevoelde zich ten diepste beledigd, dat hij op deze wijze het huwelijk moest bijwonen, maar hij vermaande toch met alle ernst de vorst om de laster van hoererij en echtbreuk te vermijden en Davids straf voor ogen te houden. Tevens bond hij hem op het hart de zaak geheim te houden⁵.

De 18^e februari 1540 had zich Melanchthon naar Schmalkalden begeven, waar over het te houden religiegesprek van gedachten zou worden gewisseld en wel op grond van een bevredigingsgeschrift, dat de godgeleerden op verzoek van de keurvorst hadden opgesteld. Daarin wordt gesproken over de leer, over de uitwendige, nodige stukken en over de uitwendige zaken van minder gewicht. In de twee eerste artikelen gaf men niets toe, terwijl men bereid was over het laatste artikel, waarin gesproken werd van de overheid van de bisschoppen, van ordinatie, gezang, vierdagen en andere ceremoniën, in onderhandeling te treden. Men zond gezanten naar de keizer, die zich destijds in België ophield, om hem de vreedzame gezindheid van de Evangelischen kenbaar te maken en hem tevens dringend te verzoeken geen oorlog te beginnen. De

⁵ Zie Dr. M. Luther. 3^e druk, bl. 184-187.

boden brachten geruststellende berichten mede, daar de keizer van plan was, over de eendracht van de kerken nader te beraadslagen. Nadat Melanchthon nog een tweede vredesgeschrift had vervaardigd, dat door de andere godgeleerden ondertekend werd, tegen de dwaalleringen van S. Franck en K. Schwenkfeld, werd het convent gesloten. Melanchthon keerde naar Wittenberg terug, waar hij vernam, dat de keizer voornemens was, een convent te Spiers te houden. Na op last van de keurvorst de keizer geschreven te hebben, begaf hij zich op reis naar Hagenau in de Elzas, waar het convent zou bijeenkomen.

't Is inderdaad geen wonder, dat hij, na zoveel inspannende werkzaamheden en na een doorgestane ziekte, zich bij zijn afreis zeer afgemat gevoelde. Toen hij, door vele magisters en studenten begeleid, Wittenberg verliet, zei hij tot deze: "Op synoden hebben wij geleefd en thans zullen wij op een synode sterven." Met dergelijke doodsgedachten vervuld, kwam hij naar Weimar, waar hij hoorde, dat de landgraaf van plan was de "geheime biechtraad" openbaar te maken. Vooruitziende, dat dit de goede zaak van het Evangelie zou benadelen, schreef hij aan Luther om troost en raad. Deze gaf beide, maar Melanchthon bleef door de gedachte aan deze omstandigheden benauwd.

"Toen hem nu de dood voor ogen stond," verhaalt Ratzeberger, "liet de keurvorst Luther van Wittenberg halen, eer Melanchthon stierf. Aldaar gekomen, vond hij, helaas, de toestand van zijn vriend, zoals hem bericht was. Want de ogen waren reeds gebroken, alle verstand was weg, hij kon niet meer spreken of horen, het gezicht was ingevallen, en gelijk Luther zei, een Hippocratisch gelaat geworden. Hij kende niemand, at en dronk niets. Toen Luther hem zo zag, verschrikte hij bovenmate en zei tot de omstanders: "Mijn God! hoe heeft de satan mij dit werktuig geschonden!" Daarna ging hij naar het venster en bad vurig tot God. "Daar", zei Luther, "droeg ik de zaak aan de Heere op; ik verhaalde Hem al de gebedsverhoringen, die ik uit de Schrift wist, zodat Hij mij moest verhoren, als ik nog langer zijn toezeggingen zou kunnen geloven."

Na het gebed greep hij Philippus bij de hand en zei: "Heb goede moed, Philippus! je zult niet sterven. Hoewel God meer dan één reden zou hebben om te doden, wil Hij toch niet de dood van de zondaars, maar dat zij zich bekeren en leven. Heeft God de allergrootste zondaren, die ooit op aarde geleefd hebben, als Adam en Eva, in genade wedergeroepen en aangenomen, veel meer nog wil Hij u, mijn Philippus, genadig zijn. Hij zal u. niet verstoten, noch u in zonden en zwaarmoedigheid verderven. Geef daarom geen voedsel aan de sluimergeest en word geen moordenaar van uzelf, maar vertrouw op de Heere, Die doden weer levend kan maken, die slaan en weer genezen kan."

Want hij wist wel, wat zijn hart en geweten bezwaarde. Terwijl Luther zo sprak, begon Melanchthon weer te ademen, maar kon toch lange tijd niet spreken. Toen keerde hij zijn gelaat strak naar zijn vriend en begon hem te smeken, dat hij hem om Gods wil toch niet langer mocht ophouden; hij was thans op een goede weg; hij moest hem nu maar laten gaan; niets beters zou hem kunnen wedervaren. "In genen dele, Philippus," zei Luther, "je moet onze Heere God nog verder dienen!"

Zo werd Philippus steeds opgewekter. Luther liet eten halen en gaf het hem. Maar hij weigerde, waarop Luther op dreigende toon zei: "Hoor, Philippus! kort en goed; je zult wat eten, of ik doe je in de ban."

Door deze woorden werd hij diep getroffen, zodat hij at, hoewel zeer weinig. Langzaam kwamen de krachten terug. Zelf zegt hij van Luther: "Wanneer hij niet gekomen was, dan zou ik gestorven zijn."

Van zijn keurvorst ontving hij troostrijke brieven. "Wij twijfelen niet," schreef deze,

"dat de Almachtige u spoedig de gezondheid zal hergeven. Als u de reis kunt ondernemen, dan moet u met Luther en Jonas naar Eisenach komen, omdat ik u wegens brieven uit Hagenau nodig heb."

De 7^e juli waren Zijn krachten zozeer toegenomen, dat hij de reis kon aanvaarden. Luther schreef de 10^e juli naar Wittenberg: "Magister Philippus komt weer uit het graf ten leven; hij ziet er nog ziekelijk, maar toch vrij goed uit, schertst en leeft weer met ons en eet en drinkt in zijn kamer aan tafel."

Aan Bugenhagen schreef Melanchthon uit Eisenach: "Ik dank u hartelijk, beste en dierbaarste herder, dat u mij, die door verschrikkelijke lichamelijke en zielesmartten bezocht ben geweest, zo Christelijk vertroost en thuis mijn vrouw met uw raad ondersteund hebt. Wanneer ik het leven behoud, zal ik kunnen roemen, dat ik door Goddelijke kracht uit de dood tot het leven ben gekomen. Dat getuigen allen, die bij mij zijn geweest. Mocht ik toch God recht danken en tot Zijn eer leven! Ik beveel mij en de kerk van Christus in uw gebeden. Ik hoop, dat ook de landgraaf, die mij zoveel hartzeer heeft berokkend, door mijn voorbeeld en de schriften van de onzen gewaarschuwd, bescheidener zal zijn en een schandelijke zaak niet openlijk zal verdedigen. Ik heb gehoord, dat hij de raad van de onzen zal opvolgen."

Hoewel nu de Hessische godgeleerden hun vorst wilden veroorloven, de zaak publiek te maken, bleven de Wittenbergers bij hun eenmaal uitgesproken mening, dat het huwelijk als een biechtgeheim niet openbaar mocht worden gemaakt. De 24^e juli schreef Melanchthon in deze geest aan de landgraaf: "Geef toch geen oorzaak om over de gehele zaak in 't openbaar te disputeren. Neem u in acht, niet slechts wegens de ergernis, maar ook, omdat het niet gemakkelijk is, deze zaak schijnbaar in bescherming te nemen." De landgraaf nam het aanvankelijk ter harte, maar toen hij later tot zijn rechtvaardiging door Bucer, maar zonder diens naam, een geschrift uitgaf, trad Melanchthon scherp tegen hem op.

Op het einde van juli keerde hij naar Wittenberg terug. Zou de gissing te gewaagd zijn, dat hij in die dagen het lied heeft vervaardigd, dat tot opschrift heeft: "Lijdenstroost" en door onze Ten Kate zo meesterlijk in onze taal is overgezet?⁶ Het luidt:

Bloedt de wonde, vlijmt de smart,
'k Blijf toch op genezing hopen;
Ware ook elke deur verspand,
Eeuwig staat de toegang open
Tot Gods hemel, tot Gods hart!

Waant niet, dat mij God verstiet,
Nu Hij mij zoveel doet lijden:
Liefde spaart de roede niet —
Als Hij ophoudt met kastijden,
Zegt dan, dat Hij mij verliet!

Niet in 't vreugdelicht alleen,
Meest in tranen komt Gods zegen:
Zij versmelten 't hart van steen.
Levenwekkend stroomt de regen
Door de weke voren heen!

Wie de last des lijdens woog,

⁶ Zie "Melanchthons Harp" in het Panpoëtikon, nieuwe bundel; door J.J.L. Ten Kate.

Heeft ook lijdens duur gemeten;
Duurt het lang en klimt het hoog,
Heere God! Gij moet het weten —
Waar uw hand gaat, reikt uw oog!

Op uw trouw, hoe bang het hijgt,
Moet mijn hart zich nederleggen:
Als de wolk ter kimme stijgt,
Heeft uw wijsheid iets te zeggen —
Heer, Gij spreekt: Uw dienstknecht zwijgt!

Harde lessen geeft Gij mij,
Maar ik heb ook veel te leren,
Loutrend blaakt uw medelij:
Slechts 't onreine zal 't verteren —
Heer, uw slaan is artsenij!

Wat ik hier niet kan verstaan,
Zal ik namaals eens doorgronden:
Zalig, met de zegevaan,
Overdekt met heldenwonden,
Tot uw sabbat in te gaan.

VIII. WORMS EN REGENSBURG

Het convent te Hagenau ging uiteen, zonder dat een religiegesprek was gehouden. Dit zou de 28^e oktober te Worms geschieden volgens de begeerte van de keizer, die een vereniging wenste. Eer het gehouden werd, liet de keurvorst door zijn godgeleerden een geschrift opstellen, waarin werd gezegd, dat men het praesidium van de paus op het Concilie en zijn rechterlijk ambt niet erkende en de door Eck vastgestelde artikelen niet aannam. De keurvorst gaf zijn gezanten het uitdrukkelijk bevel mee, in geen enkel opzicht van de Augsburgse Confessie af te wijken.

De 18^e oktober ondernam Melanchthon met Cruciger de reis, terwijl hij nog onderweg te Leipzig en Eisenach de hoogleraren Scheubel, Franck en Menius meenam. Te Gotha vervaardigde hij het protestatie-geschrift, waarin hij uit elkaar zette "hoe de protesterende staten zich bij het religiegesprek hebben te gedragen".

Te Worms aangekomen, schreef hij reeds de 2^e november aan Camerarius over de "onbeschaamde huichelaars Eck, Cochleus, Nausea, Mensinger en anderen, die van Roomse zijde benoemd zijn. Deze zullen over onze halzen het oordeel uitspreken, hoewel zij onze zaak niet verstaan, van haat gloeien en hart en handen met het bloed van de vromen bevuurd hebben. Met Gods hulp zal ik alle punten duidelijk en waar, zonder enige verdraaiingen, en met heilige ernst ontwikkelen. Dat kan ik des te gemakkelijker, omdat ik mij niet meer bekommer om de wil van de vorsten, waarbij ik een veel rustiger geweten heb dan vroeger."

De opening van het convent moest echter worden uitgesteld, omdat de keizerlijke gezant Granvella, "het hart van de keizer", nog niet was gekomen, hoewel de pauselijke legaat, een broeder van de kardinaal Campegius, bijtijds was verschenen. Deze vormde nu het middelpunt, waar zich alle vijanden van het Evangelie omheen schaalden. "Maar God," zo schrijft Melanchthon aan Jonas, "de Vader van onze Heere Jezus Christus, zal ons beschermen; Die mag u aanroepen, dat Hij Zijn kerk beware en regere."

Gedurende die tijd bezocht Melanchthon deze of gene gematigde tegenstander. "Deze willen mij", schrijft hij aan Dietrich, "overreden, dat de gehele tweespalt slechts een woordenstrijd is. Maar ik antwoordde, wat Aristides eenmaal tot Themistocles zei, dat Athene geen vrede zou krijgen, vóór en aler zij beide in de zee verdronken waren. Zo ook zouden wij van beide zijden de grootste straf waardig zijn, wanneer wij de kerk met louter woordenstrijd in beroering brachten."

Eindelijk kwam Granvella en opende het convent de 22^e november met een rede, waarin hij tot eendracht vermaande en hen bezwoer "dat zij toch de gescheurde rok van Christus weer aaneen mochten naaien; dat zij aan de heilige Christennaam mochten denken, die zij in de heilige Doop hadden ontvangen en tevens aan de Duitse natie."

Men streed lange tijd over de wijze, waarop men het religiegesprek zou houden. Terwijl de Katholieken 't liefst de zaak zo kort mogelijk hadden besproken, eisten de Evangelischen, volgens de uitdrukkelijke wens van de keizer, dat men de enkele artikelen naar de Augsburgse Confessie en de Apologie vriendelijk en Christelijk zou bespreken, zonder zich echter tot iets te verbinden.

Nadat Melanchthon door een bezoek van zijn vriend Camerarius verblijd was geworden, nam het twistgesprek een aanvang. Eck had voor de erfzonde en de rechtvaardigmaking een formulier van vergelijk opgesteld, waarover de Katholieken wensten, dat aanstonds zou gestemd worden. Toen nu de gezanten van de Pfalz, Brandenburg en Gulik haar niet wilden aannemen, stonden de Evangelischen in een

schrijven van Melanchthon er op, dat men de zaak kalm en Christelijk in een openbare vergadering zou behandelen. Melanchthon zei: "Men komt de kerk te hulp, als men een vrome en nuttige leer opstelt. Ik erken mijn zwakheid, maar desniettemin ben ik niet bevreesd voor het oordeel van geleerde mannen; en ik schrik ook niet voor gematigde raadgevingen terug." Eindelijk kwam men overeen, dat Eck en Melanchthon in tegenwoordigheid van de anderen met elkaar zouden disputeren. De laatste heeft de geschiedenis van dit twistgesprek uitgegeven. Over het eerste artikel van de Augsburgse confessie waren beide partijen het eens. Niet zo over het tweede, dat over de erfzonde handelt. Eck wilde niet toestemmen, dat zij werkelijk zonde was, maar volgens hem was zij slechts een ontbreken van de erfelijke gerechtigheid, niet van de andere gaven. Niettemin stemde hij eindelijk toe, dat de boze neiging, die in de heiligen blijft, een ondeugd is, die tegen Gods gebod indruist; maar het woord zonde verstond hij alleen van onvergeven zonden. Zo had hij ook reeds te Augsburg gesproken, maar hier en daar had hij geleerd dat eigenlijk de tegenovergestelde mening waar was. "Welk een misdaad", schrijft Melanchthon, "is het toch, tegen zijn overtuiging dit te verdedigen, maar ik hoop, dat hij duidelijk genoeg weerlegd is." Granvella luisterde aandachtig en men zegt, dat hij als zijn mening heeft uitgesproken, dat de leer van de Evangelischen niet zo dwaas was, als men haar doorgaans voorstelde.

Op het ogenblik, dat de onderhandelingen over het vierde artikel (van de rechtvaardigmaking) een aanvang zouden nemen, kwam een schrijven van de keizer, waarin werd medegedeeld, dat het religiegesprek op de rijksdag te Regensburg zou worden voortgezet. Aller ogen waren nu derwaarts gericht. Op uitdrukkelijk bevel van de keurvorst, "die bekwame lieden nodig had", begaf zich Melanchthon met Cruciger op weg. Uit Leipzig schreef hij: "God regeert; Hij zegene de reis en alle handelingen, dat zij tot Gods eer en tot de wasdom van het Evangelie, tot heil van de kerk en tot rust van het rijk mogen medewerken." Op de grens van Beieren had hij het ongeluk, met de wagen om te vallen en het gewricht van de rechterhand zó te verrekken, dat hij haar niet meer kon gebruiken en men een tijdlang geloofde, dat zij gebroken was. Onder hevige smarten kwam hij te Regensburg aan. In het begin moest hij al zijn brieven aan Cruciger dicteren, die hij dan ook "zijn tweede ik" noemde.

Den 5^e april werd de Rijksdag door de keizer geopend, waarbij hij de wens uitsprak de eendracht te kunnen herstellen. Hij hield het daarom voor de beste weg, om eerzame en vredelievende personen te kiezen, die de betwiste punten moesten bespreken, om zodoende tot een vergelijk te komen. Met de pauselijke gezant Contarini kon dan ruggespraak worden gehouden. "De zaak", schrijft Melanchthon aan Dietrich, "is zeer gevaarlijk. Vandaar, dat de onzen reeds twee dagen met elkaar strijden. De meer gestrengen willen slechts een voortzetting van het Wormser edict, de anderen willen de keizer verlof geven de nieuwe weg te bewandelen." In de zin van de laatste werd de keizer geantwoord. Deze benoemde nu van Katholieke zijde: Pflug, Eck en Groper en van Evangelische: Melanchthon, Bucer en Pistorius (Bakker). Melanchthon vervaardigde een raadsel op de namen, dat, vertaald, aldus luidt:

Men ploegt en egt en graaft,
Opdat Babel rust hebbe;
Men maalt en klopt (butzt) en bakt,
Opdat Zion in zijn rijk besta.
Nauwelijks bestaan de twee partijen,
Raad eens, welk deel dichter bij God is?

Eer het gesprek een aanvang nam, vermaande de keizer de benoemden, om toch

vriendelijk de zaak te behandelen en slechts Gods eer en het algemeen welzijn voor ogeu te hebben. Hoewel de Katholieken gaarne gezien hadden, dat men met de betwiste punten (het Avondmaal, de paus, het misoffer, de privaatmis, de monniksbeloften, het huwelijk van de priesters) zou beginnen, om eerst later te spreken over de rechtvaardigmaking en de verdienste van de goede werken, liet de keizer een boek overreiken, waarin een poging werd gedaan, om tot een vergelijk van de artikelen te komen, met het verzoek "te willen verbeteren, wat niet overeenkomstig de Goddelijke Schrift was, en al wat Christelijk was, te laten staan."

Dit boek noemde men later het Regensburger Boek of het Regensburger Interim . Aan Luther en de zijnen was het bekend, daar de markgraaf Joachim van Brandenburg het hun de 4^e februari had toegezonden. Luthers oordeel luidde: "Deze lieden (de schrijvers van het boek), wie zij ook zijn mogen, menen het zeer goed, maar het zijn onmogelijke voorstellen, die de paus, de kardinalen, bisschoppen en domheren nooit kunnen aannemen. Bovendien zijn er vele stukken, die de onzen niet zullen willen of kunnen goedkeuren. Het beste is, dat men vrome en geleerde lieden kiest, die men laat oordelen, wat er naar Gods Woord is."

Het boek, welks vervaardiger onbekend is, bevatte 23 artikelen, die zó opgesteld waren, dat men ze half Katholiek, half Evangelisch kon noemen. Vandaar, naar Luthers oordeel, dat het aan beide partijen mishaaide. Dewijl de keizer het echter wenste, deed men het, "hoewel ik", zei Melanchthon, "bezorgd was, dat dit boek nog groter twist zou doen ontstaan." De artikelen, die over de schepping, de volkomen toestand van de mens vóór de val, de vrije wil, de oorzaak van de zonde en de erfzonde handelden, leverden geen grote moeilijkheden op. Daarna kwam het artikel over de rechtvaardigmaking aan de beurt. Het voorgestelde droeg niemand's goedkeuring weg. Eck stelde een ander op, dat door Melanchthon werd bestreden. Eindelijk verenigde men zich in een formulier, waarvan de Saksische gezanten aan de keurvorst schreven, "dat het in hoofdzaak niet streed met de Augsburgse Confessie en de Apologie".

De godgeleerden, en bovenal Melanchthon, hadden zich uitnemend gedragen. De laatste had aan Granvella en de Roomse godgeleerden gezegd: "Eer wil ik sterven, dan iets tegen mijn geweten en de waarheid toegeven." De keurvorst behaagde echter het formulier niet. Hij was van oordeel, dat de tegenpartij de leer, dat het geloof alleen zalig maakt, opgeheven of geheel verduisterd wilde hebben. Hiermee verenigden zich Luther en Pommeranus, die niet konden ontkennen, dat het licht tot misverstand aanleiding kon geven. De keurvorst verklaarde daarop aan zijn raadsheren, dat hij voor zijn persoon er niet in kon toestemmen. Luther schreef echter de keurvorst: "Wil toch aan Magister Philippus niet te hard schrijven, opdat hij niet andermaal ziek worde. Zij hebben immers de lieve Confessie, waarin zij rein en vast zijn gebleven, tot voorwaarde gesteld." De keurvorst zond Amsdorf, die streng op de Confessie aanhield, met de hertog van Pommeren naar Regensburg.

Men was tot het artikel over de kerk gekomen. Dat dit een twistappel zou zijn, kon men reeds van tevoren zeggen. Het Regensburger Boek beweerde namelijk, dat er in de kerk een macht moest zijn, om de Schrift uit te leggen; en deze macht berustte niet bij bijzondere personen; eveneens, dat niet de enkele zich tegenover de meerderheid mocht verzetten. Een hevige strijd ontstond, waarin zich zelfs Granvella mengde, die tot Melanchthon zei, dat hij beter het artikel moest lezen, waarop deze antwoordde: "Ik heb het genoeg gelezen. Ik kan het niet goedkeuren en wil het ook niet; dat moet u nu eens voorgoed weten. Want wanneer men de conciliën deze macht toekent, moeten vele dwalingen van de vroegere conciliën bekrachtigd worden en ook de nakomelin-

gen zullen daarmee ten zeerste worden bezwaard." Men kon tot geen vergelijk komen en men ging over tot de leer van de Sacramenten. De confirmatie gaf Melanchthon toe, maar hij eiste de afschaffing van de misbruiken. Over het Avondmaal ontspon zich een strijd, die acht dagen lang de gemoederen ontrustte. De Katholieken handhaafden hun leer. Van de zijde van de Evangelischen wees men op de misbruiken bij het omdragen en aanbidden van het Sacrament en tevens op een belachelijke mogelijkheid, door de Katholieken zelf in onderscheiden geschriften behandeld. "Wat eet een muis toch wel, wanneer zij het geheiligde brood nuttigt?" De Evangelischen bleven bij de leer van de Schrift en van de oude kerk, dat de Sacramenten slechts Sacramenten zijn, wanneer zij gebruikt worden. Bij het leerstuk van de biecht en van de genoegdoening ontstond weer een hevige strijd, want Groper hield vast aan de optelling van de enkele zonden. Melanchthon weerlegde zijn stellingen, waarop Granvella hem onaangename, bitse woorden toevoegde, zodat de Magister de volgende dag zei, "dat hij liever buiten zou blijven, wanneer men hem niet toestond, vrijuit zijn gevoelens te verdedigen."

Ook het artikel over het bestuur van de kerk en de macht van de bisschoppen gaf aanleiding tot hevige woordenwisseling. Toen Melanchthon bemerkte, dat het artikel zeer sluw gesteld was, werd hij ongeduldig en bestreed het nu in zijn geheel. De Katholieken wilden, dat het pausdom zou blijven bestaan. Hierbij had Melanchthon niet slechts met de tegenstanders, maar ook met Bucer en de kanselier van Hessen te kampen. Granvella verklaarde hem: "Wanneer u dit artikel niet aanneemt, verhindert u het gehele Reformatiewerk." Maar niettegenstaande zelfs de keurvorst Joachim hem door een afgevaardigde liet weten, dat hij het artikel mocht aannemen, bleef Melanchthon volstandig bij zijn eenmaal uitgesproken mening. Daarna sprak men over de aanroeping van de heiligen, de mis, en de klooster- en monnikbeloften. En omdat Melanchthon de erkende en beleden waarheid stipt handhaafde, noemde men hem een stijfkop en klaagde hem bij de keizer aan. Deze liet zich met betrekking tot hem jegens de landgraaf Philippus zeer ongunstig uit en beschuldigde hem bovenal daarvan, dat hij zich geheel door Luther liet beheersen. Toen achtte Melanchthon zich verplicht, Zijn handelwijze tegenover de keizer te verdedigen. Hij deed dit door een geschrift, waarin hij zeer beslist verklaarde, dat de keurvorst hem slechts in 't algemeen had gelast, niet van de waarheid te wijken. "Dat is een voorschrift, dat ook zonder keurvorstelijk bevel in ieders hart diep moet gegrift zijn. Ik heb steeds naar mijn eigen overtuiging gehandeld en nooit over onnodige dingen gestreden. In de kerk moet de waarheid lichten, die ons de Zoon van God uit de schoot van de Vader heeft geopenbaard. En ik wenste, dat uw keizerlijke Majesteit in mijn hart mocht zien, om overeenkomstig de waarheid te kunnen beoordelen, waarop mijn streven reeds sedert vele jaren bij deze twisten gericht is. Er moet een ware, schriftmatig ontwikkelde, zekere en voor de kerk heilzame leer worden gevonden. Ik weet," zo eindigt hij, "dat onze leer de leer is van de ware, Katholieke kerk en ik geloof, dat vele wijzen dezelfde leer belijden. Maar zij zijn van oordeel, dat wij in het afschaffen van de misbruiken verder zijn gegaan, dan nodig was. Zij wensen een soort van aanroeping van de heiligen, de privaatommissen en dergelijke zaken meer te behouden. Daarom willen zij van ons een terugkeer tot en een goedkeuring van de eerste kiemen van de misbruiken. Omdat ik dat niet kan doen, verzoek ik mij te laten gaan."

De keurvorst was ten zeerste verblijd over zijn standvastigheid. "Moge de almachtige God hem op zulk een weg genadig bewaren!"

De 16^e mei eindigde het religiegesprek en de 31^e mei overreikten de Protestanten de keizer een geschrift, waarin zij bovenal op negen artikelen wezen, die zij niet konden

aannemen. Zij handelden over de kerk, het Avondmaal, de opsomming van de bijzondere zonden in de oorbiecht, de genoegdoening, de eenheid van de kerk en ordinatie, de heiligen, de mis, de geheime mis en de ongehuwde staat van de priesters. De keizer, die volstrekt een vereniging wenste, en hiermede niet tevreden was, zond een gezantschap naar Luther, bestaande uit Johannes van Anhalt, Matthias van Schulenburg en Alexander Alesius. Na enige dagen onderhandeld te hebben, was de slotsom, dat zij onverrichter zake terugkeerden. "Het is onmogelijk," zei Luther, "een vergelijk te treffen tussen Christus en de slang!" terwijl Melanchthon zijn brief aan de staten eindigt met de schone woorden: "Ik kan en wil dit boek niet aannemen en bid God, de Vader van onze Heere Jezus Christus, dat Hij ons allen goede raad en hulp verlene, en Zijn kerk, die Hij door Zijn Zoon ten eeuwigen leven verlost en wonderbaarlijk regeert, wil beschermen en regeren. En opdat allen mijn geloof mogen kennen, wil ik hierbij gezegd hebben, dat ik de leer van onze kerk, in onze Confessie en de Apologie vervat, geloof en daarbij door Gods genade hoop te blijven. Ik dank ook God, dat Hij Zijn kerk wederom verlicht heeft en zou niet gaarne oorzaak geven, om de reine leer weer te verduisteren." Maar ook de Katholieken verwierpen het geschrift, terwijl Eck het een ongezouten boek noemde.

De 29^e juli ging men uiteen. De religietwisten werden verdaagd, om op een concilie beslist of, wanneer dit niet binnen vijftien maanden tot stand mocht komen, tot de eerstkomende rijksdag uitgesteld te worden. Tot zolang zou de Nürnberger godsdienstvrede van kracht zijn.

De 30^e juli verliet Melanchthon Regensburg en nam zijn weg over Leipzig, waar hij aan de universiteit de raad gaf, zijn vriend Camerarius tot hoogleraar te benoemen. Hertog Hendrik voldeed aan zijn wens; maar eerst na zijn sterven, toen hertog Maurits met de beste verwachtingen de troon besteeg, kwam Camerarius naar Leipzig, in de nabijheid van zijn boezemvriend Melanchthon.

Terwijl nu de Evangelischen rust genoten, breidde zich het werk van de Reformatie steeds verder uit. Waar het niet op vredelievende wijze ging, daar traden ook hier en daar de vorsten met geweld op. Toen in 1541 de bisschop van Naumburg-Weitz was gestorven, had het Domkapittel de bekenden Julius Von Pflug tot bisschop gekozen, welke keuze echter niet door de keurvorst Johannes Frederik werd bekrachtigd, omdat eensdeels de bewoners van die landstreek het Evangelie reeds waren toegedaan, en anderdeels, omdat hem het beschermheerschap over het bisdom toekwam. Toen nu het kapittel zich hiertegen verzette, zag hij zich genoodzaakt, om, ondanks de bedreiging van de keizer, met de wapens tussenbeide te komen. Op de eerste november gaven de Wittenbergse godgeleerden hun mening over de keuze van een bisschop te kennen. Zij wensten het stift van Naumburg te behouden, om daardoor aan de adel gelegenheid tot studeren te geven, maar het moest in Evangelische zin verbeterd worden. Wanneer het domkapittel een andere man wilde kiezen, dan moest hij "geen jong gezel" wezen, maar "een man, die in elk opzicht een goed voorbeeld gaf." Men stelde de vorst George Von Anhalt voor, die naar het getuigenis van Melanchthon "godvrezend was en de leer van het Evangelie recht begreep. En al beschuldigde men hem ook van halfheid; zoveel stond vast, dat hij zich te Regensburg mannelijk had gedragen. Wat echter de superintendent van Maagdenburg, de lic. Amsdorf betrof, deze was er niet toe te bewegen, om een bisdom aan te nemen." Daar de keurvorst echter het grootste vertrouwen in deze stelde, werd hij gekozen en door Melanchthon tot zijn ambt ingewijd, dat hij tot grote zegen bekleedde.

Ook in het keurvorstendom Keulen openbaarde zich een reformatorisch streven. De toenmalige keurvorst en aartsbisschop Hermann Graaf Von Wied was een vriend van

de Evangelische leer en was reeds sedert enige jaren begonnen de kerk enigszins te reformeren, waarbij hij zich bediend had van de raad van de welbekende Groper. Thans wilde hij echter met de hulp van Melanchthon en Bucer verdere stappen doen. Bucer was op het einde van 1542 naar Bonn gekomen, om met de Reformatie een aanvang te maken. In januari 1543 zond de aartsbisschop de magister Medmann naar Melanchthon, om hem dringend te verzoeken, insgelijks naar Bonn te komen, met welk verzoek zich ook de landgraaf van Hessen verenigde.

Deze antwoordde Melanchthon, dat het te voorzien was, dat het kapittel van de aartsbisschop zich niet zou voegen en dat de paus een andere waardigheidsbekleder zou benoemen. Hij was bereid voor zulk een oude, vrome vorst lijf en leven te wagen. "Dit werk behoren echter zij te doen, die bekwaam zijn om te prediken en aan het volk de leer te verkondigen, dat zij versterkt worden en zich niet door de tegenstand van de vijanden laten afschrikken." Tevens ontschuldigde hij zich met zijn vele werkzaamheden aan de universiteit.

Toen echter dezelfde gezant andermaal naar Wittenberg kwam, schreef hij aan de keurvorst. Deze gaf hem verlof en zond hem bovendien honderd goudguldens en twee ruiters ter bescherming.

De 19^e april ging hij met Justus Jonas (de zoon) en H. Schreiber op reis en kwam de 4^e mei te Bonn aan, waar de aartsbisschop resideerde. Twee Reformatieplannen werden hem voorgelegd. Het eerste was van Bucer, eenvoudig en echt Evangelisch, het tweede van Groper, die slechts de misbruiken wilde afgeschaft hebben. Wat moest Melanchthon daar al zien! Hij schreef aan Camerarius: "Zonder tranen zou u het verval van de kerken alhier niet kunnen aanschouwen, waarin het volk nog dagelijks in groten getale naar de beelden van de heiligen loopt. Dat is voor de onwetende menigte de hoofdzaak van hun godsdienst." Hetzelfde schrijft hij aan Bugenhagen, aan wie hij nog zijn hart uitstort over de beklagenswaardige onwetendheid van de geestelijken. Zulk een toestand wilde Groper bestendigen. "De oude aartsbisschop belijdt," zegt Melanchthon, "dat ene verbetering noodzakelijk is, en zegt, dat hij een ware en echte Reformatie wenst, tegen de gevaren en bezwaren niet opziende." Daarom stelde Melanchthon ook meer vertrouwen in Bucer dan in Groper. Hoewel de adel en de steden voor zulk een Reformatie zich genegen betoonden, boden echter Keulen en het domkapittel heftig tegenstand. De landgraaf liet evenwel de aartsbisschop weten, dat hij en de staten hem desnoods zouden bijstaan.

Met Bucer arbeidde ook Pistorius. Melanchthon schreef aan Luther van deze beide mannen: "Hun prediking wordt druk bezocht, zij verkondigen het Evangelie rein en waar." Aan hem was het toezicht over de arbeid opgedragen, zodat hij de 23^e mei aan Cruciger kon schrijven: "Het gehele werk is bijna gereed; spoedig hoop ik terug te keeren."

Te Rome was echter bekend, wat te Keulen plaatsvond. De paus schreef een vermaning, waarvan Melanchthon getuigt: "Hij begraaft Christus en belooft een verandering van de dingen." Daardoor liet zich echter de aartsbisschop niet terugschrikken. Toen het Reformatieboek gereed was, liet hij het in tegenwoordigheid van de domdeken, graaf Von Stolberg en andere kapittelheren voorlezen. De voorlezing en bespreking duurden zes dagen. De keurvorst zelf sloeg de teksten op naar Luthers overzetting. Het boek werd zowel door hem als door de landstaten aangenomen. Maar het domkapittel en de geestelijkheid van Keulen, onder Gropers leiding, waren er beslist tegen.

Op het einde van juli reisde Melanchthon over Frankfort en Weimar, waar Saksens keurvorst zich bevond, naar Wittenberg, van waar hij na enige dagen aan Dietrich

schreef: "In het gebied van Keulen is door Gods genade een verblijdende aanvang gemaakt met de verbetering van de kerk!" en aan Mathesius: "Reeds is in enige steden de Reformatie ingevoerd en vrome predikers leren trouw en zuiver. Wij willen God bidden, dat Hij het licht van de waarheid steeds verder helder doe schijnen."

Maar even hoog als zijn verwachting gespannen was, even teleurstellend was hem het bericht, dat het weerspanning domkapittel de oude aartsbisschop bij de paus en de keizer had aangeklaagd. Na korte tijd werd hij van zijn ambt ontzet, zodat het werk van de Reformatie geen voortgang had.

Was dit smartelijk voor de ijverige magister, het jaar 1544 bracht hem menige teleurstelling en grote droefenis. In zijn huiselijk leven scheen de zon niet helder. Terwijl zijn dochter Anna in een ongelukkige echt met de dichter Sabinus leefde, ondervond hij van zijn zoon Philippus niet veel vreugde. Deze had zich namelijk op negentienjarige leeftijd, buiten weten van zijn ouders, verloofd met een meisje uit Leipzig, waar hij in de rechtsgeleerdheid studeerde.

Maar meer dan dit alles berokkende hem de gespannen verhouding, waarin hij tot Luther stond, groot hartzeer. In de Augsburgse Confessie had hij zich in het artikel over het Avondmaal eigenmachtig veranderingen veroorloofd, hetgeen hem niet vrijstond, daar zij een openbare belijdenis was. In de uitgave van 1640 maakte hij een verandering, waarmee zich zowel de Zwinglianen als de Katholieken konden verenigen. Dit ergerde Luther in grote mate, zodat hij, volgens een oud, geloofwaardig bericht, tot hem zei: "Philippus, u handelt niet recht, dat u de Augsburgse Confessie zo dikwijls verandert, want het is niet uw, maar het boek van de kerk." En toen zich nu de Evangelischgezinden uit Italië bij hem beklagden over de verbreiding van de Zwitserse opvatting van het Avondmaal, schreef hij hun, dat hij met die van Zürich niets wilde te maken hebben en dat zij zich voor de valse profeten moesten in acht nemen. Zij moesten trouw volharden bij de leer van de vereniging van het lichaam en bloed van Christus met brood en wijn, al ware het ook dat enkelen daarbij aan een verandering dachten. Toen Melanchthon dit hoorde, was hij er zeer bedroefd over, omdat hij meende, dat Luther de verandering had toegegeven, wat echter niet het geval was.

In het jaar 1544 nam de spanning toe. Het Reformatieboek van Keulen kwam ook naar Wittenberg. Toen Luther bij het punt over het Avondmaal kwam, wilde hij niet verder lezen en schreef dienaangaande aan de kanselier Brück: "Het boek is de dweepers niet alleen aangenaam, maar ook troostrijk, veel meer voor hun leer, dan voor de onze. Indien ik het nu geheel moet lezen, dan moet ik daartoe tijd hebben, totdat ik wat kalmer ben. Anders kan ik het niet aanzien. Bovendien is alles veel te lang en breedsprakig, zodat ik hier wel de veelprater Bucer bespeur." Hoewel Bucer het boek had gemaakt, was het toch niet zonder Melanchthons goedkeuring geschied.

Toen nu Luther in 't openbaar, op de kansel tegen de Sacramentariers optrad, vreesde Melanchthon het ergste, zodat hij Bucer en Bullinger schreef, dat er weinig hoop op vrede was, daar Luther zich nog nimmer zo heftig had uitgelaten, als tegenwoordig.

Eindelijk gaf Luther zijn "*Korte belijdenis*" van het heilig Sacrament uit, waarin hij tegen de Zwitsers optrad, maar niets over Bucer en Melanchthon zei. In die tijd nu had Melanchthon, gelijk hij de 10^e oktober 1544 aan Myconius schreef, een gesprek met Luther, waarin hij hem verklaarde, dat hij te allen tijde een vereniging van Christus met het brood en de wijn had aangenomen; en wel zó, dat, wanneer brood en wijn werden genomen, Christus waarachtig tegenwoordig was en ons tot Zijn leden maakte. Hij was van oordeel, dat Luther zich daarbij had neergelegd. Indien dit niet

het geval was, dan wilde hij liever heengaan.

Langzamerhand werd de verhouding tussen beide mannen beter, zodat de kanselier de keurvorst kon schrijven: "Ik bespeur van Philippus niets anders, dan dat hij en Martinus geheel goede vrienden zijn. De almachtige God verlene daartoe Zijn genade."

Luthers "Korte belijdenis" lokte een scherp tegenschrift van Bullinger uit en men vreesde opnieuw, dat Luther tegen Melanchthon zou optreden, omdat deze met Bullinger vele brieven wisselde. Toen de keurvorst dit hoorde, gaf hij zijn kanselier de opdracht, Luther te smeken, dat hij Melanchthon niet zou aanvallen, omdat dit hem groot hartzeer berokkenen zou. "Mocht Philippus de Zürichers of anderen aanhangen, dan moge Luther hem Christelijk en vaderlijk vermanen, hetgeen zeker zal baten." De oude vriendschap werd langzaam hersteld.

Of dit het gevolg was van een samenspreking of van iets anders, is ons onbekend. Dat Luther echter geen duimbreed is afgeweken van zijn opvatting over het Avondmaal, blijkt ten duidelijkste uit een brief, kort voor zijn dood aan een vriend geschreven, die met deze woorden eindigt: "Zalig is de man, die niet wandelt in de raad van de Sacramentariers, noch treedt op de weg van de Zwinglianen, noch zit, waar de Zürichers zitten. Ziedaar mijn mening."

Onder deze strijd leed zijn teergevoelige ziel. Daarbij kwam, dat hij door een hevige miltziekte werd aangetast, die hem grote pijnen veroorzaakte. En toen hij langzamerhand herstelde, ontving hij het treurig bericht, dat één van zijn beste vrienden, de beroemde H. Baumgärtner van Neurenberg, door de roofridder Albrecht Von Rosenberg was gevangen genomen. Melanchthon, ten zeerste bedroefd, schreef aan Baumgärtners vrouw een troostbrief, waaraan wij het één en ander ontleen: "Wij bidden God, dat Hij u in deze grote droefenis niet doe ondergaan, maar door Zijn Heilige Geest troost en sterkte geve, gelijk Hij immers beloofd heeft, dat Hij een God is, die bij de bedroefden wil wonen, gelijk ik zelf heb ervaren. Wil u bovenal met deze drie artikelen vertroosten. Ten eerste, dat al de haren van ons hoofd zijn geteld, d.i. dat God op ons ziet en ons bewaart, hoewel wij in grote nood zijn. Gelijk Hij Daniël te midden van de leeuwen bewaard heeft, zo zal Hij ook uw echtgenoot onder de rovers vertroosten en bewaren. Ten tweede: dat de Goddelijke majesteit wil wonen bij de beangstigden en bedroefden, die de Heere aanroepen. Twijfel dus niet, dat de eeuwige God bij uw Heere en bij u is. Hij zal u beide versterken en uit deze grote droefenis redden. Ten derde: dat Hij ons zijn tegenwoordigheid wil tonen met gaven, twijfelen, dat Hij uw en veler Christenen gebed zal verhoren, die wij van Hem bidden. Wil daarom niet twijfelen, dat uw man weer gezond tot u moge komen. Dat moge de eeuwige God, de Vader van onze Heere Jezus Christus, genadiglijk tot Zijn lof werken en uw Heere en u te allen tijde vertroosten en bewaren. Amen!"

Zo schreef hij de 9^e juli 1544, maar het duurde nog ruim een jaar, eer de gevangene zijn vrijheid had herkrege en tot de zijnen kon terugkeren.

Toen deze Baumgärtner als afgezant van Neurenberg zich in 1544 te Spiers op de rijksdag bevond, riep de keizer de hulp van de staten in tegen de Turken, die zijn broeder Ferdinand in Hongarije hevig bestookten. Van die gelegenheid maakten de Protestanten gebruik en eisten de bestendinging van de vrede en de volkomen gelijkstelling met de Katholieken. De keizer schreef een nieuwe rijksdag naar Worms uit. Door geleerde en vredelievende mannen wilde hij een Reformatie-ontwerp laten samenstellen en dan konden ook de Protestanten hun ontwerpen indienen. Middelerwijl zou een algemene vrede heersen en de één de ander niet vervolgen. De

religieprocessen en banverklaringen zouden worden ingetrokken. Voor de Evangelischen zonder twijfel schone vooruitzichten, die echter niet van lange duur waren, want de keizer sloot met Frankrijks koning vrede, zodat het hem niet moeilijk was, in Duitsland het geweld van de wapens toe te passen. Tevens schreef de paus in de lente van het jaar 1545 een kerkvergadering naar Trente uit, zodat duidelijk bleek, dat daarop de kerkelijke aangelegenheden zouden beslecht worden.

Niettemin liet de keurvorst door Melanchthon een geschrift voor de rijksdag samenstellen, dat *"De Wittenbergse Reformatie"* wordt geheten. Daarin wordt op milde, eenvoudige wijze gesproken over de zuivere, rechte leer, het recht gebruik van de Sacramenten, het predikambt, de bewaring van Christelijke tucht, de onderhouding van de nodige studiën en scholen, en de lichamelijke bescherming en bewaring. Tevens gaven de Wittenbergse godgeleerden hun mening te kennen over een geschrift van Bucer, welke daarin de wens uitsprak, dat de Evangelische staten de paus op de rijksdag bij de keizer zouden aanklagen. Terecht schreven zij, dat de keizer zulk een aanklacht zou terugwijzen. Men moest slechts het concilie laten bijeenkomen, want het zou zulke stellingen opwerpen, dat alle goedgezinde lieden de onzinnigheid van de paus en de bisschoppen zouden kunnen zien. Hiermede kon zich de keurvorst verenigen: "'t Beste is, eenvoudig bij de Augsburgse Confessie te blijven, want daarin is de paus en zijn aanhang niets verzwegen." Toen de keurvorst zijn kanselier meedeelde, dat Luther tegen de paus wilde schrijven, antwoordde hem deze voortreffelijke man: "Dat uw keurvorstelijke genade de man spare, totdat men ziet, dat het pauselijk concilie met zijn boevenstreken voortgaat. Dan is het wel nodig, dat hij met de bijl duchtig houwe, waartoe hij door Gods genade een grotere geest heeft, dan andere mensen." Spoedig daarna heeft dan ook Luther de scherpe bijl gehanteerd in zijn geschrift: *"Het pausdom te Rome, door de duivel gesticht"*.

Op de rijksdag te Worms, die in 't begin van maart geopend werd, sloeg men op *"De Wittenbergse Reformatie"* geen acht. De keizer wenste, dat de Evangelischen op het concilie van Trente zouden verschijnen. Toen zij dit weigerden, schreef hij een nieuwe rijksdag uit op de 6^e januari 1546 naar Regensburg, waarop een religiegesprek zou worden gehouden. Duidelijk zag men, dat de keizer tot geweld de toevlucht wilde nemen. Daarom kwamen de Evangelischen in het laatst van 1545 bijeen, om het Smalkaldisch verbond te vernieuwen. Dit hadden ook de godgeleerden aangeraden: "Wij bidden, dat de almachtige God hartelijke, bestendige, onverbreekelijke eenheid in de harten van de vorsten en regenten geve." Maar juist daaraan ontbrak het, helaas. Zij besloten het religiegesprek aan te nemen, maar tegen het concilie van Trente, dat de 7^e januari 1546 een aanvang nam, te protesteren. Melanchthon stelde voor dit doel een geschrift op.

Nu de Protestanten verklaard hadden, het religiegesprek te Regensburg te willen bijwonen, moesten thans ook de afgevaardigden gekozen worden. De keurvorst had bovenal het oog op Melanchthon, maar Luther raadde hem dit af: "Men moet Philippus, die werkelijk ziek is, sparen." Hij ging zelfs tot de kanselier en zette de gehele zaak uiteen. Over Melanchthon zei Luther: "Hij is een trouw man, die niemand ontziet of mijdt, doch daarbij zwak en ziek." Het had hem veel moeite gekost, hem levend weer van Mansfeld thuis te brengen, want hij had niet willen eten of drinken. Wanneer de universiteit hem verloor, dan zou zij gewis tot de helft verminderen. Hij moest het dus ten strengste afraden. Men moest liever Dr. Zoch en Dr. Major zenden, die geleerder waren dan de ezel van de keizer."

De keurvorst wenste echter eerst met Melanchthon te spreken en liet hem naar Torgau komen.

Hier stelde Melanchthon nu de 11^e januari een bevredigingsgeschrift op, waarin hij zei, dat men niet wist, of de keizer weer een boek van Groper voorleggen, of dat men de Augsburgse Confessie artikelsgewijze zou bespreken. De keizer had een Spaans geestelijke, Malvenda, bij zich. Van hem dacht Melanchthon, dat hij het artikel over de rechtvaardigmaking niet onaangevochten zou laten. 't Beste ware dus, daarmee te beginnen. Dan zou men spoedig tot een besluit komen, en het zou blijken, dat verdere onderhandelingen tot niets zouden leiden.

De door Luther aanbevolen werden gekozen en vertrokken naar Regensburg, na door Luther ernstig vermaand te zijn, in geen enkel stuk van de erkende Evangelische waarheid iets toe te geven.

Met Melanchthon stond hij in die tijd op zeer vertrouwelijke voet. Bij herhaling reisde hij met hem naar Eisleben, terwijl hij menigmaal zijn disgenoot was. Deze vriendschap zou echter binnen korte tijd worden verbroken, niet door één of andere verandering in de leer, maar door de dood, die voor dit leven tussen beide grote mannen scheiding maakte.

IX. ZIJN DROEFENIS OVER LUTHERS DOOD

De 23e januari 1546, toen Luther met zijn drie zoons naar Eisleben reisde om de onenigheden, tussen de graven van Mansfeld ontstaan, te helpen slechten, zag Melanchthon hem hier op aarde voor 't laatst. Het is hier niet de plaats om Luthers reis naar Eisleben, zijn ziekte en sterven te beschrijven. Wij deden het in een ander werkje⁷. De 31^e januari schreef Melanchthon aan Luther, dat zijn vrouw en kinderen om zijnentwil zeer bezorgd waren geweest. "Thans bidden wij", zo voegde hij er aan toe, "de eeuwige God en Vader van onze Heere Jezus Christus, dat Hij u allen gezond terugbrengt, wanneer u gelukkig de eendracht onder de graven van Mansfeld hebt hersteld. Hier is door Gods genade vrede en God geve, dat hij nog lang dure."

Op de 18^e februari, toen Luther reeds gestorven was, schreef Melanchthon hem nog een brief, waarvan de aanvang luidt: "De eerwaardige, door geleerdheid, deugd en wijsheid uitmuntende Dr. Maarten Luther, de hersteller van de reine leer van het Evangelie, mijn dierbaarste vader! Eerwaardige doctor en dierbaarste vader! Ik dank u, dat u ons zo dikwijls en liefdevol hebt geschreven. Nu bidden wij God, de eeuwige Vader van onze Heere Jezus Christus, dat Hij u allen ongedeerd naar huis moge brengen."

Dit gebed zou, niet zoals Melanchthon het bedoelde, maar op bovenmate heerlijke wijze verhoord worden. Reeds de volgende dag, de 19^e februari, ontving hij van Jonas de treurmare, dat zijn lieve vader ontslapen was. Om negen uur zou hij een voorlezing houden over de brief aan de Romeinen. Hij kon het echter niet, door grote droefenis overstelpt; maar hij sprak de studenten aldus toe: "Waarde, vrome jongelingen! U weet, dat ik mij voorgenomen heb, u de brief aan de Romeinen op 't eenvoudigst te verklaren, omdat daarin de ware leer van de Zoon van God vervat is, die ons God ook in deze tijd uit bijzondere genade geopenbaard heeft door de eerwaarde vader, onze lieven leraar Dr. Maarten Luther. Wij hebben echter heden een treurig bericht ontvangen, dat mij bovenmate bekommerd en bedroefd maakt, zodat ik er aan twijfel, of ik wel voortaan dit mijn ambt zal kunnen waarnemen. Hoe dit echter ook zij, ik wil u thans zeggen, wat mij ook anderen hebben aangeraden om alle valse en onware geruchten tegen te gaan, wat er geschied is. Op woensdag, kort vóór het avondeten,

⁷ Zie "Doctor Maarten Luther", derde druk.

heeft Dr. Martinus zijn gewone ziekte gekregen, namelijk een beklemming op de borst, waaraan hij ook hier ettelijke malen ziek is geweest. In de naastbijgelegen kamer gebracht, heeft hij daar twee uren gelegen, totdat de smarten al meer en meer toenamen. Hij heeft daarna Dr. Jonas, die daar ook sliep, gewekt en verzocht, dat de opvoeder van zijn zonen de kamer warm zou stoken. Toen is hij naar binnen gegaan, waar ook spoedig Graaf Albrecht van Mansfeld met zijn echtgenote en vele anderen zijn gekomen, wier namen in deze brief niet vermeld staan. de 18^e februari, des morgens vóór vier uur, heeft hij zich Gode bevolen met dit gebed: "Mijn lieve, hemelse Vader! Eeuwig, barmhartig God! U hebt mij Uw lieve Zoon Jezus Christus geopenbaard, in Wie ik geloof, Die ik gepredikt en beleden heb, wie de goddelozen schenden, vervolgen en lasteren. Neem mijn ziel tot U!"

Daarna sprak hij driemaal de woorden: "In Uw handen beveel ik mijn geest. U hebt mij verlost, U, God van de waarheid!" Daarop zei hij: "Alzo lief heeft God de wereld gehad, dat Hij Zijn eengeboren Zoon heeft gegeven, opdat allen, die in Hem geloven, niet verloren gaan, maar het eeuwige leven hebben." Dit gebed heeft hij enkele malen gesproken en is zo door God in de eeuwige rust en de eeuwige vreugde opgenomen, waar hij nu gemeenschap heeft met God de Vader, de Zoon en de Heilige Geest, met alle profeten en apostelen. Ach, heengegaan is de wagen Israëls en zijn bestuurder, die de kerk in deze laatste werelddtijd geregeerd heeft! Want geen menselijke scherpzinnigheid heeft de leer van de vergeving van de zonden en het vertrouwen alleen op de Zoon van God ontdekt, maar God heeft haar door deze man opnieuw geopenbaard, die Hij verwekt heeft, gelijk wij gezien hebben. Zo laat ons dan de gedachtenis van deze man en de door hem voorgedragen leer liefhebben en in ere houden en op de zware bezoeken en grote veranderingen acht geven, die op deze val zullen volgen. En U, o Zoon van God, Die voor ons gestorven en opgestaan is, bidden wij, dat U Uw kerk regeren, leiden en bewaren wilt. Amen."

Zo sprak en bad Melanchthon onder tranen en met een bewogen hart. "De hoorders werden", gelijk Selwecker verhaalt, "zó bedroefd, dat het scheen alsof de muren ook weenden, want allen gaven aan hun smart door luide zuchten lucht."

In een brief aan Jonas schreef Melanchthon: "Van zulk een leraar en leidsman beroofd te worden, daarover bedroeven wij ons bovenmate, niet alleen vanwege onze universiteit, maar ook vanwege de gehele kerk op aarde, die hij met raad, leer en aanzien in de kracht van de Heilige Geest geleid heeft. Bovenal beweegt ons de gedachte aan de gevaren en stormen, die zullen komen, nadat hij van zijn post is afgeroepen. Laat ons onze Heere Jezus Christus aanroepen, die gezegd heeft: "Ik zal u geen wezen laten!" opdat Hij ook voortaan Zijn kerk besture en beware; en laat ons Hem danken voor de weldaden, die Hij ons door Dr. Luther heeft doen toekomen, en het aandenken dankbaar bewaren."

Zo schreef hij ook aan Amsdorf: "Ik bid en bezweer u om Godswil, dat u zich met de Goddelijke vertroosting, die ons in het Evangelie zijn gegeven, opbeurt en daarbij ook ons en de kerk indachtig bent."

De 22^e februari in de voormiddag kwam het lijk voor de Elsterpoort te Wittenberg aan en werd naar de slotkerk gebracht, waar de keurvorst hem zijn laatste rustplaats had aangewezen.

Nadat Bugenhagen de lijkpreek had gehouden, hield Melanchthon in 't Latijn een rede, waaraan wij het belangrijkste ontleen: "Hoewel ik in mijn en aller vromen hart, en in de algemene rouw van de kerk van Christus van grote droefheid ternauwernood spreken kan, toch wil ik niet, omdat ik in een Christelijke vergadering iets spreken zal, gelijk van de heidenen gewoonte was, alleen de lof van de afgestorvene prijzen, maar

de eerwaarde vergadering herinneren aan de wonderbare, Goddelijke leiding van de kerk en aan de menigerlei gevaren, waaraan zij te allen tijde blootstaat, opdat Christelijke harten des te vlijtiger bedenken, waarover zij zich bovenal bekommeren, waarnaar zij trachten en wat zij 't meest van God begeren moeten." Daarna sprak hij over het ambt, dat Luther in de kerk had bekleed. Hij deed bovenal uitkomen, wat hij gedaan had met betrekking tot de leer; hoe hij de ware boete, de rechtvaardiging alleen door het geloof, het onderscheid tussen Wet en Evangelie en de goede werken had geleerd, en hoe hij de Heilige Schrift "helder en duidelijk" in 't Duits overgezet en andere nuttige boeken geschreven had. "Daarom lijdt het geen twijfel, dat vrome, Christelijke harten tot in eeuwigheid de Goddelijke waarheid zullen prijzen, die Hij door deze Dr. Luther aan Zijn kerk gegeven heeft. Allereerst willen wij Gode lof en dank toebrengen; maar daarna ook deze dierbare man, die zoveel gedaan heeft, van harte dankbaar zijn."

Vervolgens ging hij over tot de beschuldiging, alsof hij "een weinig te hard en te ruw in het schrijven geweest was". Daarop wilde hij met Erasmus antwoorden: "God heeft aan de wereld in deze tijd, waarin grote en zware gerichten en gebreken de overhand hebben genomen, ook een harde, scherpe arts gegeven."

Men deed hem echter onrecht. "Hij heeft voor de reine leer volhardend en met trouwe vlijt gestreden en haar te allen tijde verdedigd, en ook een goed, oprecht, ongedeerd geweten behouden. Zo moet ook een ieder, die hem goed gekend heeft en veel met hem omging, getuigen, dat hij een zeer goedig man was en met de mensen vriendelijk, liefderijk en niet ruw, eigenzinnig of twistziek heeft verkeerd. En toch was daarbij een ernst en kloekheid in zijn woorden en gebaren, als er in zulk een man moest wezen. In 't kort, het hart in hem was trouw en zonder valsheid; de mond vriendelijk en liefelijk; en, gelijk Paulus van de Christen eist, al wat waarachtig, wat eerlijk, wat rechtvaardig, wat rein, wat lieflijk is, wat wel luidt, werd in hem gevonden. Daaruit is het duidelijk, dat de hardheid tegenover de vijanden van de reine leer niet uit een twistziek en boosaardig gemoed is voortgekomen, maar uit een grote ernst en ijver voor de waarheid. Deze getuigenis moeten hem allen geven, die hem gezien en gekend hebben. Geen enkel woord, dat tot oproer aanleiding zou kunnen geven, is uit zijn mond gehoord, maar hij heeft te allen tijde tot verzoening en vrede geraden. Hij heeft geen andere, vreemde dingen in de godsdiensttwisten gemengd of naar oneerlijke middelen gezocht, om zijn macht of die van de zijnen te versterken. Ik ben er dikwijls bij geweest, dat hij met hete tranen voor de gehele kerk zijn gebed heeft uitgesproken. Wánt hij had dagelijks enige uren, waarin hij enige Psalmen overluid opzei en onder zuchten en tranen tot God bad. Dikwijls werd hij onwillig over hen, die uit traagheid of wegens hun bezigheden voorwendden, dat het genoeg is alleen met een korte verzuchting God aan te roepen. Wij hebben ook gezien, wanneer dikwijls grote en moeilijke zaken voorkwamen, dat hij een grote moed en ware mannelijkheid aan de dag legde en zich niet door een klein gerucht heeft laten vervaard maken. Bedreigingen of noden joegen hem geen schrik aan. Want hij verliet zich, als op een rots, op Gods bijstand en hulp, en liet zich zulk een geloof en vertrouwen niet uit het hart rukken. Daarbij heeft hij ook een groot en scherp verstand gehad. In moeilijke, verwarde en duistere zaken wist hij spoedig; hoe te handelen. Dat nu zulk een dierbaar man, met zulk een scherp verstand en grote geleerdheid begaafd, met vele hoge, Christelijke, bijzondere deugden toegerust, door God verkoren om de kerk te helpen, die ons als een vader hartelijk heeft liefgehad, nu uit dit leven is weggenomen, smart en bedroeft ons ten zeerste. Want wij zijn nu geheel als arme, ellendige, verlaten wezen, waar wij zulk een dierbaar, voortreffelijk man tot vader gehad hebben. Maar desniettemin, omdat wij God gehoorzaam zijn. en ons aan Zijn wil moeten

onderwerpen, willen wij een eeuwige gedachtenis van deze onzen lieve vader bewaren."

Daarna prijst hij het lieflijk lot, dat de nu zalige in de hemel ten deel is gevallen, nu hij bereikt had, wat hij zolang en vurig begeerde. "Wij mogen er in 't minst niet aan twifelen, dat deze onze lieve vader Dr. Luther bij God in eeuwige zaligheid is. God wil dit van ons hebben, dat wij aan zijn deugden en de door hem ons geschonken weldaden indachtig zijn. Deze dankbaarheid moeten wij de Heere bewijzen. Wij moeten het erkennen, dat Luther een edel, kostelijk, nuttig en heilzaam werktuig van God is geweest. Wij moeten zijn teer met grote vlijt leren en bewaren. Daarbij ook zijn deugden naar onze mate getrouw navolgen, als: godsvrucht, geloof, gebedsleven, getrouwheid in zijn ambt, kuisheid, omzichtigheid. Al wat oproer en ergernis kan verwekken, moeten wij mijden en wij moeten ook steeds meer lust hebben, om veel te leren."

Zo sprak Melanchthons bedroefd vriendenhart. Hij gevoelde wel 't meest van allen, hoeveel hij aan Luther had verloren. Als het klimop had hij zich geslingerd om die sterke eik. In al zijn brieven sprak hij zijn diepe smart uit.

Zijn weg werd steeds eenzamer. Zijn vriend Spalatin was reeds heengegaan en zijn geliefde boezemvriend Myconius lag op sterven. Deze schreef hij twee brieven. de 1^e maart 1546 schreef hij hem: "Ik wens hartelijk, dat God, de Vader van onze Heiland Jezus Christus, u de lichaamskrachten moge hergeven, opdat u langer de kerk met uw arbeid dienen en de studies van uw zonen leiden kunt. Maar wanneer God besloten heeft, u tot zich te nemen, mijn Frederik, wil dan bedenken, waarheen u gaat, tot God en Zijn Zoon, tot de vaderen, de profeten en de apostelen. Hen zult u zien, met hen verkeren, die u zonder bedriegelijke kunsten Gods eer zullen roemen. Hun omgang zoek ik niet zulk een brandend verlangen, dat ik er mij dikwijls over bedroef, in deze aardse gevangenis nog te moeten verwijlen, te meer, daar ik voortdurend met grote gevaren en smarten moet strijden. Liever wilde ik mij laten verscheuren, dan mij verenigen met de bedriegers, die tegenwoordig valse verenigingen smeden. En toch weet u, dat ik er dikwijls toe geroepen word. Daarom bid ik u, dat u mij en de kerk Gode wilt aanbevelen."

En de 4^e maart: "Dierbaarste Frederik! Dikwijls heeft mij reeds het liefelijk woord van de Zoon van God in grote noden verkwikt: "Niemand zal hen uit mijn hand rukken." Wij willen geen andere verklaring van de schapen zoeken, dan die Christus ons heeft gegeven, Die hen voor Zijn schapen verklaart, welke het Evangelie horen en liefhebben. Dezulken zijn wij buiten twijfel. Daarom moeten wij in alle gevaren van leven en dood het vaste toevorrecht hebben, dat de Behoeder en Verdediger, onze Herder, de Zoon van God bovenal, bij ons is. Nadat Luther uit dit sterflijk leven is geroepen, heb ik behalve de smart nog meer zorgen en bezigheden."

De 7^e april stierf Myconius tot Melanchthons diepe droefheid. Aan Jonas schreef hij: "Frederik Myconius, nadat hij veel heeft geleden, is eindelijk uit dit leven weggenomen. U ziet, dat de rechtvaardigen ingezameld worden, opdat zij de komende ellende niet zien, die God moge verzachten, gelijk wij bidden."

Deze ellende was meer nabij, dan hijzelf dacht.

X. OORLOG EN ELLENDE

Terwijl Luthers dood een algemene ontroering teweegbracht en de vrienden van het Evangelie tot grote droefenis stemde, had het godsdienstgesprek te Regensburg de 27^e januari 1547 een aanvang genomen. Dit begin was echter verre van verblijdend. De geestelijke Malvenda gedroeg zich als een trots en eigenzinnig priester. Hij diende negen stellingen in over het artikel van de rechtvaardigmaking⁷ die van dien aard waren, dat de Evangelischen ze onmogelijk konden aannemen. Zij verklaarden daarom in een protestatie, dat zij begeerden bij de Augsburgse Confessie te blijven, die zij voor de ware, Katholieke, Christelijke leer hielden. Daarmee stemden de Wittenbergers overeen, die de keurvorst schreven: "Dr. Martinus heeft ons een schoon kleinood nagelaten, het rechte verstand van de Christelijke leer, dat wij gaarne onze nakomelingen zouden overdragen. Daartoe schenke God ons genade en zijn Heilige Geest!"

Te Regensburg legden echter de keizerlijken aan de Evangelischen tal van moeilijkheden in de weg. Over 't algemeen bleek het steeds duidelijker, dat het gehele gesprek slechts een spiegelgevecht was en dat de keizer zich vast had voorgenomen, om de knoop met het zwaard door te hakken. Hij zei dit niet ronduit, want Karel was een man, die zijn gedachten op sluwe wijze wist te verbergen. De keurvorst doorzag echter zijn bedoeling en gelastte de godgeleerden, het gesprek te staken, waaraan zij in het begin van april werkelijk gevolg gaven.

Omtrent die tijd stelde Melanchthon in naam van de godgeleerden een bevredigingsgeschrift op, waarin de tegenweer tegen de keizer voor een dure plicht werd verklaard. "Want wanneer het zeker is, dat de keizer deze staten wegens de godsdienst wil gaan beoorlogen, dan lijdt het geen twijfel, dat zij gelijk hebben, wanneer zij zichzelf en de hunnen ernstig met Gods hulp beschermen en weerstand bieden."

Toen hij nu de 5^e juni te Regensburg de rijksdag had geopend, verklaarde hij de Protestanten, die hem naar de oorzaak van zijn krijgstoerusting hadden ondervraagd: "Omdat ik op Goddelijke weg de vrede in Duitsland niet kan herstellen, moet ik tegen de oproerigen met keizerlijk geweld optreden." De paus verenigde zich met hem en maakte het verdrag openbaar, waarin ronduit over de uitroeiing van de ketters wordt gesproken.

Dientengevolge schreef Melanchthon de 25^e juni aan Amsdorf: "Het is zeker, dat de keizer tegen de keurvorst van Saksen en de landgraaf een groot heir toerust. Reeds zijn vele troepen nabij Geldern bijeen; ook verwacht men troepen uit Italië, die de paus zal ondersteunen. Hij maakt er geen geheim meer van. Want hij heeft de afgevaardigden van de steden te Regensburg vermaand, de hertog van Saksen niet bij te staan. Maar de steden hebben moedig verklaard, dat zij de verbonden vorsten in 't gevaar niet zouden verlaten. Dit, wat aangaat het begin van de krijg. Gelijk echter God het huis van de weduwe van Sarepta heeft beschermd, zo moge Hij, dat is mijn gebed tot God, onze vorsten beschermen, die in het regiment rechtvaardig zijn en aan de kerken zowel als aan de beoefening van de leer vele diensten bewijzen."

Omdat het verdrag van de keizer en de paus bekend was gemaakt, traden de Evangelischen daartegen op met een geschrift, waarin zij verklaarden, dat de keizer, aangezet door de Roomse antichrist, de oorlog slechts had ondernomen, om de godsdienst en de Duitse vrijheid te onderdrukken; terwijl de keizer zelf als oorzaak opgaf de ongehoorzaamheid van de vorsten, die zich daarin bovenal had geopenbaard, dat zij de bisschoppen in hun rechten aangetast, de monniken weggejaagd en de hertog van Brunswijk gevangengehouden hadden.

De paus schreef overal openbare gebeden tot uitroeiing van de ketters voor.

Geen wonder, dat de Evangelischen zich op allerlei wijzen voor de krijg toerustten. Melanchthon gaf Luthers voortreffelijk geschrift: "*Waarschuwing aan zijn lieve Duitsers*" opnieuw uit met een voorrede, waarin hij schreef: "Dat alle godvruchtigen in de Duitse landen dit thans ernstig overwegen en zich herinneren, wat zij Gode in deze ontzettende krijgstoerusting verschuldigd zijn. Want, nadat het duidelijk is geworden, dat de paus in deze oorlog met geld en krijgsvolk helpt, lijdt het geen twijfel, dat het er hem bovenal om te doen is, om de rechte leer, die in onze kerken gepredikt wordt, uit te roeien; om zijn afgoderij en dwaling met bloedvergieten en moord en eeuwige verwoesting van de Duitse natie en verscheuring van de keurvorstelijke en vorstelijke huizen weer op te richten en voor altijd te bestendigen." Hij wekte tot tegenweer op en zei: "Het verwondert mij zeer, dat wijze lieden er zich toe hebben laten bewegen, om deze oorlog te beginnen. Maar het is niet slechts mensenwerk; de duivelen woeden en willen gaarne nog groter verwoesting en ellende in de Christenheid veroorzaken. Ik smeeke echter alle godvruchtigen, dat zij met ernst de Heere bidden, dat Hij Zijn kerk, waarin de rechte leer wordt gepredikt, genadig moge bewaren. Ten andere moeten ook alle godvruchtigen zich herinneren, dat een ieder naar zijn stand en vermogen schuldig is, om de rechte Christelijke leer te dienen. Daarvoor leven wij bovenal en kunnen wij in dit leven niets beters doen."

De 20^e juni verscheen de keizerlijke rijksban tegen de keurvorst van Saksen en de landgraaf van Hessen, de twee hoofden van het Smalkaldisch verbond.

Daarbij kwam nog, dat hertog Maurits van Saksen, door eerezucht geprikkeld, aan zijn bloedverwant, de keurvorst, ontrouw werd en de zaak van de Evangelischen in 't algemeen verraden dorst. Hij koos de zijde van de keizer. Nog eer deze echter zijn troepen had bijeengetrokken, stonden reeds de Evangelischen met veertigduizend man in juli slagvaardig aan de oevers van de Donau. Met een slag had men de oorlog kunnen beëindigen, wanneer men gehoor had gegeven aan de raad van de krijgskundige veldoverste S. Schärtlin, om met enige honderden ruiters de keizer te Regensburg te overvallen en tot de vrede te dwingen. Maar men talmde, totdat de keizer zijn troepen bijeen had en naar Zwaben doordrong. Toen nu de Evangelische vorsten vredesvoor-lagen deden, eiste de keizer van hen onderwerping op genade of op ongenade. Horende, dat hertog Maurits de partij van de keizer had gekozen, omdat deze hem de keurvorstelijke hoed had toegezegd, keerden zij naar hun landen terug, om deze te beschermen tegen hem, die reeds de ene stad na de andere had ingenomen. Dat was voor de keizer gewonnen spel. Hij onderwierp en brandschatte de bondssteden in Zuid-Duitsland en aan de Rijn, verootmoedigde de ouden hertog Ulrich van Württemberg en ontzette de grijze aartsbisschop van Keulen van zijn ambt. Zo kon hij, in de rug gedekt, de oorlog naar de landen van de twee bondsvorsten overbrengen.

Terwijl de keizer in Zuid-Duitsland en langs de Rijn optrad, was de keurvorst Johann Frederik met twee duizend man in Thüringen verschenen en had het weldra van Maurits' heirbenden gezuiverd. Bij Altenburg behaalde hij over deze en de markgraaf Albrecht van Brandenburg, die hij gevangen nam, een zegepraal. Hoe geheel anders zou het zijn gegaan, indien hij zich deze ten nutte had gemaakt! Maar hij liet de tijd ongebruikt voorbijgaan.

Dat tijdens deze gebeurtenissen de universiteit en de scholen zich niet in een bloeiende toestand bevonden, is gemakkelijk te begrijpen. Toen de troepen van Maurits aanrukten, hield men het voor goed, de universiteit te Wittenberg tijdelijk op te heffen. De markgraaf Joachim bood Melanchthon een toevluchtsoord aan. Velen vluchtten naar Maagdenburg. Melanchthon koos Zerbst, waar hij gastvrij werd

opgenomen. Terwijl het er zo donker uitzag, werd de toestand plotseling beter, toen de keurvorst naar zijn land terugkeerde, na het van de vijanden gezuiverd te hebben. Ook Melanchthon keerde naar Wittenberg terug, maar slechts voor korte tijd. Weldra zou hij treurige dingen beleven. Nog treurend over het verlies van zijn met Sabinus gehuwde dochter Anna, die de 26^e februari in de bloei van haar jaren stierf, was hij getuige van het ontzettend ongeluk, dat de keurvorst trof. Nadat de keizer zich met de hertog Maurits en zijn broeder Ferdinand te Egra had verenigd, rukte hij met zeven en twintig duizend man Saksen binnen. Zijn ruitery haalde de naar Wittenberg vluchtende keurvorst in en te Mühlberg kwam het de 24^e april tot een beslissender slag. Op de Lochauer heide werd hij na een dappere tegenstand gevangengenomen. De keizer ontving hem zeer ongenadig en liet hem met de gevangen hertog Ernst van Brunswijk-Lüneburg naar het leger voeren. Aldaar sprak hij het doodvonnis over de keurvorst uit, die deze boodschap met grote zielskalmte hoorde. Omdat de keizer het echter niet wagen dorst, dit vonnis te voltrekken, veranderde hij het in altoosdurende gevangenschap. Met standvastigheid wees de keurvorst de besluiten van het concilie van Trente terug. Dientengevolge werd de trouweloze Maurits in zijn plaats met het keurvorstendom begiftigd.

Diepe smart vervulde Melanchthons hart, toen hij te Zerbst die treurmare hoorde. Aan Cruciger schreef hij de 1^e mei: "Wanneer ik zoveel tranen zou kunnen vergieten, als er water stroomt in de Elbe, toch zou ik mijn smart over de nederlaag en de gevangenschap van de keurvorst, die de kerk en de gerechtigheid heeft liefgehad, niet kunnen uitwenen. Maar er zijn nog andere dingen, die mijn droefenis vermeerderen. Met de gevangene heeft mijn hart diep medelijden. Ik voorzie echter een verandering van de leer en een nieuwe verwoesting van de kerken. Want welk een sieraad gaat onder met de verstrooiing van onze universiteit! Voorwaar, wanneer men zich nog zou kunnen bedenken, leefde en stierf ik liever bij u en uw altaren, dan in deze verbanning rond te dwalen, waarin dagelijks mijn krachten wegwijnen."

Daar de Spaanse en Italiaanse soldaten op gruwelijke manier huishielden, hield hij Zerbst niet langer voor een veilig toevluchtsoord. Hij begaf zich met zijn familie naar Maagdenburg, waar hij Luthers weduwe aantrof, die op het punt stond om naar Denemarken te reizen. Hij begeleidde haar tot Brunswijk, vanwaar hij na enige tijd naar Nordhausen vertrok. Daar woonde een trouwe vriend, de burgemeester Meienburg, wie hij korte tijd tevoren had geschreven: "Deze brief schreef ik op een gelukkige dag, waarop 's Heeren hemelvaart wordt gevierd. Toen dacht ik aan de troostwoorden, die op deze dag worden gelezen. De Zoon van God is nog altijd gezeten aan de rechterhand van Zijn Vader en deelt Zijn gaven aan de mensheid uit. Hij zal dus ook ons, wanneer wij er Hem om bidden, gaven schenken, en Zijn kerk beschermen en bewaren."

En in dat vertrouwen werd hij niet beschaamd. Hoewel de universiteit van Tübingen hem beriep, hing zijn hart aan Wittenberg. "Ik gevoel", zo schreef hij de 5^e juni aan een vriend, "in mijn borst en in mijn binnenste een grote liefde tot mijn nestje aan de Elbe en tot de vrienden, die daar in de nabijheid wonen, zodat ik mij slechts met de grootste smart van hen zou kunnen losrukken. Daarom hoop ik binnenkort weer derwaarts te mogen terugkeren."

Dat verlangen werd spoedig bevredigd. In het begin van juni ontving hij van zijn landsman, de keizerlijke secretaris Obernburg het bericht, dat hertog Maurits met de keurvorstelijke waardigheid bekleed en van plan was, om de universiteit van Wittenberg te herstellen. Cruciger nodigde tegelijkertijd de hoogleraren uit, derwaarts terug te keren.

Reeds de 8^e juni gaf Melanchthon als zijn wens te kennen, naar Wittenberg of Dessau te gaan, om er met zijn vrienden over te beraadslagen. Aan de zonen van de gevangen keurvorst was een deel van zijn landen met Weimar, Jena, Eisenach, Gotha en andere plaatsen gelaten; en naar het schijnt, had de vader de wens geuit, om te Jena een nieuwe universiteit te stichten. De jeugdige hertogen was er dus niet weinig aan gelegen, om bovenal Melanchthon voor de nieuwe hogeschool te winnen.

De oudste schreef hem een dringende brief, die reeds de 9^e juni 1547 werd beantwoord. Melanchthon schreef: "Zonder uw voorkennis zal ik niet uit uw landen weggaan. Ik wil u liever in armoede dienen, dan op andere plaatsen in rijkdom leven, hoewel mij andere betrekkingen zijn aangeboden. Ik ben ook van plan, binnenkort weer een reis naar Wittenberg te doen." Tegelijkertijd ontving hij van zijn vrienden aldaar een uitnodiging om spoedig te komen. Hij spreekt zich in een brief aan een vriend aldus uit: "Ik heb de universiteit lief als mijn geboortegrond, omdat ik daar met geleerde en eerbare ambtsbroeders op 't innigst samen heb geleefd en wij de leer van de noodzakelijkste dingen met gematigde ijver hebben uitgebreid. De zoon van de gevangen vorst heeft slechts zoveel van mij verlangd, dat ik mij niet uit deze streek verwijder, zonder hem vooraf mijn mening mede te delen; en wanneer er voor mij ook maar een plaatsje in een kleine school in zijn gebied mocht zijn, wil ik hem niet ongaarne dienen. Want ik denk niet aan een schitterende positie, maar aan mijn graf."

Dat men de bedoeling had, te Jena een universiteit te stichten, hoorde hij eerst nu; en hij schreef daarom de hertogen: "Ik wil naar Weimar komen, om uw vorstelijke genade verder te horen en haar tevens mijn eenvoudige en onderdanige mening te zeggen." Uit onderscheidene in die tijd geschreven brieven blijkt duidelijk, dat hij het voornemen koesterde, zich nergens anders neder te zetten, dan waar hij met zijn oude vrienden en ambtsbroeders kon leven en arbeide. "Dat zal ik voor mijn vaderland houden, waar deze zich zullen bevinden."

Toch begaf hij zich naar Weimar, waar het hem echter duidelijk werd, dat men wel hem, maar niet zijn andere vrienden te Jena wilde aanstellen. Zonder zich nu bepaald uit te spreken, wilde hij naar Zerbst gaan, om met Schurf, Eber en andere vrienden ruggespraak te houden. Te Merseburg ontving hij echter brieven van George van Anhalt en Cruciger, die hem naar Leipzig riepen, waar zich ook hertog Maurits bevond, die de Wittenbergse godgeleerden en bovenal Melanchthon wenste te spreken. Aanstonds reisde de laatste derwaarts.

En horen wij nu Bugenhagen verhalen, wat toen plaats vond: "Aldaar kwam Melanchthon tot ons, waarover wij uitermate verheugd waren en God dankten. Mijn genadige vorst Maurits betaalde alles voor ons en vereerde ons met bijzondere gaven en geld. Hij verklaarde, dat hij zich op generlei wijze wilde laten verleiden tot de pauselijke misbruiken, die tegen Gods Woord en het lieve Evangelie van Jezus Christus strijden. Daarom moesten wij voortgaan, om het reine Evangelie van Jezus Christus te leren en al zulke misbruiken, ook andere dweperij en dwaling te verdoemen. Ons beval echter zijn keurvorstelijke genade, dat wij de hoogleraren van de Wittenbergse universiteit weer moesten samenroepen, om voorlezingen te houden en het kerkelijk Consistorie in orde te brengen."

Vol blijdschap keerde nu Melanchthon naar Wittenberg terug, na ene roeping naar Leipzig te hebben afgewezen. "Hoelang ik", zo schrijft hij aan Camerarius, "daar zal blijven, weet ik niet"; en aan Aurifaber: "U zijn de oude verhalen bekend, hoe moeilijk het is verwoeste steden weer te herstellen. Hoe menigmaal is de opbouw van de tempel te Jeruzalem na de terugkeer van het volk uit Chaldea verhinderd. Zo zal ook onze universiteit, al is het ook langzaam, wellicht weer opgericht worden; ik hoop, dat het met Gods hulp zal geschieden."

De vorst beloofde voor nieuwe inkomsten te zullen zorg dragen, hetgeen dan ook volstrekt nodig was, daar de hogeschool weinige landerijen bezat. Hoewel het met de herstelling zeer langzaam vooruitging, had Melanchthon geen vrijmoedigheid om Wittenberg te verlaten. "Wanneer deze universiteit", zo schreef hij aan Meienburg, "niet hersteld wordt, zal in de kerken een grote barbaarsheid insluipen, hetgeen God genadig moge verhoeden."

De 12^e augustus reisde hij met Eber naar Dresden, om met de kanselier Cumerstadt over de inkomsten van de universiteit te beraadslagen. Een bepaalde toezegging kon hij echter niet verwerven. Eerst in oktober werd de universiteit weer hersteld, zodat hij nu eerst met zijn familie, die zich nog altijd te Nordhausen ophield, naar Wittenberg kon vertrekken.

Door te Wittenberg te blijven in de dienst van de trouweloze hertog Maurits, kwam hij in een slechte reuk bij de vrienden van de gevangen keurvorst en diens zonen, die te Jena een universiteit stichtten.

En ware het dan ook niet eervoller geweest, wanneer hij naar Jena ware gegaan? Men kan die vraag in een ontkennende en in een bevestigende zin beantwoorden. In elk geval is het nodig op de beweegredenen acht te geven, die hem in deze hebben bestuurd. In onderscheiden brieven aan zijn vrienden heeft hij die stap gerechtvaardigd.

Zo schreef hij de 29^e augustus aan de predikant Aquila te Saalfeld: "Omdat er hoop bestond, dat onze universiteit hersteld zou worden en mijn ambtsbroeders mij dringend baden om terug te keren, hebben mij de naam van de universiteit, de samenwerking met de ambtsbroeders, de verlatenheid en druk van deze kerk, waarop vele volken tevoren hun ogen richtten, tot terugkeer bewogen. Dat onze stad niet geheel is verwoest, kwam mij voor een bijzondere genade van God te zijn en ik hield het tevens voor genade, wanneer de universiteit weer werd opgericht. Hoewel ik weet dat velen mij daarom belasteren en smaden, antwoord ik toch niets. Ik vraag alleen, dat men mij mijn smart vergeve. Een ziek gemoed, zegt Ennius, bevindt zich altijd in dwaling. Ik heb daarom in mijn al te grote droefheid een onstuimig verlangen naar mijn oude vrienden gekoesterd, met wie ik zolang samen heb gearbeid aan één en hetzelfde werk. Ook heb ik bij de ongunstige tijdsomstandigheden wel te veel gehoopt, toen ik de herstelling van de universiteit voor mogelijk hield. In elk geval heb ik noch een goed leven, noch schatten gezocht. Ik leef hier als een vreemde op eigen kosten, in algemene treurigheid en gebed, en geen dag gaat zonder tranen voorbij."

Omdat men de verdenking koesterde, dat men te Wittenberg van de Waarheid zou afwijken, liet hij zich jegens dezelfde vriend op de volgende wijze daarover uit: "Als men zegt, dat de predikers hier van de leer afwijken, dan doet men deze kerk, die zich reeds in zulk een grote droefenis bevindt, groot onrecht aan. Eenstemmig weerklinkt door Gods genade in de stad Wittenberg de stem van het Evangelie, evenals voor de krijg. En bijna iedere week worden dienaren van het Evangelie in 't openbaar geordend en naar de naburige landstreken gezonden. In deze week zijn nog zes vrome en geleerde mannen uitgezonden, die allen, gelijk weleer, belijden, hun toehoorders het reine Evangelie te willen verkondigen. Gelijk vroeger gaat ook thans een nauwgezet onderzoek vooraf. De zaak zelf bewijst dat wij, wat de leer aangaat, niets hebben veranderd. Ook bidt men in 't openbaar en in de huizen voor de gevangen vorst. Wij horen niet, dat iemand kwaad van hem spreekt en dat zou de overheid van deze stad ook niet dulden. Daarom bid ik u dringend, hen, die ons of onze kerk lasteren, niet te geloven; ik hoop, dat God zelf ze wederleggen en ons van hun vergiftige tongen verlossen zal. Ik zelf vereer echter de gevangen vorst met vrome en eerbiedige zin en

draag hem dagelijks Gode met tranen en voorbidding op en smeeek Hem om zijn bevrijding. Omdat dit in waarheid zo is, moet ik mij verwonderen over de lichtzinnigheid van de lasteraars, die mij zulk een wreedheid toeschrijven, als verhinderde ik het gebed voor de vorst. Maar ik wil tot God bidden, dat Hij overal Zijn kerk beware en ons in onze grote verdrukking van zulke lasteringen bevrijde!"

Zo spreekt de belasterde Hervormer. En waarlijk, wij hebben niet de minste oorzaak, aan de oprechtheid van zijn woorden te twifelen.

Weldra zou zijn godsvrucht op een nog zwaardere proef gesteld worden.

XI. DE RIJKSDAG VAN AUGSBURG MET ZIJN INTERIM

Keizer Karel, prat op zijn overwinningen, rustte niet, eer hij ook de landgraaf Philipp Von Hessen in zijn macht had gekregen. Ook daartoe liet zich hertog Maurits misbruiken, wat des te schandelijker is, omdat deze zijn schoonzoon was. Op een trouweloze wijze werd hij de gevangene van de keizer. Zo was het Smalkaldisch Verbond verbroken en de keizer triomfeerde als machtig alleenheerser.

Middelerwijl had het concilie van Trente enkele geloofsartikelen vastgesteld, die lijnrecht in strijd waren met de erkende Evangelische waarheid. De paus had het concilie naar Bologna in Italië verlegd, om het geheel in zijn macht te hebben. Dit mishaaide echter de keizer, die de eerste september 1547 een nieuwe rijksdag te Augsburg had geopend. Niet slechts de geestelijke keurvorsten, maar ook de Protestantse vorsten verklaarden zich, door zijn invloed zover gebracht, bereid om zich aan het concilie te onderwerpen, mits het weer te Trente gehouden en een nieuwe beraadslaging over de geloofsartikelen voorgenomen werd. Slechts de gevangen keurvorst Johannes Frederik bood weerstand, alsmede de paus, die de toenemende macht van de keizer slechts met onwil zag. De keizer was echter tot de overtuiging gekomen, dat het een onmogelijkheid was, een Reformatie, gelijk zij door het pausdom werd gewenst, in Duitsland in te voeren. Daar hij gaarne de draden én van het wereldlijk én van het geestelijk bestuur in handen had, wilde hij zelf een Hervorming van de Duitse kerk beproeven. Thans hoopte hij, nu hij de Protestantse vorsten en staten geheel in zijn macht had, zijn plan te kunnen doorzetten. Hij sloeg deze daarom voor, dat enige bekwame mannen zouden bijeenkomen, om over een voorlopige leer- en kerkorde te beraadslagen. Reeds in januari 1548 had keurvorst Maurits de Wittenbergse godgeleerden om hun raad verzocht, die zij nog op het einde van die maand gaven. Daarin verklaarden zij, dat zij bereid waren naar Augsburg te gaan, omdat de keurvorst het wenste. "Wat echter het concilie te Trente betreft," zo verklaarde Melanchthon, "daaromtrent is mijn gevoelen, dat men zijn besluiten moet aannemen, wanneer men er in toegestemd heeft, dat het gehouden wordt. Omdat echter enige artikelen vals en tegen de Goddelijke waarheid zijn, kan ik de aanneming niet aanraden en er mijn geweten niet mede bezwaren. Wanneer de keizer op het algemeen concilie aanhoudt, dan moet men ook de tegenpartij horen. Van beide zijden moet men bedenkingen kunnen inbrengen."

Het is verblijdend, dat Melanchthon zich hier zo moedig heeft gedragen, dat te meer is te waarden, omdat de keizer reeds tweemaal zijn uitlevering had geëist. Maar deze had reeds zijn plan gemaakt. Hem was, gelijk men wel terecht vermoedt, door de keurvorst Joachim II van Brandenburg een geschrift toegezonden, dat tussen de Katholieken en Protestanten een vergelijk zocht tot stand te brengen. Zonder twijfel was het voor het grootste gedeelte het werk van zijn hofprediker, Johannes Agricola. De keizer stelde het in handen van de twee Katholieke godgeleerden Julius Von Pflug

en Holding, die het met Agricola zouden omwerken, opdat het als een voorlopige leer- en kerkorde in Duitsland zou kunnen worden ingevoerd. Men noemt ze het Augsburgse Interim. Agricola was er ten hoogste mede ingenomen. Het stond de Evangelischen de kelk, het huwelijk van de priesters en het bezit van de kerkgoederen toe; en waar men in de leer over de kerk, de mis en de rechtvaardigmaking de Protestantse opvatting nabij kwam, daar zouden het recht van de bisschoppen, de zeven Sacramenten, de verandering van het brood, de voorbidding van de heiligen, het vasten en de ceremoniën behouden blijven.

Toen de keurvorst Maurits het had ontvangen, zond hij het aan Melanchthon, wiens oordeel luidde: "Het lijkt veel op het Regensburger boek. Wat daarin wordt gezegd over de macht van de bisschoppen, moet noodzakelijk beperkt worden. Over geloof en genade laat het zich zwak uit, hoewel beter dan het concilie van Trente." Over de paus en de bisschoppen zegt hij: "Wanneer de paus de reine leer heeft, dan kan men hem gehoorzaam zijn; heeft hij haar niet, dan houdt de gehoorzaamheid op." Tegen enkele punten in de Sacramenten, de oorbiecht, het huwelijk, de mis en de aanroeping van de heiligen spreekt hij zich zeer beslist uit, terwijl hij eindigt: "Ik wil mijn geweten niet met dit boek bezwaren."

Van Kloosterzelle, waarheen hij zich had begeven omdat de keizer andermaal zijn uitlevering had geëist, liet hij na grondig onderzoek een nog meer beslist getuigenis uitgaan.

Van het artikel over het geloof en de liefde zegt hij: "Eigenlijk is dit de mening: het geloof is slechts een voorbereiding tot de gerechtigheid, daarna komt de liefde, daardoor is de mens rechtvaardig. Dat wil zeggen: "De mens is rechtvaardig vanwege zijn eigen werken en deugden; en dit licht wordt weggenomen: de mens is rechtvaardig en Gode aangenaam om Jezus' wil door het geloof." Zo wordt de mens van Christus op zichzelf gewezen en hij verliest de troost, die hij aan de Zoon van God heeft. Indien men een Christelijk Interim wil maken, dan dient men te onderscheiden tussen die stukken, welke goed en nodig, en die, welke vals, onnodig en onmogelijk zijn. Waarom wil men deze kerken woest maken vanwege de onnodige zielfmissen en het aanroepen van de heiligen? Al gaf het Interim ook toe, dat de mis geen offer voor de zonde is en geen vergeving van de zonden verwerft, dan behield het toch vier dwalingen; de eerste, dat de priester in de mis de Zoon van God offert; de tweede, dat daardoor het volk de verdienste van Christus ten deel valt; de derde, dat men de gestorven heiligen moet aanroepen, en de vierde, dat het offer de doden ten goede komt. Dat zijn enkel verschrikkelijke leugens, die men beslist moet verwerpen."

Zo sprak zich Melanchthon uit; en toen hertog Maurits, die van het begin af niet veel met het Interim op had, het had gelezen, eiste hij van de godgeleerden een meer uitvoerig geschrift. Deze volgden zijn wens op en zonden het hem reeds de 14^e april toe. Opnieuw verwierpen zij de artikelen van de rechtvaardigmaking, van de bijzondere- en zielfmissen, terwijl zij zich de confirmatie, het laatste olesel, de macht van de bisschoppen, de oorbiecht en enkele ceremoniën lieten welgevallen; alleen de werkheiligheid en de aanroeping van de heiligen moesten vervallen.

"Ik zal", zo schreef Melanchthon aan Camerarius, "zolang ik leef, handelen gelijk ik gisteren gehandeld heb, en hetzelfde zeggen, waar ik ook ben. Ik heb de troost, dat wat uit God is, niet zal ondergaan. En ik wens ook niet, dat onze meningen op de nakomelingen overgaan, wanneer zij niet uit God zijn."

Ter zijner rechtvaardiging schreef hij aan de minister Von Carlowitz een brief, die hem veel hartzeer van de zijde van Luthers vrienden heeft berokkend. Hij schreef daarin onder meer: "Wanneer de vorst zijn besluiten genomen heeft, zal ik, al billijk ik

ook niet alles, toch geen oproer maken, maar hetzij zwijgen, hetzij heengaan, hetzij dragen, wat geschieden moge. Ik heb ook vroeger een hard juk getorst, wanneer zich Luther meer door zijn strijdlustige natuur dan door zijn waardigheid of het algemeen welzijn liet leiden. En ik weet, dat men te allen tijde vele fouten en gebreken in de staat met stilte en bescheidenheid moet dragen en toedekken. Maar u zegt, dat men niet slechts stilzwijgen, maar ook goedkeuring van het Interim van mij eist."

Hij toonde nu verder aan, dat hij volstrekt niet strijdzuchtig was, maar te allen tijde tot de vrede geraden had, zodat juist zij, die toen als vredestitchers te Augsburg optraden, hem wegens zijn gematigdheid bij het hof hadden zwart gemaakt. "En later hebben anderen mij bijna twintig jaren lang vorst en ijs genoemd; sommigen hebben gezegd, dat ik met de vijanden overeenstem. Ik herinner mij zelfs, dat iemand mij voor de voeten heeft geworpen, dat ik naar de kardinaalshoed hunkerde. In weerwil daarvan heb ik mij in mijn leer aan het noodzakelijke gehouden en onnutte vragen gemeden. Ik wens geen verandering in de leer en evenmin de verdediging van kloeke mannen, waaraan ik slechts met de grootste smart kan denken. Indien men mij nu voor een hardnekkige dwaas wil houden, omdat ik niet alle artikelen toestem, dan zal ik het verdragen en hen navolgen, die in veel geringere zaken de waarheid meer dan het leven hebben liefgehad."

Duidelijk blijkt uit deze woorden weer zijn vredelievende gezindheid, maar tevens ook, dat hij vast besloten was, in de hoofdpunten niet toe te geven. Terwijl hem zijn toegeven op enkele punten door velen werd kwalijk genomen, haalde hij zich het misnoegen van de keizer op de hals, die andermaal zijn verbanning eiste, maar zonder zijn doel te bereiken.

Omstreeks die tijd schreef Melanchthon aan Hieronymus Weller: "Wij zullen in het bewustzijn, het rechte gewild te hebben, alles dragen wat ons zal wedervaren. Want wij hebben ter wille van het Goddelijk gebod de waarheid, die in dikke duisternis begraven lag, gezocht en vele goede dingen aan het licht gebracht. Laat ons nu ook in hope leven, dat God ons zuchten zal verhoren. Wij hebben ervaren, hoe onzeker hulp van mensen is."

Het Interim mishagde echter niet slechts de Protestanten, maar ook de Katholieken keurvorsten en bisschoppen. Zij verklaarden te Augsburg, dat zij bij het oude bleven volharden, hoewel zij er niets tegen hadden, dat de keizer de afvalligen weer op de rechte weg wilde terugbrengen. Naar Wittenberg teruggekeerd, schreef hij een boek over de eis van de bisschoppen, die verlangden dat hun de rechterlijke macht hergeven werd. Daarin zegt hij kortweg: "Met de vervolgers kan men geen vergelijk maken, en wanneer men desniettemin daaraan wil lappen, dan is het een vrede als tussen wolven en schapen. Wat mij aangaat, ik zeg ronduit, dat wij reden te over hebben, om hun valse leringen en misbruiken te mijden. Want Gods eeuwig en onveranderlijk bevel luidt: Vliedt de afgoderij! En wanneer de bisschoppen zeggen, dat men niet naar de Augsburgse Confessie heeft geleefd, dan weet ik waarlijk niet wat zij daarmee bedoelen. In de kerken van de Saksische landen tot Denemarken toe, is nooit iets anders geleerd, dan wat duidelijk in de Confessie staat."

In het midden van mei werd het Interim eindelijk de staten voorgelezen. Terwijl men van de Katholieken de aanneming niet eiste, verlangde men van de Protestanten, dat zij daarbij zouden blijven, totdat het concilie zijn besluiten had bekend gemaakt. De keizer zette zijn wil door. De keurvorst van Brandenburg ondertekende het zonder, de keurvorst Maurits met voorwaarden. Als moedige belijders van de waarheid, die de ondertekening weigerden, noemen wij de markgraaf Wolfgang, de markgraaf Johannes Von Cüstrin en de gevangen keurvorst Johannes Frederik. De Protestantse

steden kwamen daartegen op; slechts de Zuid-Duitse weken voor de overmacht, omdat men de inwoners mishandelde. Meer dan vierhonderd leraars bleven in deze steden aan de waarheid getrouw en werden verdreven. In Noord- en Oost-Duitsland bleven alle steden zich verzetten. Onder deze munt bovenal de stad Maagdenburg uit, welke in die dagen de kanselarij van God werd geheten.

Wij hoorden, dat de keurvorst Maurits slechts voorwaardelijk het Interim had ondertekend. Te Augsburg zijnde, had hij een protest ingediend, waarin hij uiteenzette, dat hij het Interim aan zijn onderdanen niet kon of mocht opdringen. Hij moest er eerst met zijn staten over onderhandelen, terwijl hij zich alle moeite zou getroosten, om de keizer ter wille te zijn, voor zover hij het met een goed geweten kon doen. In juni naar Saksen teruggekeerd, verlangde hij van zijn godgeleerden een uitvoerig geschrift over die zaak.

Ook hier was het weer Melanchthon, aan wie die taak werd opgedragen. Vol geloofsmoed zegt hij daarin: "Hoewel oorlog en verwoesting dreigen, willen wij desniettemin het gebod van God, dat wij de erkende waarheid van het Evangelie niet mogen verloochenen, eerbiedigen. Ten andere is ook de leer van de Zoon van God en de vergeving van de zonden een bijzonder raadsbesluit van God, dat Hij uit onuitsprekelijke barmhartigheid heeft geopenbaard. Hij wil, dat alle mensen die leer helpen onderhouden, opdat zij de zaligheid deelachtig worden. Nu heeft de duivel van Adams tijden af vele listen aangewend, om deze leer uit te blussen of te verduisteren, gelijk de voorbeelden ons leren. Ten derde bedenke men, dat er grote ergernis in onze kerken zou ontstaan, indien men weer een valse leer en afgoderij zou willen prediken. Want vele godvrezende lieden zouden diep bedroefd worden en de rechte aanbidding van God zou worden verhinderd."

Hoewel zij van harte gaarne de vrede bewaard zagen, waren zij toch van oordeel, dat het Interim niet mocht worden aangenomen. Wat daarin goed was, wilden zij gaarne erkennen, maar evenzeer alles, wat er niet goed in was, afkeuren. Bovenal ergerden zij zich aan het artikel over de rechtvaardigmaking. "Wij kunnen niet aanraden, dat iemand in dit stuk het boek aanneme." Eveneens verwierpen zij de artikelen over de kerk en de bisschoppen, terwijl zij op de fouten wezen, die in de andere artikelen werden gevonden. "En", zo eindigt het geschrift, "aangezien ons nu verboden is, tegen het Interim te prediken, te leren of te schrijven, zo moeten wij in ootmoed verklaren, dat wij de rechte leer in onze kerken niet willen veranderen, want geen schepsel heeft macht, om de Goddelijke waarheid te veranderen; niemand mag ook de erkende Goddelijke waarheid verloochenen."

Dit uitvoerig schrijven, door Bugenhagen, Pfeffinger, Cruciger, Maier, Taschel en Melanchthon ondertekend, werd aan de keurvorst overhandigd, die de 2^e juli te Meiszen zijn staten benevens vele godgeleerden bijeenriep. In zijn openingsrede ontwikkelde hij de gehele toedracht van de zaak en zei ten slotte, dat men de keizer ter wille mocht zijn in alles, wat tot een Christelijk vergelijk, tot rust, vrede en enigheid dienen en met God en een goed geweten geschieden kon."

Reeds de 4^e juli schreef Melanchthon aan Maienburg: "Men heeft besloten de keizer te verzoeken, onze kerken van de dwalingen van dit boek te verschonen. Ik koester daarom hoop, dat de kerken van deze landen geen verandering zullen ondergaan." In diezelfde geest schreef hij aan Paul Eber: "Tussen de Boze en de Zoon van God bestaat een onverzoenlijke strijd. Ik smEEK echter de Heere, dat Hij in de belijdenis en verklaring van de waarheid onze zin regere en ondersteune."

Op het voorstel van de godgeleerden besloten de staten de keurvorst te verzoeken, in deze zin de keizer te schrijven.

Maar Maurits, door de gunstbetoningen van de keizer gebonden, verklaarde, dat hij

het Interim niet kortweg kon verwerpen; men moest in onverschillige dingen toegeven. Hij was echter bereid de zaak tot de eerstkomende landdag te verschuiven. In 't bijzonder trachtte hij door zijn hofprediker Agrico1a, de eigenlijke vervaardiger van het boek, zowel de keurvorst Joachim van Brandenburg als de predikant Aquila van Saalfeld tot de aanneming te overreden.

Terwijl hij bij de laatste krachtige tegenstand ontmoette, won de markgraaf Johannes Von Brandenburg-Cüstrin, die wegens het niet ondertekenen bij de keizer in ongenade gevallen was, Melanchthons raad in. Deze schreef hem: "Godvrezende en verstandige predikers kunnen het Interim niet aannemen, omdat bovenal in het artikel over de rechtvaardiging een groot bedrog heerst. Ik zal ook door Gods genade voor mijn persoon dit boek niet goedkeuren, waarvoor ik gewichtige redenen heb, en ik wil mijn ellendig leven Gode bevelen, om 't even of ik gevangengenomen of het land uitgejaagd word."

Op de vraag, wat hij de vorsten moest aanraden, kon men velerlei antwoorden. Er waren plinten in het boek, welke een vorst, die de waarheid kende in 't geheel niet mocht aannemen. Omdat vele steden het niet konden goedkeuren, moest men met het antwoord geen haast maken. De keizer zou wellicht tevreden zijn, wanneer een vorst verklaarde, in de onverschillige dingen gelijkheid te wensen en tevens te kennen gaf, wat hij al of niet kon aannemen. Indien echter een overheid het Interim aannam, dan nam zij ook de verplichting op zich, om onschuldige, predikers te vervolgen. Op de vraag, of de regenten zich moesten verdedigen, antwoordde hij: "Gelijk een huisvader schuldig is, zijn vrouw en kinderen te beschermen, wanneer moordenaars zijn woning binnendringen, zo zijn ook de regenten verplicht hun kerken en onderdanen zoveel mogelijk te beschermen. Hij nu, die de waarheid wil belijden, bevele zich Gode en denke aan het woord: De haren van uw hoofd zijn geteld." Zo bleef Melanchthon zichzelf gelijk. Al ried hij ook aan, in onverschillige dingen toe te geven, toch gaf hij niemand de raad, om zich een verandering in de leer te laten welgevalen.

Eer de landdag te Torgau bijeenkwam, waarop Maurits een beslissing wilde nemen, hield hij het voor raadzaam, met de twee bisschoppen van zijn gebied, met Pflug van Naumburg en Maltiz van Meiszen in onderhandeling te treden.

De 23^e augustus kwam de keurvorst met de vorst George Von Anhalt, Forster, Eber, Melanchthon en de twee bisschoppen te Pegau bijeen. Weinig vrucht leverde echter deze samenkomst op. Na enige dagen werd zij ontbonden, omdat de bisschoppen niet de minste verandering in het Interim wilden toelaten.

De 30^e augustus keerde Melanchthon naar Wittenberg terug, waar zijn vriend Casper Cruciger op sterven lag.

Toen Cruciger de 16^e september zalig ontsliep, bevond zich Melanchthon op de landdag te Celle. Diep schokte hem die treurmare. "God", zo schreef hij aan Dietrich te Nürnberg, "heeft Casper eindelijk in de hemelse universiteit opgeroepen. Hoewel mij dit bericht ten diepste smart, omdat hij mijn zeer trouwe vriend was, wens ik hem toch geluk met de vreedzame reis, omdat hij nu verheven is boven vele treurige dingen, die het hart wonden."

De 18^e oktober werd de landdag te Torgau geopend. Reeds op de eerste dag traden, hoogstwaarschijnlijk op aansporing van de keurvorst, vijf ridders en twee keurvorstelijke raadsheren met een geschrift op, waarin zij ontwikkelden, wat zij over het Augsburgse Boek dachten en wat naar hun mening kon worden toegestaan. Tevens vermaanden zij de godgeleerden, in onverschillige dingen toe te geven en daardoor het land voor grote ongelukken te bewaren. Dit geschrift was in de geest van het Interim opgesteld en had ten doel Katholieke leringen en gebruiken weer in te voeren. Geen

wonder, dat Melanchthon tegelijk bedroefd en verontwaardigd Torgau verliet. In een brief aan de vorst van Anhalt zegt hij: "Ik wil geen veranderingen in de leer ondersteunen; liever wil ik verbanning of de dood lijden. Ik geloof, dat men zich de gunst van de keizer door invoering van de confirmatie, de ban en het dwaze vasten zou kunnen verwerven. Maar waartoe nog de mis? Ik zie wel in, dat men niet slechts de keizer verzoenen, maar ook nog de privaatmis invoeren wil. Wanneer zij dit willen, dan wens ik, dat zij het kortweg zeggen. Want ik weet, dat ik hun geen wetten kan voor schrijven; maar dan zouden toch zij kunnen heengaan, wie zulk een verandering van de kerken niet behaagt." En dat het hem ten volle ernst was met zijn woord: "Nooit zal ik mijn toestemming geven, wat de verandering in de leer betreft," zou weldra blijken, toen hij de 16^e november met Bugenhagen en Major naar Celle kwam. Daar bevonden zich ook de superintendents Lautenbach van Pirna en Weller van Freiberg, benevens Camerarius van Leipzig. Men eiste van hen, dat zij de agenda, door Luther goedgekeurd en in 1539 gedrukt, opnieuw zouden bewerken, door er veranderingen, in overeenstemming met het Interim, in op te nemen.

De 18^e november verklaarden de godgeleerden, dat God, Die de harten van alle mensen kent, wist, dat zij niet uit moedwil of trots streden, maar de vrede zochten; en dat zij een onreine leer en afgodische ceremoniën niet konden aannemen. Zonder hen stelden nu de commissarissen alle artikelen vast. Dit geschrift wordt het Cellische afscheid genoemd. Op de eerstkomende landdag zou het worden voorgelegd. De keurvorsten Maurits en Joachim ondertekenden het te Juterbock.

De 21^e december werd de landdag te Leipzig geopend, waar alle Standen uit het gebied van Maurits aanwezig waren, benevens de godgeleerden Melanchthon, Gresser van Dresden, Pfeffinger en Camerarius van Leipzig. De keurvorst reikte het Cellisch Interim over en drong er bij de staten op aan, gehoorzaamheid te bewijzen in alles, wat met God en met een goed geweten kon worden toegegeven. Het Cellisch Interim bevatte de leer van de Evangelische kerk rein en louter, en wilde slechts zulke gebruiken en ceremoniën uit de Katholieke kerk opnemen, die onverschillig waren. Dit Interim noemt men het Leipziger Interim. Over de staat van de onschuld en de val van de mens werd niet gestreden. Over het artikel van de rechtvaardiging was men het reeds te Pegau eens geworden. Hier deed men sterk uitkomen, dat de mens niet door verdienste van eigen werken, maar uit barmhertigheid, om niet, zonder enige verdienste gerechtvaardigd wordt, opdat de roem niet de mensen, maar Christus toekome. De mens is echter geen blok, maar hij wordt zo getrokken, dat zijn wil ook medewerkt. Van de goede werken werd geleerd, dat God wel de mensen om Christus' wil aanneemt, maar dat desniettemin de goede werken zeer nodig zijn. Zij moeten in ons wezen en zijn tot de zaligheid nodig.

Melanchthon had deze artikelen vervaardigd, terwijl de andere van de keurvorstelijke raadsheren uitgingen. Daar luidt het van de kerk: "Wat zij leert, moet worden aangenomen, gelijk zij tegen de Heilige Schrift niets kan noch mag instellen. Aan de bisschoppen, die hun ambt naar Goddelijk bevel waarnemen, moeten alle andere dienaars van de kerk zich onderwerpen en gehoorzaam zijn. De Doop moet met het exorcisme en andere Christelijke ceremoniën worden gehouden, evenzo ook het vormsel. Boete, biecht en absolutie moeten geleerd en zonder biecht en absolutie mag niemand tot het Sacrament van het lichaam en bloed toegelaten worden. Het laatste oliesel mag naar Apostolisch gebruik worden gehouden, maar zonder bijgeloof en misverstand. De mis moet met het luiden van de klokken, met lichten en vaten, kleding en ceremoniën worden gehouden. De beelden van het lijden van Christus en van de heiligen mogen ter herinnering in de kerk zijn, maar zonder hun Goddelijke eer te bewijzen. Het eten van vlees is op vrijdag en in de vastentijd als een uitwendige

verordening ingevoerd. Bij de feestdagen zullen nog komen de heilige Sacramentsdag en de feesten ter ere van Maria.

De staten namen dit Interim aan, maar niet dan na vooraf bedenkingen in het midden te hebben gebracht over de ordinatie, het vormsel, de zalving, de heilige Sacramentsdag en de mis.

De 6^e januari 1549 kwam Melanchthon naar Wittenberg terug. Nog diezelfde dag schreef hij aan Maienburg: "De Leipziger landdag maakt geen verandering in de kerk, omdat de strijd over de mis en de canon is uitgesteld. Alleen wenste ik, dat enkele punten anders waren voorgesteld." Weinig vermoedde hij, dat een hevige strijd hierover in het leger van de Evangelischen zou uitbreken, een strijd die hem veel smart heeft veroorzaakt.

XII. ZIJN STRIJD MET FLACIUS EN OSIANDER

Keurden reeds van tevoren de strenge aanhangers van Luther veel in Melanchthon af, thans traden zij beslist vijandig tegen hem op. Zijn toegeven op enkele punten werd hem ten hevigste verweten. Een felle strijd ontbrandde. De bladzijde, waarop die strijd is beschreven behoort voorzeker niet tot de schoonste in de geschiedenis van de Evangelische kerk; en die strijd is niet één van de aangenaamste ogenblikken in het veelbewogen leven van de zachtmoedige, vredelievende Melanchthon. Maar al is het, dat wij ons niet onvoorwaardelijk aan zijn zijde kunnen plaatsen, toch zal het blijken, dat wij hem onze innige deelneming en hoogachting niet kunnen of mogen onthouden. Die strijd doet zijn hart alle eer aan.

De twisten gingen voornamelijk van het Interim uit. In de maand januari vroegen de godgeleerden te Berlijn aan die te Wittenberg om inlichtingen over het Interim. Agricola had het van de predikstoel ten hoogste geroemd en gezegd, dat thans in geheel Europa voor het Evangelie de deur openstond. Zij wilden nu weten, of men onder de zaken van minder gewicht alles verstond, wat onder het pausdom was geweest, als wijwater, zout, kruiden, palmen, processies met banieren en kaarsen, oliesels bij zieken enz. Daarom wensten zij een afschrift van het verdrag te Jüterbock en in 't algemeen een nadere verklaring over die mindere zaken of de zogenaamde adiophora.

De 11^e januari kwam reeds het antwoord van Bugenhagen en Melanchthon. Zij konden de artikelen van Jüterbock niet zenden, omdat zij er geen afschrift van bezaten. Zij hielden de wijding van de olie en het zout niet voor onverschillige dingen en hadden zowel deze als andere vragen te allen tijde verworpen. Zij wekten de Berlijnse godgeleerden op, bij de door de keurvorst vroeger gegeven kerkorde te blijven, terwijl zij ten slotte de sterk aangevochten stelling uitspraken: "Omdat zo grote verwoestingen elders plaats vinden, geloven wij, dat men eerder een harde slavernij moet verdragen, wanneer het maar zonder goddeloosheid kan geschieden, dan dat men van de kerken afscheidt."

Zo goed liep het echter niet overal met vragen en antwoorden af. Onder de meer besliste vrienden van de waarheid nam de opwinding toe, toen het Interim zou worden ingevoerd en de vorst van Anhalt de onder hertog Hendrik ingevoerde agenda in menig opzicht had veranderd. Verschillende bijeenkomsten werden gehouden. Melanchthon werd tot nieuwe werkzaamheden geroepen.

De 13^e april was hij op een landdag te Torgau, waar het boek zou worden voorgelezen. Hier deelde hij mede, dat een aanhanger van Flacius, vermoedelijk de diaconus Schulz van Torgau, de godgeleerden beschuldigd had, dat zij de lieden weer

tot het pausdom wilden terugvoeren. Tegelijkertijd overreikte hij aan de staten een verdedigingsgeschrift, waarin hij aantoonde, dat men bij de minder gewichtige punten iets moest toegeven, wanneer de hoofdzaak in de leer en de Sacramenten bewaard bleef. Men had echter daarom toegegeven, omdat men naar gelijkheid van de leer en van de ceremoniën gezocht had. Dat was echter geen versterking van het pausdom. De tegenstanders meenden, dat het toegeven uit vrees voortkwam. Daarop antwoordden zij: "Dit is niet te berispen, dat wij - niet voor onze personen, maar wel voor het volk, de kinderen en het gehele land - bevreesd zijn, dat wij tot de bewaring van de nodige artikelen in de onnodige niets zouden toegeven."

Ook Luther had dikwijls zulk een raad gegeven. Bovendien waren er ook geen nieuwe ceremoniën ingevoerd. Tegen het verwijt, dat zij de afgoderij weer invoerden, tekent hij het krachtigst protest aan. "Dit is een nieuw pausdom, dat zulke onstuimige lieden alle anderen tot hun wijze van doen willen dwingen en een iegelijk, die hen niet volgt, op een gruwelijke wijze verdoemen."

Toen nu van de Hamburgse predikanten een berisping uitging, en van de Wittenbergers een nadere verklaring werd geëist over de punten van minder gewicht, antwoordde Melanchthon hun op een vriendelijke wijze: "Wij hebben het gaarne, dat wij door u liefdevol vermaand en berispt worden. Want dat zijn reeds bij vriendschap, maar bovenal in kerkelijke dingen, noodzakelijke plichten. Evenwel verzoeken wij u, dat u naar uw wijsheid, aanzien en welwillendheid in uw oordeel over ons niet te scherp bent en oude vrienden, die reeds meer dan twintig jaren veel gearbeid en veel strijd doorleefd hebben, niet verdoemt, gelijk zekere andere lieden, die ons met valse beschuldigingen op een vreselijke wijs vervolgen. Daarom antwoorden wij hen niet, opdat in zulk een droevige tijd niet nog meer haat en vijandschap ontstoken worde." Hij sprak het boven alle dingen uit, dat door Gods genade in Wittenberg nog altijd hetzelfde Evangelie verkondigd werd als in Hamburg. Zij zouden niet toegeven, dat iets in de leer en het Avondmaal werd veranderd, daar deze volgens Gods eeuwig raadsbesluit waren. Zij hadden veel meer te strijden dan zij, die hen smaadden. Zij lieten in de gebruiken of ceremoniën niets toe, wat met het Woord van God in tegenspraak was. Verder verklaarde Melanchthon, dat zij onder zaken van minder gewicht of adiophora niet verstonden toverachtige wijdingen, beeldenaanbiddingen, rondragen van het brood of iets dergelijks, wat zij door woord en schrift verwierpen. Daartoe rekenden zij, wat reeds de oude kerk had gehouden, als feestdagen, biecht en absolutie voor het Sacrament, onderzoek bij de confirmatie, de ordening tot het leraarsambt en dergelijke. Daarin verdedigde hij ook nog de stelling, dat men eer een dienstbaarheid, die niet tegen Gods Woord streed, moest verdragen, dan dat men de kerk verliet. Hij was van oordeel, dat zij liever vertroost dan veroordeeld moesten worden, omdat zij immers in de hoofdzaken standvastig waren gebleven. Ten slotte vermaande hij eensgezind te zijn.

Maar een nog veel zwaarder strijd hadden de Wittenbergers te wachten, bovenal Melanchthon, die voor hun hoofd en aanvoerder werd gehouden. Wij spreken hier niet breedvoerig over de predikanten Zwilling en Schultz van Torgau, die zich liever lieten afzetten, dan dat zij een wit koorhemd aan zouden trekken, en allen, die het wel deden, verraders en afgodendienaars noemden. Melanchthon gevoelde daarover diepe smart en schreef aan de vorst van Anhalt: "Ik wil liever in de verbanning gaan, dan met zulke hardnekkige mensen twisten en strijdvoeren."

De felste tegenstander in deze en de volgende tijd, die hem op een onbeschrijfelijke wijze liet leven heeft verbitterd, was Matthias Flacius. In 1520 te Albona in Illyrië geboren, kwam hij na de dood van zijn vader naar Milaan en Venetië, om daar te

studeren. Reeds als jongeling had hij de Bijbel lief en was van plan in een klooster te gaan, om daar zijn God beter te kunnen dienen. Maar een vrome monnik, die later ter wille van het Evangelie de marteldood is gestorven, ried het hem af en maakte hem met Luthers werk bekend. Tegen de zin van zijn bloedverwanten ging hij naar Duitsland en kwam in 1539 naar Bazel, waar hij in de bekende Hervormer Simon Grynaeus een vaderlijk vriend vond. Zowel hier als een jaar later te Tübingen maakte hij grote vorderingen in de godgeleerdheid.

Onweerstaanbaar gevoelde hij zich echter naar Wittenberg getrokken. Daar hoorde hij Luther en Melanchthon, van wie hij vele weldaden genoot. Drie jaren lang had hij zware aanvechtingen te verduren. Hij kon de Goddelijke genade niet geloven en zwaar voelde hij de ontzaglijke toorn van God op zich rusten. Bugenhagen bracht hem door Luther, die uit eigen ervaring de kunst verstond om te troosten. In de ziel van Flacius ging eindelijk het volle licht op. In 1544 werd hij benoemd tot hoogleraar in de Hebreeuwse taal. Met innige verering zag hij tegen Luther op, en was evenals deze een beslist tegenstander van al, wat in strijd was met de Evangelische waarheid. De leerling overtrof echter ook hier de meester, die tenminste enkele gebruiken bleef behouden, al waren zij ook uit de Rooms-Katholieke kerk afkomstig. Vandaar, dat Flacius het Interim verafschuwde, en met Eber, Maier, Pommeranus en bovenal met Melanchthon zei, dat zij zich met woord en daad daartegen moesten verzetten. Toen hij echter zag, dat zij het hierin niet met hem eens waren, maar veelmeer met het Interim instemden, trad hij in onderscheidene geschriften, echter zonder zijn naam te noemen, op heftige wijze tegen het Interim en zijn verdedigers op. Ziende, dat het ook te Wittenberg werd ingevoerd, besloot hij de stad te verlaten en zich te Maagdenburg te vestigen. Daar waren vele mannen bijeen, die op de Wittenbergers zeer verbitterd waren. Onder deze was ook Amsdorf. Vanuit deze kanselarij van God zagen nu de hevigste geschriften het licht. Men noemde de Wittenbergers boeven, Samaritanen, Baäldienaars, terwijl men het bovenal op Melanchthon gemunt had, aan wie men het inzonderheid wijten dorst, dat het Interim werd ingevoerd.

In een brief aan Moller laat de aldus aangevallene zich over het Interim zeer gematigd uit: "Ik heb dikwijls aangeraden, om thans geen veranderingen te maken, omdat het volk spoedig schreeuwt, dat men het Evangelie verwoest. Maar de hoven roepen luide, dat men de keizer een weinig moet toegeven, opdat hij zijn legers niet naar deze streken zende en de kerk onderdrukke, gelijk hij in Zwaben heeft gedaan. Hoewel ik nu niet weet, of men door wederinvoering van enkele min gewichtige ceremoniën de keizer zal kunnen tevreden stellen, wordt dit toch door de hovelingen beweerd en vermanen deze ons, ter wille van onnodige dingen het vaderland en de kerk niet aan verwoesting bloot te stellen. Wij strijden daarom over nodige dingen, over de reinheid van de leer, de vorm van het Avondmaal, opdat de pauselijke mis niet weer ingevoerd worde, gelijk het in Zwaben is geschied. Ik heb echter nooit over feestdagen, de orde van de gezangen of dergelijke dingen gestreden en ik geloof ook niet, dat zulk een strijd bij de droevige toestand van de kerk met de gematigdheid overeen te brengen is. Dat echter enkelen volstrekt geen wetten willen, komt mij onvoegzaam voor. Reeds voor vele jaren heb ik gewenst, dat onze kerken enige ceremoniën mochten invoeren. Dat draagt een weinig tot de vereniging bij, maar er moet maat worden gehouden. Aan de leer en de noodzakelijke dingen veranderen wij in 't geheel niets. Maar de bron van alle ellende, waarin wij ons thans bevinden, is de verandering van het brood. Deze heeft de zenuw van de pauselijke mis versterkt, waarover wij weer op de eerste rijksdag de strengste bevelen van de keizer zullen horen. U weet, dat ik alle andere strijdvragen zó behandeld heb, dat geen van de vromen, die billijk oordelen, behoeven te twifelen. Maar bij de vraag over de verandering van het brood heb ik mij altijd, ter

oorzake van de lasterlijke oordeelvellingen van de onzen, zeer kort uitgesproken."

De Maagdenburgers, bovenal Flacius, zwegen niet, maar Melanchthon bewaarde het stilzwijgen, deels uit vredelievendheid, maar deels ook in de hoop, dat Flacius wegens zijn overdreven meningen geen grote aanhang zou vinden. "Ik heb nog niet geantwoord," schreef hij aan Baumgärtner, "omdat de zaak zichzelf weerlegt; en wanneer wij antwoorden, welk een vuur zou het ontsteken!" Hierin dwaalde hij echter. Zelf zegt hij in een brief aan de predikant Lauterbach van Pirna: "Wanneer zij niet zullen ophouden met ons uit te dagen, dan zal ik antwoorden. Middelerwijl wil ik door andere nuttige geschriften zulk een geschreeuw wederleggen. Wij zien, hoe de duivel onrustige geesten prikkelt, om een grotere verwarring te stichten. Wij willen daarom onze Heere Jezus Christus aanroepen, dat Hij ons regere."

De 1e oktober 1549 gaf hij eindelijk op alle aanvallen van Flacius een antwoord. Op de beschuldiging, dat de leer veranderd was en zekere tevoren afgeschafte ceremoniën weer ingevoerd zouden worden, legde hij de ondubbelzinnige verklaring af, dat hij nog alles beleed, wat hij in zijn "*Loci communes*" had geschreven, waarin de leer van de Augsburgse Confessie van het jaar 1530 duidelijk stond uitgedrukt.

Met betrekking tot de verandering van de gebruiken moest hij zeggen, dat hij had aangeraden, de kerken niet te verlaten ter wille van de knechtschap, in zover men ze anders zonder goddeloosheid zou kunnen verdragen. "Maar wanneer Flacius beweert, dat ik gezegd heb: Men moet de kerk volstrekt niet verlaten, ook niet, als alle oude misbruiken weer ingevoerd worden; - dan is dit een grote leugen."

Op verzoenender toon merkt hij ten slotte nog op, dat hij niet om zijnentwil, maar ter wille van hen, die door de geschriften van Flacius gewond werden, had geschreven. "Zij mogen er zich mede troosten, dat men zeker in deze kerken trouw aan de grond vasthoudt, namelijk aan het onvervalste Evangelie, alle geloofsartikelen en het gebruik van de Sacramenten. Dat bij zulk een ambt de Zoon van God tegenwoordig is en in zulke bijeenkomsten de gebeden verhoord worden, is buiten kijf."

Nog in november werd hij in dezelfde aangelegenheid naar Dresden geroepen. Wat daar is voorgevallen, deelt hij mede in een brief aan de vorst van Anhalt: "Aan het hof beraadslaagde men over een geschrift, waarin de lasteringen, waarmee men ons overladen heeft, op bescheiden wijze weerlegd zijn. Ik moest echter de uitgave afraden. Want het is duidelijk, dat lasteringen door zulke geschriften wel geprikkeld, maar niet genezen of tot kalmte gebracht worden. Pythagoras zegt naar waarheid: "Men moet het vuur niet met het zwaard uitblussen." Dikwijls denk ik er over, om maar heen te gaan. God besture mij. Het einde zal tonen, welk een geest hen regeert, die onze kerk nog meer bedroeven."

De strijd nam echter steeds meer toe. Flacius gaf de brieven van Melanchthon, gedurende de rijksdag te Augsburg geschreven, met scherpe kanttekeningen in het licht. Melanchthon schreef van hem in januari 1550: "Ik geloof, dat eerbare mannen zijn gift verafschuwen. Want hij strijdt niet over een hoofdstuk van de leer, maar hij schrijft geschriften vol smaadredenen en leugens, waarmee hij mij bij het volk wil gehaat maken en anderen tegen mij wil ophitsen, die mij nu nog vriendelijk gezind zijn. Maar God, de Kenner van de harten, zal mij tegen deze lasteraar beschermen."

Over een andere strijd, die in Hamburg was ontstaan over het doel van de hellevaart van Christus, kunnen wij kort zijn. De superintendent Aepinus had namelijk de mening uitgesproken, 'dat de hellevaart van Christus de laatste trap van zijn vernedering is geweest, dat Hij daarbij de smarten van de hel voor ons geleden had.'

Melanchthon stelde daarentegen de hellevaart van de Heere voor als Zijn zegepraal

over hel en duivel. Hij noemde haar, gelijk zij ook naar waarheid is, de eerste trap van zijn verhoging. Hoewel deze twistvraag nog enige tijd aan de orde bleef, had toch de strijd niet zulke gevolgen als die, welke Osiander over de leer van de rechtvaardiging verwekte.

Andreas Osiander, de 19^e december 1498 te Gunzenhausen uit onbemiddelde ouders geboren, moest zich op de school en de universiteit met weinig behelpen. Door zijn gaven verwierf hij zich degelijke kundigheden. Melanchthon erkende zijn talenten en gaf zich alle moeite, hem naar Wittenberg in de plaats van Cruciger te trekken, nadat hij, ter oorzaak van het Interim, niet langer te Neurenberg als predikant wilde blijven. De hertog Albrecht van Pruisen had hem daar eens horen prediken en was door die prediking voor het Evangelie gewonnen. Uit dankbaarheid daarvoor benoemde hij hem in 1549 tot eerste hoogleraar in de godgeleerdheid aan de in 1544 gestichte universiteit van Königsberg.

Reeds in zijn eerste disputatie bracht hij de rechtvaardiging ter sprake. Het rechtvaardigen legde hij uit als "rechtvaardig maken", terwijl hij leerde, dat de mens door de hem medegedeelde gerechtigheid of heiligheid voor God rechtvaardig wordt. Ook scheidde hij de boete geheel van het geloof.

In het begin hield Melanchthon het voor een ijdele woordenstrijd, maar, beter ingelicht, luidde zijn oordeel geheel anders. Aan een vriend in Pommeren schreef hij: "Ik geloof niet, dat Osianders strijdvraag een woordentwist is, maar hij wijkt in een gewichtige zaak van onze kerk af en verduistert de eeuwige troost of delgt hem veel meer uit, omdat hij ons niet tot de belofte heenleidt, die ons barmhartigheid door de gehoorzaamheid van de Middelaar aanbiedt."

Osiander deed zich steeds krasser horen. Hij gaf een werk uit: "De belijdenis van de enige Middelaar Jezus Christus en van de rechtvaardigmaking."

Daarin beweerde hij, "dat de verlossing door de dood van Christus allen mensen ten deel is gevallen. Door de rechtvaardiging wordt de mens niet slechts voor rechtvaardig verklaard, maar ook rechtvaardig gemaakt, daar hem door het geloof in Jezus Christus de wezenlijke gerechtigheid van God wordt medegedeeld." Zo bleef hij bij zijn Katholieke leer over de rechtvaardiging staan.

Nadat Melanchthon hem op vriendelijke toon had geschreven, gaf hij in 1552 zijn bekend werk uit: "*Antwoord op het boek van A. Osiander over de rechtvaardiging des mensen*". Daar men in dit werk de leer van de Evangelische kerk over de rechtvaardiging helder en duidelijk vindt ontwikkeld, delen wij er hier ter plaatse het één en ander uit mede.

Hij zegt in het begin: "Het verblijdt mij, dat men zich ook nog op andere plaatsen over dit artikel uitspreekt. Desniettemin wil ik er ook over spreken, omdat vele personen mij daartoe hebben opgewekt. In dit hoogst gewichtig artikel wijk ik in 't minst niet van Luther af. Dat Osiander mij echter belastert, dat wil ik aan God overgeven, die de harten van alle mensen kent en oordeelt. Ik heb hem altijd bemind en vereerd, gelijk menigeen weet; daarom verwondert mij deze grote bitterheid. Ik weet wel, dat al mijn geschriften gering en zwak zijn, waarom ik ze dan ook te allen tijde aan het oordeel van onze kerk heb onderworpen." Hij gaat nu vervolgens met Romeinen 5 uit van de genade en gave Gods en zegt: "De genade is de vergeving van de zonden en aanneming van onze personen bij God; maar de gave is de Goddelijke tegenwoordigheid in ons, waardoor wij vernieuwd worden en de troost en het begin van het eeuwige leven vinden. Deze beide, genade en gave, bezitten wij door de verdienste van Christus; niets wordt verdiend door onze werken, maar alles alleen door het geloof in de Heere Jezus Christus verkregen. Dit geloof moet altoos zowel het één als het ander aannemen en behouden, om des Middelaars wil, al is de mens ook

wedergeboren. Hetzelfde zegt ook Johannes: "De genade en de waarheid zijn ons door Jezus Christus geworden. Het geloof vertrouwt alleen op de gehele Christus, God en mens in de persoon. Want hoewel alleen de menselijke natuur wonden en lijden gevoeld heeft, toch is de gehele Christus Middelaar en Verlosser. Want dit lijden zou niet de betaling zijn geweest, wanneer de Verlosser niet tevens ook God ware. Door hen allen zij het te allen tijde erkend, dat in ons een verandering moet plaatsvinden." Daarna zegt hij, dat men de gerechtigheid van de heiligen na de opstanding en in dit leven moet onderscheiden. "Hoewel God in de heiligen woont, is toch ons aller natuur nog vol onreinheid, vol zondige gebreken en neigingen. Daarom moeten de heiligen troost verkrijgen en weten, hoe zij vergeving van de zonden en genade hebben. Hij bewijst dit met onderscheiden plaatsen van de Schrift, bovenal uit Rom. 3: 24 en 25. Hier handelt alles over de verdienste van Christus, en het kan niet op de wezenlijke gerechtigheid van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest toegepast worden. Zowel hier als in Rom. 5, 1 Joh. 1 en Hebr. 10 is slechts sprake van de verdienste van Christus, die wij in het geloof aangrijpen. Dit is ook vanaf het begin door de profeten gepredikt. Osiander heeft geen gelijk, wanneer hij zegt: "Ik noem dat gerechtigheid, wat ons bekwaam maakt recht te doen. Van zondenvergeving is geen sprake." Daartegenover zeggen wij: Wij noemen gerechtigheid de Heere Christus; daardoor hebben wij vergeving van de zonden, een genadige God en daarnevens Goddelijke tegenwoordigheid in ons. In deze zin moeten wij de Middelaar Jezus Christus, God en mens, aanzien en ons in Zijn wonden bergen. Osiander verwisselt oorzaak en gevolg. Wanneer hij zegt, dat deze leer geruste lieden maakt, dan geef ik hem ten antwoord: Men moet recht leren, God de eer geven en zonden bestraffen, maar daarentegen aan het verslagen hart de ware troost voorhouden, hoewel de toehoorders niet allen gelijk zijn. Het verwondert mij, dat Osiander de stelling verwerpt: "Het geloof is het vertrouwen op de ter wille van de Middelaar beloofde barmhartigheid." Er moet immers onderscheid zijn tussen het geloof, dat ook de duivelen hebben, en het geloof, dat de belofte aanneemt en waardoor het hart troost en vreugde verkrijgt." Tenslotte zei hij nog, dat hij dit alles slechts met spoed had neergeschreven en vele stukken oversloeg, om grotere twist te voorkomen.

Dit doel bereikte hij, helaas, niet. Toen Osiander deze belijdenis van Melanchthon las, zei hij: "Ik zal hem een ader slaan, zodat het bloed in geheel Duitsland zal springen." Hij gaf twee hatelijke geschriften uit, waarin hij niet slechts Melanchthon, maar ook de andere Wittenbergse godgeleerden hevig aanviel. Terwijl de strijd steeds meer ontbrandde, stierf Osiander geheel onverwacht, de 17^e oktober 1552.

Toen Melanchthon het hoorde, schreef hij aan Veit Winsheim: "Hij had een korte loopbaan. O, mocht hij ze toch beter gebruikt hebben. Waarom was hij zo hevig tegen ons ontstoken? Alleen, omdat wij beweren, dat men op Christus' verdienste en niet op ons nieuwe leven moet vertrouwen. Dat is het eigenlijke punt in deze gehele strijdvraag."

De strijd rustte niet, daar zijn schoonzoon Funck groten invloed had op de oude hertog Albert. Maar toen heinde en ver de dwaalleringen van Osiander aanhangers en verdedigers vonden, werden zij eindelijk door de kerk veroordeeld. Zij vinden, helaas, nog heden haar verdedigers op kansels en universiteiten. Of is het niet eigenlijk hetzelfde, wanneer men het lijden en sterven van Christus, in het algemeen zijn mensheid, te zeer uit het oog verliest, op de Verhoogde bijna uitsluitend zijn blik vestigt en de rechtvaardiging van de zondaar voor God meer plaatst in de gerechtigheid en heiligheid, die hun daardoor wordt medegedeeld?

Waar Osiander bij het middelaarschap van Christus bovenal de Goddelijke natuur van

de Heiland vooropzet, daar stond te Königsberg een ander leraar op, die tot de tegenovergestelde dwaling verviel. Hij leerde namelijk, dat bij het werk van de verlossing en rechtvaardiging slechts de mensheid van Christus in aanmerking kwam. Deze man was Frans Stankarus, die, uit Mantua in Italië afkomstig, uit liefde tot het Evangelie zijn vaderland had verlaten. Na eerst te Krakau leraar in de Hebreeuwse taal te zijn geweest, vertrok hij naar Königsberg, waar hij weldra met Osiander in hevige strijd kwam en zijn ambt neerlegde.

Toen men Melanchthon om zijn oordeel over deze leer vroeg, verklaarde hij, dat Christus naar zijn twee naturen Middelaar was, daar tot de eigenschap van de Middelaar niet slechts Zijn lijden en sterven, maar ook de zegepraal en de voorbeding behoren. In het jaar 1553 gaf hij over deze strijdsvraag een uitvoerig schrijven in het licht.

Deze strijd was echter niet de laatste, die de vredelievende Melanchthon had te strijden. Eer wij die echter nader beschouwen, is het nodig een blik te werpen op de toenmalige toestand in het Duitse rijk.

Nadat paus Paulus III gestorven was, besteeg in 1550 Julius III, een gunsteling van de keizer, de pauselijke stoel. De eerste daad, waarmee hij de keizer te wille was, bestond in het overbrengen van het concilie van Bologna naar Trente. Op de 1^e mei 1551 zou de kerkvergadering aldaar bijeenkomen.

Toen nu Karel V de 26^e juli 1550 een nieuw Rijksdag te Augsburg had geopend, riep hij de staten op, om op het uitgeschreven concilie te verschijnen. Naar de wens van de keurvorst Maurits had Melanchthon een bevredigingsgeschrift opgesteld, waarin hij er op aandrang, de keizer te verzoeken, zelf een concilie van de Duitse natie uit te schrijven; verder, dat de paus geen rechter zijn, maar zelf onder het concilie staan zou. De reeds te Trente vastgestelde artikelen moesten opnieuw behandeld worden. De besluiten moesten niet slechts afhangen van de vijandige aartsbisschoppen, bisschoppen en prelaten, maar ook de Evangelischen moesten gehoord worden. Alle besluiten moesten genomen worden naar de Heilige Schrift. Om het even was het echter, of het concilie dat van Trente of anders heette, wanneer slechts de handelingen godzalig waren. Bovendien eiste hij een vrijgeleide naar de plaats van het concilie en terug.

In deze zin liet Maurits door zijn gezant te Augsburg zijn verklaringen indienen. De keizer gaf de schoonste beloften, dat de staten een vrijgeleide zouden hebben en gehoord zouden worden. De keurvorst liet daarna in februari van 1551 Melanchthon, Bugenhagen en Camerarius naar Dresden komen om met hen te spreken over de mannen, die zouden worden afgevaardigd. Het schijnt, dat Melanchthon te Dresden zijn geschrift opstelde, waarin hij weer daarvan uitging, dat in de eerste plaats alle artikelen opnieuw moesten behandeld worden. Men moest duidelijk verklaren, dat men geen andere leer wilde, dan die in de Augsburgse Confessie of in de agenda van de keurvorst van Brandenburg vervat was. Spoedig daarna ontving hij de last, een nieuw belijdenisschrift op te stellen. Daarin gaat hij uit van de mening, dat men dit geschrift zó moest maken, dat de leer van de kerk er duidelijk in was uitgesproken, en dat zij in de naam van de geestelijken en niet in die van de vorsten zou overgereikt worden. Dit geschrift is de zogenaamde Saksische Confessie, ene herhaling van de Augsburgse. De taal is krachtig, en geen overeenkomst met de leer van de Roomse Kerk wordt er in gevonden. Zij werd door de gezant van de markgraaf Johannes en door vele Saksische leraars, alsmede door die van Mansfeld, Straatsburg, Pommeren en Anspach ondertekend. Van een reis van Saksische geestelijken naar Trente was echter geen sprake meer.

Keurvorst Maurits had inmiddels het bevel ontvangen, om het wederspannige

Maagdenburg te veroveren. De stad, waarop de ogen van alle Protestanten gericht waren, verdedigde zich heldhaftig. Hoe langer hoe meer gevoelde men in Duitsland de druk, die van de keizer en bovenal van zijn Spaanse troepen uitging. Niet slechts de Protestanten, maar ook de Katholieken waren verbitterd, inzonderheid over de onwaardige behandeling, die de landgraaf Philipp ondervond.

Het was natuurlijk, dat de Protestanten het meest verbitterd waren op hertog Maurits, die men als een verrader Van zijn neef Johannes Frederik en de Duitse zaak en als een verloochenaar van het Evangelie beschouwde. En nu liet hij zich zelfs tegen het bolwerk van het Protestantisme, Maagdenburg, misbruiken! Dat gevoelde eindelijk ook Maurits, en omdat hij reeds lang over de stappen van de keizer ontevreden was, besloot hij diens zijde te verlaten. Te midden van zijn zegepraal over de markgraaf Johannes van Cüstrin, die Maagdenburg te hulp was gekomen, ging hij, gelijk een geschiedschrijver zegt, "over tot de mening van de overwonnenen."

Hij sloot met enige Protestantsche vorsten een geheim verbond en beloofde, de Augsburgse Confessie weer te belijden en voor de Duitse vrijheid land en leven te wagen. Terwijl hij nu met Frankrijk onderhandelde, om geld te krijgen en de koning verschillende Duitse steden beloofde, zette hij in schijn de belegering van Maagdenburg voort. Na met Frankrijk een verbond te hebben aangegaan, bood hij Maagdenburg genade en godsdienstvrijheid aan en liet zich door haar huldigen.

In die tijd, insgelijks om de keizer te verschalken, ontving Melanchthon het bevel, met Major de reis naar Trente te ondernemen. Te Neurenberg zouden zij verdere bevelen ontvangen. Maar in dat schrijven stond geen aanwijzing, hoe zij zich moesten gedragen, terwijl evenmin sprake was over reisgeld en begeleiding.

"Ik heb", schrijft Melanchthon de 13^e december 1551 de keurvorstelijke kanselier Mordeisen, "mijn verwondering te kennen gegeven over dit verrassend bevel. Omdat ik echter niet ongehoorzaam wil zijn, zal ik morgen naar Leipzig vertrekken en vandaar naar Dresden, om uw wil nader te vernemen, hoewel ik bij mijn grote droefheid en lichaamszwakte deze reis in de tegenwoordige tijd niet zonder gevaar kan doen." De ontvangen mededelingen gaven hem niet het nodige licht.

Toch bemerkte hij, wat de keurvorst beoogde, en hij schreef uit Meiszen aan Eber: "Hoewel velen onze reis berispen en ik zelf veel liever de omgang met mijn familie en vrienden zou willen genieten, gehoorzaam ik desniettemin, al is het ook, dat men aan het hof deze gelegenheid in ernst of om te misleiden op het touw heeft gezet, opdat het niet de schijn hebbe, alsof wij uit vrees of uit moedwil een openbare samenkomst wilden vermijden."

Toen hij echter hoorde, dat de keurvorst voornemens was, met Frankrijk tegen de keizer samen te spannen, werd hij zeer bezorgd, gelijk blijkt uit een brief aan Maurits, in januari 1552 geschreven: "Het is voorwaar recht treurig, dat de keizer de gevangen landgraaf niet in vrijheid stelt; maar ik raad een verbintenis met Frankrijk af, omdat men zich daarop niet kan verlaten. Met zulke lieden, die slechts oproer willen, een verbond te sluiten, is zorgelijk en niet lofwaardig. Vervolgens bedenke uw keurvorstelijke genade, dat de keizer de wettige overheid is en dat God straft degenen, die tegen de overheid iets beginnen."

Het scheen echter de keurvorst ernst te zijn, om naar het concilie afgevaardigden te zenden. Hij benoemde daartoe Sarcerius, Pacaeus en Melanchthon. Uit Leipzig schreef Melanchthon aan zijn disgenoten te Wittenberg: "Ik moet een grote en gevaarlijke reis doen, welke de Zoon van God wille besturen, gelijk ik Hem daarom van harte bid. Daar echter de tijd van mijn terugkeer onzeker is, wil ik mijn familie niet met al te grote moeite belasten. Wilt dus naar een andere dis uitzien." Van zijn

toehoorders nam hij een hartelijk afscheid: "Ik bezweer u, uw gebeden met de verzuchtingen van alle vromen te verenigen, dat de Zoon van God de dreigende straffen verzachte. Erkent de Goddelijke toorn en bidt, dat God in Zijn toorn om Zijns Zoons wil de barmhartigheid niet vergeet. En opdat het gebed vuriger zij, moge de wandel Christelijk worden en het hart zich tot boete laten opwekken, naar het woord van de Heere: Wendt u tot Mij, dan zal Ik Mij tot u wenden."

De 14^e januari werd de reis aanvaard en de 22^e van dezelfde maand kwam hij met zijn begeleiders, bij wie zich zijn schoonzoon Penner had aangesloten, te Neurenberg aan. Het bleek echter spoedig, dat de gezanten slechts voor de leus op reis naar Trente waren. Van alle zijden kwamen de berichten, dat de keurvorst vijandig tegen de keizer optrad. En toen nu in 't geheel geen nadere aanwijzingen kwamen, keerde Melanchthon de 22^e maart naar Wittenberg terug.

Middelerwijl had Maurits aan de Hessische en Saksische staten doen weten, dat men de gevangen vorsten wilde bevrijden. Zijn troepen verenigden zich met die van Willem van Hessen en de markgraaf Albrecht van Culmbach. Terwijl zij te Augsburg binnentrokken, liet Frankrijks koning, die zich een kampioen van de Duitse vrijheid noemde, Metz bezetten. De keizer, die zich te Innsbruck bevond, dacht in de verte aan geen verraad, totdat hij de verklaring van de verbonden vorsten las, waarin zij hem niet ten onrechte van onderdrukking van de Duitse rijksvrijheid beschuldigden. Daar hij zonder troepen en geld was en aan de jicht leed, trachtte hij naar de Nederlanden te ontkomen; maar Maurits had reeds de Ehrenberger clause bezet, zodat hij weer naar Innsbruck moest terugkeren.

Toen Maurits zag, dat men de keizer te hulp kwam, besloot hij de clause te bestormen en de keizer te Innsbruck gevangen te nemen. De keizer ontvluchtte nog in de nacht over het Tyrools gebergte naar Villack in Croatië. Daags tevoren had hij de gevangen keurvorst Johannes Frederik de vrijheid aangekondigd, onder de voorwaarde, dat hij het keizerlijke hof nog een tijdlang vrijwillig volgde. Vol blijdschap stemde hij een geestelijk danklied aan en volgde de keizer. Het concilie van Trente was uiteengestoven, uit vrees, dat Maurits zou komen, om het op te heffen. Koning Ferdinand trad tussenbeide. Men kwam te Passau bijeen, waar de 2^e augustus 1552 het bekende Passauer verdrag tot stand kwam. Daarin werd de Protestanten volkomen vrijheid van geweten toegestaan en op de eerstkomende Rijksdag burgerlijke gelijkheid van rechten beloofd. Aan de uit het land gebannen werd vergeving geschonken, terwijl men de landgraaf Philipp de vrijheid hergaf. De keizer, in het beginne onwillig, gaf ten slotte toe.

De verdrukkingen hielden thans op, de verdreven predikers keerden terug en het Interim was daarmee geëindigd. Toen de landgraaf Philipp zijn vrijheid had herkregen, ging hij aanstonds te Kassel naar de kerk, waar hij lange tijd in het gebed vertoefde. Johannes Frederik had door zijn standvastige trouw en vast geloof de keizer achting afgedwongen, terwijl Maurits zeer gedaald was. Toen iemand uit Saksen de keurvorst te Neurenberg begroette, zei hij: "Ga, en zeg in mijn vaderland, dat ik zonder wapens kom en geen burgerkrijg zal beginnen. Ik wil liever het mij nog overig deel van mijn land missen, dan een verwoesting aanrichten."

Hoe verheugd was Melanchthon! Hij schreef aan Moller: "U weet, dat de hertog Johannes Frederik van Saksen door Gods genade bij zijn gemalin en kinderen in Thüringen is. De terugkeer zonder wapens is roemrijker dan een bloedige zegepraal. Ook de naderheid zal dit voorbeeld aanhalen onder de getuigenissen, dat God de gebeden van de vromen verhoort en de droefnissen ook reeds in dit leven verzacht." Toen de oude geloofsheld in zijn landen terugkwam, werd hij overal op de roerendste

wijze welkom geheten. Ook van Wittenberg kwam een schrijven van de hand van Melanchthon. Daarin spreekt hij vooreerst zijn grote blijdschap uit, dat God de vorst genadig in de droefenis bewaard en gezegend had; ten anderen, over de zegen, die zijn bevrijding ook van de kerk zou aanbrengen; terwijl hij ten slotte zegt: "Wij bidden ook onderdanig, dat uw vorstelijke genade onze genadige heer wil zijn en blijven. Want onze gezindheid is altijd geweest en nog, om door Gods genade eenheid in de Christelijke leer met de kerken van deze landen te houden, hoewel wij velerlei aanvechtingen hebben verdragen en ons nog in grote noden bevinden." Op dit schrijven antwoordde de keurvorst zeer vriendelijk; terwijl Melanchthon in de voorrede voor het vierde deel van Luthers werken schreef: "Wat kan aan een mens groters worden geschonken dan de genade, om zijn levensloop tot Gods eer en tot heil van vele mensen te leiden? Dit sieraad is verre te verkiezen boven alle bloedige zegepralen en triomfen. Moge uw Hoogheid lang en gelukkig leven!"

XIII. LEERTWISTEN EN POGINGEN TOT VERENIGING

Nog eenmaal moeten wij terugkomen op een strijd, die reeds vroeger door Cordatus tegen Melanchthon was begonnen. Wij hebben doen uitkomen, dat Melanchthons woord: "De goede werken zijn de voorwaarden, zonder welke men niet zalig kan worden," zeer gewaagd was en licht misverstaan kon worden. Waar hij in het Leipziger Interim de woorden bezigde: "De goede werken zijn voor de zaligheid noodzakelijk," daar was dit wel een weinig zachter uitgedrukt, maar het kon toch licht verkeerd worden opgevat.

En wat geschiedde nu? De bekende Amsdorf gaf in 1551 een geschrift uit, waarin hij George Major, een vriend van Melanchthon, zwaar beschuldigde, dat hij door zijn stelling: "De goede werken zijn nodig tot de zaligheid" de leer van de rechtvaardiging vervalst had. Major bleef het antwoord niet schuldig. Hij beleed wel de Evangelische leer van de rechtvaardiging, maar volhardde tevens bij zijn mening, dat goede werken tot de zaligheid noodzakelijk zijn, omdat niemand door boze of zonder goede werken de zaligheid kan verkrijgen.

Nu werd Major van alle zijden aangevallen en kon niet langer zijn plaats als generaal-superintendent te Mansfeld bekleden. Zijn mening was voorzeker niet gekant tegen de leer van de rechtvaardiging, omdat hij leerde, dat goede werken slechts daarom voor de zaligheid noodzakelijk zijn, omdat zij natuurlijk uit het geloof moeten voortkomen en omdat alle mensen God moeten gehoorzamen. Maar men bewees hem van de andere zijde, dat de door hem gebezigde woorden licht tot verkeerde uitleggingen aanleiding konden geven en reeds ter wille van de Katholieken niet gebruikt mochten worden.

Melanchthon raadde Major aan, niet langer te twisten, daar hij slechts olie in het vuur wierp. Na in 1552 tot hoogleraar te Wittenberg te zijn beroepen, gaf hij aan Melanchthons raad geen gehoor, maar verdedigde op allerlei wijze zijn uitdrukking. Melanchthon zelf bezigde haar niet meer en verklaarde er zich beslist tegen, hoewel hij zei, dat men altijd moest volhouden, dat het beginsel van de nieuwe gehoorzaamheid noodzakelijk is, omdat het een onverbreekbare ordening van God is, dat het redelijk schepsel God moet gehoorzamen.

Daardoor lieten zich echter de tegenstanders niet bevredigen. Amsdorf gaf een geschrift uit onder de titel: "De stelling: Goede werken zijn voor de zaligheid schadelijk, is een rechte, ware, Christelijke stelling, door Paulus en Luther geleerd en gepredikt." Had men zich eenvoudig aan Gods Woord en de belijdenis van de kerk

gehouden, men ware zonder twijfel niet tot zulke dwaalleringen vervallen. Hetzelfde geldt ook van de zogenaamde *synergistische* strijd, die Melanchthon veel hartzeer heeft berokkend.

Dat Melanchthon in lijnrechte tegenspraak met Pelagius stond, behoeft geen betoog. Hij hield immers vast aan de waarheid van de Schrift, dat de krachten van de mens zo diep door de erfzonde bedorven zijn, dat hij eerst door de Heilige Geest moet worden opgewekt, vóór hij het begin kan maken, en dat hij de Heilige Geest ook voortdurend nodig heeft. Hij leert, dat de krachten van de menselijke natuur geheel en al ziek en onbekwaam tot het goede zijn. Hij leert met kracht en nadruk de verdienste van Christus als de enige grond van de zaligheid. "De zonde en de dood kunnen door de vrijen wil van de mens niet opgeheven worden en de menselijke wil kan zonder de Zoon van God, zonder het Evangelie en zonder de Heilige Geest de inwendige gehoorzaamheid niet aanvangen."

Daarom kan men dan ook niet bewijzen, dat hij een Synergist is geweest, dat is: *iemand, die leert, dat bij het werk van de bekering de natuurlijke, menselijke wil het ene deel en de genade het andere deel doet*. Hij had veel meer de overtuiging, dat Gods genade alleen het goede tot stand brengt en dat de menselijke wil slechts aanneemt. De menselijke wil kan mitsdien in iets werkzaam zijn, maar het nieuwe leven niet werken.

De eigenlijke synergistische strijd nam eerst na het Leipziger Interim een aanvang. In dit boek heeft Melanchthon gezegd, dat de wens in het werk van de bekering zich niet als een stok of een pilaar gedraagt. Flavius had daarop reeds een enkel maal gewezen, maar Amsdorf bracht de strijdvrage eerst bij het einde van Melanchthons leven op het tapijt. Eerst na diens dood brak de strijd op heftige wijze uit, zodat wij hem hier niet verder behoeven te ontwikkelen.

Daar zich overal in de schoot van de Evangelische kerk, tot haar eigen nadeel en tot vreugde van de Katholieke, zulke twisten en strijdvrage opdeden, meenden enige vorsten, bovenal Maurits en de landgraaf van Hessen, dat de godgeleerden tot een beslechting van die twisten eens moesten bijeenkomen. Bovenal zouden de Osiandrische strijdvrage ter tafel komen.

In juni 1553 zou te Erfurt de eerste samenkomst plaatsvinden. Melanchthon verwachtte er niet veel van. Integendeel, hij verklaarde met Gregorius van Nazianse: "Ik heb in mijn tijd geen synode gezien, die niet groter tweespalt dan ooit tevoren heeft aangericht." Er is thans geen godgeleerde, door wie de anderen in toom worden gehouden, gelijk eenmaal Luther. Ter wille van de aanstaande Rijksdag moet men bij de Confessie blijven. Wanneer de keizer op het Interim aandringt, moet men kortweg verklaren, waarom men het niet kan aannemen." De landgraaf Philipp verenigde zich met dit gevoelen.

Door een treffende gebeurtenis kwam de door Maurits geopperde gedachte voorlopig niet tot uitvoering. De markgraaf Albrecht verstoorde voortdurend door plunderingsoorlogen de openbare vrede. Daarom verbond zich Maurits met koning Ferdinand en de hertog Hendrik van Brunswijk tot de oorlog tegen de rustverstoorder. Toen Albrecht daarvan hoorde, trok hij met zijn heirleger Neder-Saksen binnen. Maurits overwon hem de 9^e juli 1553 in de slag bij Sievershausen, maar ten koste van zijn leven. Na twee dagen stierf hij, met de woorden op de lippen: "God zal komen!"

Hij werd opgevolgd in de regering door zijn broeder August, die aan Johannes Frederik de Meisznische landen in Thüringen en Franken teruggaf. Hij was een oprecht, waarlijk Evangelisch man, die ten volle het vertrouwen van zijn onderdanen genoot. Nog in Augustus kwam hij naar Wittenberg, waar hij alles bekrachtigde, wat

zijn broeder Maurits voor de universiteit had gedaan, terwijl hij tevens de wens uitte, dat de godgeleerden zich zouden verenigen, daar zij door hun voortdurend twisten geen stichtelijk en navolgingswaardig voorbeeld gaven. Dezelfde wens uitte ook de vrome hertog Christoffel van Wartemberg.

Men kwam bijeen te Naumburg. Dat Melanchthon voor een convent bevreesd was, omdat hij oordeelde, dat de zaken er nog erger door zouden worden, hebben wij reeds gehoord. "Door vele voorbeelden zijn wij gewaarschuwd, dat synoden en huichelachtige verenigingen groot kwaad stichten." Desniettemin ging hij, omdat het hof het hem had bevolen, er met Forster en Camerarius heen.

De 21^e mei kwamen de Hessische afgezanten, van Straatsburg de bekende Sleidanus en van Leipzig Pacaeus en Salmuth. Koesterde Melanchthon in het begin de grootste vrees, omdat hij de predikanten Gallus en Flacius, die hij de twee zonen van Polyphemus noemde, verwachtte, toch kon hij de 23^e mei aan zijn schoonzoon Peucer schrijven: "Heden zullen wij met Gods hulp liefdevol met elkaar spreken en ik hoop, dat er onder ons geen onenigheden zullen ontstaan."

De vorsten wensten, dat zij met elkaar zouden overleggen, wat de keizer op de eerstkomende Rijksdag zou worden geantwoord. In een door Melanchthon vervaardigde verklaring spraken zij dan ook vrijmoedig uit: "Wanneer de keizer mocht begeren, dat wij weer de pauselijke leer of het Interim aannemen, dan willen wij het door Gods genade kort en bondig afslaan. Wij willen volharden bij de Augsburgse Confessie, omdat daarin de enige en eeuwige overeenstemming van de Goddelijke Schrift en van de ware Katholieke Kerk van Christus vervat is."

Zij spraken zich tevens uit tegen de dwalingen van Schwenkfeld en Osiander. De eerste leerde, dat God zich aan de mens ook buiten het geschreven Woord van God openbaarde. De laatste, dat de mens niet rechtvaardig is vanwege de gehoorzaamheid van Christus, maar vanwege de Godheid, voor zover zij in de mens woont. Tegen beide dwaalleraars tekenden zij krachtig protest aan. Ten opzichte van de ceremoniën drongen zij aan op eenheid in de leer en de Sacramenten. Terwijl zij de mis verwierpen, veroorloofden zij de privaatbiecht; "niemand mag echter belast worden met optelling van de zonden." Zij raadden ten sterkste de wederinvoering van Latijnse gezangen, van de misgewaden en van andere ceremoniën af. Daar de bisschoppen de reine leer vervolgden, kon hun onmogelijk de ordinatie worden toegestaan. De vorsten en heren moesten er echter voor zorgen, dat de ware, loutere leer gepredikt werd en dat de consistories tucht uitoefenden.

Melanchthon was zeer verheugd over de eenstemmigheid onder de godgeleerden, hoewel hij het zich niet verheelde, dat zijn tegenstanders ook hierin weer aanleiding zouden vinden, om hem te bestrijden. Na tevergeefs op de Württembergsche godgeleerden gewacht te hebben, reisde hij naar Wittenberg terug.

Terwijl Melanchthon zich in 1555 te Dresden bevond, om zijn raadgevingen ten opzichte van de visitatie van de kerk te geven, had de 5^e februari de Rijksdag te Augsburg een aanvang genomen onder leiding van de broer van de keizer broeder, koning Ferdinand. Op die Rijksdag werd hevig gestreden, bovenal door de pauselijke gezant, die echter naar Rome moest terugkeren, wegens de dood van paus Julius III. Met hem was een groot struikelblok uit de weg geruimd; en zo kwam in september 1555 de Augsburgse godsdienstvrede tot stand, die voor de Evangelischen een rijke winst opleverde. Zij verkregen niet slechts godsdienstige gewetensvrijheid, maar ook burgerlijke gelijkstelling met de Katholieken, terwijl zij tevens bleven in het bezit van de geestelijke goederen. Voortaan hadden zij zich niet meer te bekommeren om de doemvonnissen van enig concilie. "Ik houd", schrijft Melanchthon, "ook dit voor een

grote genade van God, dat de Rijksdag te Augsburg zo vreedzaam is afgelopen; wij moeten de Zoon van God bidden, dat Hij ons ook verder regere."

Terwijl de Evangelische kerk uitwendig triomfen vierde, woedden in haar eigen boezem vijanden, die haar inwendige ontwikkeling verhinderden. Zij strenden met elkaar over de leer, die, op het Woord van God gegrond, aan het hart een rijke troost aanbiedt. Het was de leer, dat in het Sacrament van het Avondmaal niet slechts de aardse bestanddelen van brood en wijn, maar ook het waarachtig lichaam en bloed van Christus medegedeeld worden. Als de middenweg, die noch de Roomse opvatting, noch die van Zwingli huldigde, mishaagde hij òn aan de Katholieken òn aan de Zwinglianen. Thans trad een man op met een ietwat gewijzigde opvatting.

Deze man was de scherpzinnige, geleerde en vrome Johannes Calvijn, geboren in 1509. In het jaar 1541 naar Genève teruggekeerd, na met Bucer en Capito te Straatsburg geleerd te hebben, schreef hij in 1549 zijn mening over het Sacrament. Dit boek, dat in Zwitserland de partijen verenigde, veroorzaakte in Duitsland een scheuring. In het jaar 1552 gaf de Hamburgse predikant Joachim Westphal een geschrift uit, waarin hij aantoonde, dat de Hervormden van Zwingli tot Calvijn niet minder dan acht en twintig uitleggingen van de woorden van de inzetting van het Avondmaal geleverd hadden. In het volgend jaar schreef hij tegen Calvijn zijn werk: *"Het rechte geloof over het Avondmaal des Heeren"*.

Dit wekte de ijver van de Lutheranen tegen Calvijn en zijn vrienden op, nog meer echter tegen de bekende Johannes à Lasco, die door de Roomsgezinde koningin Maria uit Engeland verdreven was. Hij was een aanhanger van Calvijn en kon daarom noch in Denemarken noch in Duitsland een veilige schuilplaats vinden. Overal predikte men tegen hem en zijn volgelingen. Calvijn trad nu voor hem in het strijdperk. Hevig ontbrandde de strijd.

Terwijl Bullinger en Lasco de Geneefse Hervormer ondersteunden, schaarden zich aan de zijde van Westphal de Bremense predikant Johannes Timann, Schnepf van Jena, Alber van Meklenburg en Eitzen van Hamburg.

Calvijn was van oordeel, dat Luther te veel en Zwingli te weinig gaf. Daarom poogde hij een middenweg tussen beide te vinden. Afkerig van de Roomse transsubstantiatieleer, ontkende hij ook het mondeling eten, dat Luther stelde. Ontvangt ook de ongelovige daarin niets dan brood en wijn, de gelovige geniet geestelijk en met de mond van het geloof het waarachtig lichaam en bloed van de verheerlijkte Christus. Hij verheft zich namelijk bij de Avondmaalsviering tot de Heere, Die zich ook dan, zowel als altijd, in de hemel bevindt, maar wordt nu door een bij de tekenen komende, geheimzinnige werking van de Heilige Geest bij brood en wijn naar de ziel gevoed, gelijk het lichaam door spijs en drank. Uit het verheerlijkt lichaam van Christus stroomt hem een verborgen levenskracht toe; hij ontvangt dat lichaam, niet in, maar toch met het brood, wanneer slechts waarlijk zijn hart in de hemel is. Zo wordt wel niet door, maar toch bij het gebruik van de gewijde tekenen een buitengewoon sacramentele genade de gelovigen medegedeeld, juist tengevolge van de geestelijke eenheid, die het Hoofd in de hemel met Zijn leden op aarde heeft⁸.

Zo dacht en leerde Calvijn. En hoe gedroeg zich nu Melanchthon? Hij sprak zich niet bepaald uit, zonder twijfel, omdat hij geen nieuwe olie in het vuur wilde gieten. Van beide zijden werd hij er echter toe gedrongen. Gallus en Westphal gaven uit zijn vroegere geschriften ene verzameling van gezegden uit, waarin zij beweerden, dat hij

⁸ Zie "Christelijke Dogmatiek" van J. J. van Oosterzee; bl. 848 en 849, 2^e Deel.

aan hun zijde stond, en tenminste tijdens Luthers leven nooit met de Sacramentisten geheuld had. Calvijn zocht hem insgelijks tot een nadere verklaring te bewegen, door te zeggen, dat hij de Augsburgse Confessie geheel in de zin van haar vervaardiger verstond en in deze zaak evenmin van Philippus als van zijn eigen hart kon worden gescheiden. Nu is het boven alle bedenking verheven, dat Melanchthon meer tot de Calvinistische, dan tot de streng Lutherse opvatting neigde. Maar hij wilde niet onder een regering, die de Lutherse leer voorstond, de strijd doen ontbranden.

Aan Hardenberg schreef hij in 1556, dat hij zou antwoorden op een plaats, waar de hoven hem niet zouden hinderen, en aan zijn vriend Mordeisen, die hem vanwege zijn schuchterheid had berispt: "Ik weet zeker, dat uw hof de verdediging van de waarheid in dit artikel niet zal dulden." Zo sprak hij dan ook altijd van een tegenwoordigheid van Christus in het Avondmaal, maar nooit van een lichamelijke tegenwoordigheid van Zijn lichaam en bloed.

Gelijk vroeger, waren ook nu enkele vorsten er op bedacht, eenheid onder de strijdenden te bewerken. Zo bovenal de hertog Christoffel van Württemberg, met wie de keurvorst Frederik van de Pfalz overeenstemde. En hoewel ook Melanchthon niets liever begeerde, toch bleek weldra, dat Amsdorf, Schnepf, Strigel, Stolz, Aurifaber en anderen geen vereniging of vergelijk wilden. Deze hielden in januari 1556 een bijzondere samenkomst te Weimar, waarin zij verklaarden, dat zij zich niet met de Wittenbergers zouden verenigen, voordat deze met het Zwinglianisme en het Synergisme voorgoed hadden gebroken. Zij wilden bij Luthers leer over het Avondmaal en den. vrije wil volharden. Melanchthon noemde deze synode een Flaciaanse, omdat hij wist, dat Flacius daarbij grote invloed had uitgeoefend.

"Deze zo treurige verwarring", schrijft hij aan Camerarius, "bedroeft mij zozeer, dat ik gaarne dit leven zou willen verlaten en ik zie, dat ik niet meer ver van het einde verwijderd ben." Wat hij wel nauwelijks verwachtte, geschiedde nog in de zomer van 1556.

Flacius deed moeite, om zijn oude leermeester de hand van de verzoening te reiken. Hij hield zich toen te Maagdenburg op en had enige voorstellen, waardoor men tot een vreedzame overeenkomst tussen de Wittenbergse en Leipzigse godgeleerden zou kunnen komen, opgesteld en aan Paul Eber gezonden, om ze Melanchthon te geven. In het elfde artikel zegt hij: "Waar sommigen, hetzij in 't geheim, hetzij in 't openbaar, schadelijke dwalingen leren en trachten te verspreiden, daar willen wij hen als een vloek mijden, hen niet voor onze broeders erkennen en in onze gemeenschap opnemen, tenzij zij vooraf hun dwalingen verdoemd en in het openbaar herroepen hebben. Zulke wonden, die van de kerk zijn geslagen, kunnen niet met stilzwijgen genezen of geheeld worden." Is het wonder, dat Eber deze artikelen niet aan Melanchthon ter hand stelde?

In die dagen kwam de Franse geleerde Languetus, reeds sedert lang één van Melanchthons vertrouwde vrienden, naar Maagdenburg. Hij zou als bemiddelaar optreden. Te Coswig zou de bijeenkomst plaatsvinden, en Flacius beloofde, zich in zijn uitdrukkingen te zullen matigen.

In de aanvang toonde zich Melanchthon daartoe bereid, maar de 15e juli schreef hij aan Languetus: "Reeds lang heb ik ter wille van Gods eer en het algemeen welzijn naar een onderhoud met vrome en geleerde mannen verlangd; maar wat baat een samenspreking met zo ongeleerde, razende en hatelijke lieden als Stoltz, Gallus en Aurifaber? Met Flacius stond ik vroeger op een vriendschappelijke en vertrouwelijke voet en met hem zou ik gaarne over het gehele leerstelsel willen spreken. Maar hij

heeft dingen van mij verteld, welke ik gezegd noch gedacht heb.

Daarom vrees ik ook thans listige aanslagen. O, mocht hij toch even oprecht willen handelen, als ik jegens hem gezind ben! Maar niemand van mijn vrienden wil bij het gesprek tegenwoordig zijn; zij zijn van oordeel, dat het niet geraden is, met hem alleen te onderhandelen. Anderen mogen heerschappij en geweld zoeken, dat bekommert mij niet. De Zoon van God zal oordelen over elks leven en gezindheid, Hij; Die weet, dat ik niets wens, dan de waarheid te verheerlijken, Gods eer groot te maken en het welzijn van de kerk te bevorderen. In dit bewustzijn leef ik en beveel mij Gode aan."

De 21^e juli sprak Flacius in een brief aan Languetus over dit antwoord zijn smart uit en schreef zelfs aan Melanchthon, om zich te rechtvaardigen, dat er geen grond tot klagen bestond.

De 4^e september antwoordde Melanchthon: "U somt mij uw weldaden op, dat u een aan Tampolus geschreven brief niet hebt uitgegeven. Maar ik heb er geen letter van geschreven. Te Augsburg heb ik op bevel van de keurvorst een bezoek bij deze Venetiaanse gezant gebracht en over de zaak van de Reformatie met hem gesproken. Ik herinner mij niet meer alle woorden. Want ik geloofde toen niet, dat ik na zes en twintig jaren ter verantwoording zou geroepen worden. U hebt het Leipziger Interim met vervalsingen en aanmerkingen uitgegeven. Wat heeft u bewogen, een oude vriend, die u oprecht heeft bemind, met zulke wapenen aan te vallen? Men mag mij niet beschuldigen van wat ik niet heb gedaan. Wat ik gedaan heb, wil ik belijden. Nadat het Augsburgs Interim verschenen en in deze landen gekomen was, heb ik in het begin aangeraden, de kerken niet door veranderingen te verwarren." Vervolgens zegt hij, dat hij veel met de hovelingen had gestreden, totdat eindelijk de keurvorst verklaard had, dat hij geen verandering in de leer wilde, maar slechts overeenstemming in uitwendige gebruiken, bij feestdagen, kleding enz. "Dat noemden de lieden later adiaphora. Ik wist, dat ook de geringste veranderingen onaangenaam zouden zijn voor het volk. Omdat echter de leer onveranderd bleef, heb ik gewenst, dat de onzen liever een knechtschap zouden dragen, dan de dienst van het Evangelie opgeven; en ik beken, dat ik ook de Franken deze raad heb gegeven. Dat heb ik gedaan, maar de leer van de belijdenis heb ik nooit veranderd. Daarop bent u begonnen mij te bestrijden. Ik gaf toe en streed niet. Welnu, ik strijd niet over die gebruiken en wens van harte, dat een lieflijke eendracht in de kerken heerse. Ik belijd ook, dat ik in deze zaak gedwaald heb en bid God om vergeving, dat ik voor die listige beraadslagingen niet ver weggevloden ben. De beschuldigingen van u en Gallus zal ik wederlegger.

Ten opzichte van Majors stelling, dat goede werken tot de zaligheid noodzakelijk zijn, heb ik hem vermaand, die lering terug te nemen. Ik zelf druk mij zo niet uit en antwoord alleen aan de bestormers van de wet: "De nieuwe gehoorzaamheid is noodzakelijk, omdat het schepsel zijn God moet gehoorzamen. Ik geloof niet, dat wij het hierin oneens zijn." Ten opzichte van de vredesvoorslagen geloof ik, dat het beste is, dat zij door onpartijdige rechters opgesteld warden. In de leer moet één belijdenis zijn; en daar wij om de gebruiken niet strijden, maar veelmeer willen toegeven, houd u dan nu ook op, ons te beschuldigen. Wij willen ons door wederkerige welwillendheid en door onze belijdenis tegen het vreselijk woeden van de vijanden van Gods Zoon verenigen, Wie niet slechts de Papisten smaden, maar ook vele anderen."

Met dit antwoord was Flacius echter niet tevreden. Hij was van oordeel, dat men de zaak door scheidsrechters moest laten beslechten.

De 17^e januari 1557 kwamen te Maagdenburg Curtius, Von Eitzen, Mörlin en Hennig bijeen en verbonden zich aldaar op de Confessie, die in het jaar 1550 tegen het Interim

was opgesteld. Flacius met zijn vrienden Wigand, Judex en Baumgärtner bevonden zich te Coswig en vermaanden hun vrienden, die naar Wittenberg gegaan waren, beslist op te treden. In Melanchthons woning namen de onderhandelingen een aanvang. Hij hield een hartelijke toespraak en verzekerde hun, dat hij rust begeerde en daarom dan ook gezwegen had. "Ik zwijg en ontvang oorvijgen, terwijl Flacius en Gallus met hun lasteringen niet ophouden." Hij nam de scheidsrechters aan en Mörlin legde hem nu acht artikelen voor, onder voorwaarde, dat aan beide partijen bijvoegingen of besnoeiingen geoorloofd waren.

Zij luidden aldus: 1°. De eenheid in de leer moet naar de Augsburgse Confessie en de Smalkaldische artikelen hersteld worden.

2°. Alle dwalingen van de Papisten, Interim isten, Wederdopers en Sacramentisten moeten worden verworpen.

3°. Uit het artikel van de rechtvaardiging moeten alle vervalsingen, die met de Augsburgse Confessie niet overeenstemmen, bovenal de vervalsing van de noodzakelijkheid van de goede werken tot zaligheid, weggedaan en verdoemd worden.

4°. De Saksische kerken kunnen van de belijdenis, die zij bij de laatste vervolging hebben uitgegeven, niet afwijken.

5°. Men mag met de Papisten geen vereniging aangaan over de ceremoniën, voordat zij zich in de leer met ons hebben verenigd.

6°. In de tijd van de vervolging moet een oprechte belijdenis afgelegd en geen knechtschap, die met de Christelijke vrijheid in tegenspraak is, toegelaten worden.

7°. Wij verzoeken de eerwaarde magister, door een geschrift in het openbaar te verklaren, dat zijn mening ten opzichte van de minder gewichtige punten en de noodzakelijkheid van de werken tot zaligheid met de belijdenis van onze kerken overeenstemt.

8°. Wanneer men het vermoeden koestert, dat iemand in het geheim dwaalt, dan moet men hem in het openbaar ter verantwoording roepen.

Is het wonder, dat Melanchthon de volgende dag een verklaring aflegde, die hoornen en tanden had? "Reeds dertig jaren heb ik in deze kerken gearbeid en geleraard. Ik heb de waarheden ontwikkeld in bijeenkomsten en conventen. U ware het betamelijk geweest, met mij medelijden te hebben. Maar thans is geschied, wat Jakob Sturm mij vooruit gezegd heeft, toen hij mij bij mijn vertrek uit Regensburg met andere vrienden begeleidde en ik hem zei, dat wij elkaar in dit leven wel niet meer zouden terugzien. Toen antwoordde hij: "Wij zullen nog eens komen, om u te kruisigen." Men legt mij artikelen voor, waarin ik niet slechts mijzelf, maar ook vele van mijn vrienden moet worgen. U spaart Flacius. U weet zelf, hoe wij weleer in hartelijke vriendschap geleefd hebben. Des te meer verwondert het mij, dat u mij thans zo hard behandelt. Indien ik met uw artikelen niet instem, dan zult u de uwen tegen mij ophitsen. Maar stem ik er mee overeen, dan zullen zich velen in onze kerken over mij beklagen, dat ik hun ergernis heb gegeven. Het ware beter geweest, daarover met velen te onderhandelen. De twee eerste artikelen neem ik aan. Bij het derde wil ik iets zien toegevoegd. Hoewel de nieuwe gehoorzaamheid naar Gods ordening nodig is en Christus niet geleden heeft, opdat wij in de zonde en de dood volharden, toch mag de spreekwijze niet gebezigd worden, dat goede werken tot de zaligheid nodig zijn. Ik neem het vierde, vijfde en zesde artikel aan, hoewel zij ons zeer beschuldigen, omdat ik mij liever wil laten slaan, dan de eendracht verstoren. Wat het zevende artikel betreft, er is geen nieuw geschrift nodig, daar ieder uit mijn boeken weet, hoe ik over de bewuste punten denk."

Flacius was hiermede niet tevreden en wenste aan de artikelen nog het één en ander te zien toegevoegd. Melanchthon dankte de bemiddelaars voor de genomen moeite en zei, dat hij hoopte, dat zij hem hadden leren kennen als een man van vrede. "Ik wil met Gods hulp volharden bij de gemeenschappelijke belijdenis van deze kerken en zal geen tweedracht zaaien. Ik heb u te allen tijde als vrome leraars van de kerk vereerd en bemin u van harte. Opdat het echter niet de schijn hebbe, als meed ik het licht en verlangde ik geen eendracht, heb ik op de mij voorgelegde artikelen geantwoord. Dat zal mijn laatste antwoord zijn. Mocht het u niet voldoen, dan beroep ik mij op het oordeel van de kerk." Hij bleef met andere woorden bij zijn vroegere verklaring. De bemiddelaars reisden onverrichter zake af; maar Flacius week niet.

De strijd tussen beide mannen had de aandacht getrokken van de hertog Johannes Albrecht van Meklenburg en hij meende, ook van zijn kant iets te moeten beproeven tot slechting van die strijd. Daarom zond hij Venetus van Rostock en zijn raadsheer Mylius met vredesvoorstellen naar Wittenberg, die echter geheel in de zin van de Maagdenburgers vervat waren. Kort en bondig zei Melanchthon: "Flacius heeft vele dwalingen. Men zoekt mijn onderdrukking. Niemand dergenen, die bij de beraadslagingen over de minder gewichtige punten aanwezig zijn geweest en reeds gestorven zijn, wil ik verdoemen. Wanneer u mij wilt onderdrukken, welnu, doet het. Zo gaat het de vreedzamen. Ik beveel mij Gode."

Vruchteloos waren dus alle pogingen. De bemiddelaars keerden naar Maagdenburg terug, om met Wigand en Flacius verder te beraadslagen. De laatste werd in april 1557 naar Jena als hoogleraar geroepen, waar het gymnasium in een universiteit zou worden veranderd.

In de lente van 1557 had Melanchthon de schoonste gelegenheid, om uit de ogen van de Flacianen te komen, daar de keurvorst van de Pfalz hem naar de universiteit te Heidelberg riep.

Aan Camerarius schreef hij: "Ik schrijf deze brief de 31^e maart, op welke dag in het jaar 420 Hieronymus in zijn 91^e levensjaar te Bethlehem, waarheen hij voor de woede van zijn belagers was gevlucht, gestorven is. Ik zou ook al naar die woestijn gevloeden zijn, wanneer ik geen familie had."

Het hof wilde hem echter niet laten gaan, en stond hem toe, ene reis naar de Rijn te maken. Van zijn toehoorders nam hij de 14^e augustus afscheid met deze woorden: "Heden zal ik geen voorlezingen houden, omdat op het ogenblik, dat wij de reis willen beginnen, vele arme studenten mij om aanbevelingsbrieven verzoeken. Ik smEEK echter de Zoon van God, onze Heere Jezus Christus, de Beschermers van Zijn Kerk, die gezegd heeft: "Ik ben de wijnstok, gij zijt de ranken," dat Hij ons regere. U bezweer ik om Godswil, dat u uzelf en ons Gode met vrome gebeden aanbeveelt en dat u door uw bescheidenheid van de kerk tot een sieraad zijn mag."

Zo reisde hij met zijn schoonzoon Peucer, met Eber en enige andere vrienden over Erfurt naar Frankfort, waar hij tot zijn smart moest horen, dat Schnepf, Strigel, Stössel en de raadsheer Menner te Worms al het mogelijke deden, om de ingeslopen dwalingen te verdoemen. Daarmee bedoelde men bovenal Melanchthon.

"Tal van zorgen", zo schrijft hij aan Camerarius, "kwellen mij, zowel wat de gruwzaamheid van de vijanden, als wat mijn naar lichaam en ziel zieke zoon aangaat."

De 28^e augustus kwamen zij te Worms aan. Onder de godgeleerden heerste grote vreugde, toen zij de oude, eerwaarde magister van aangezicht tot aangezicht zagen.

Monner schrijft daarover aan Flacius: "De theologen, die hier zijn, hebben hem eervol ontvangen en aanbidden hem, als ware hij een godheid. Toen wij voor drie dagen uit

de kerk kwamen, groetten allen hem als hun leermeester; ik stond van verre. Mij ziende, zei hij ietwat koud: "Heer doctor!" en raakte even mijn hand aan. Aanstonds ging hij verder, terwijl velen hem naar zijn logement begeleidden. Hij schijnt iets tegen mij te hebben, maar dat deert mij niet. Ik geloof ook, dat ik de vriendschap met zulke lieden niet mag zoeken, die de reinheid van de leer bezoedelen; ik houd het er veeleer voor, dat men deze moet ontwijken, naar het woord van de Schrift: "Indien iemand tot u komt en brengt deze leer niet, groet hem niet."

Deze Basilius Monner trachtte nu met zijn andere Weimarse vrienden de Evangelische godgeleerden te overreden, om, eer het religiegesprek een aanvang nam, het Adiaphorisme, Majorisme, Osiandrisme en Zwinglianisme te verdoemen. "Want dat zijn", schrijft Eber, "naar hun oordeel de enige ketterijen, die met wortel en tak moeten uitgeroeid worden."

Zo kwamen dan de 5e september de godgeleerden van de Augsburgse Confessie voor de eerste maal op het raadhuis bijeen. Aanstonds stond Monner op en verklaarde, ook in naam van zijn ambtgenoten, dat allereerst de dwalingen moesten verdoemd worden, om daarna als één man tegen de Papisten te strijden, waarmee zich Schnepf ten volle verenigde. Melanchthon zelf deelt het ons mee in een brief, de 6e september aan de vorst Joachim von Anhalt geschreven. "De eerste daad was een aanklacht tegen mij, bijna woordelijk ontleend aan de geschriften van Flacius. In het kort antwoordde ik, dat wij allen in de leer overeenstemden, dat wij allen de Augsburgse Confessie aannamen, mitsgaders haar apologie en de Confessie van Luther, voor het concilie van Mantua door hem opgesteld. Ik sprak daarna als mijn gevoel uit, dat men liever enkele feestdagen en gebruiken, die op zichzelf niet zondig zijn, moet behouden, dan de kerk verlaten. Ik beriep mij op het oordeel van de aanwezigen en voegde eraan toe, dat het mij zeer aangenaam zou zijn, wanneer men mij buiten alle beraadslagingen hield. Daarmee stemden alle gezanten van de vorsten overeen; zij waren met mijn antwoord tevreden en vermaanden de aanklagers, alle bijzondere geschilpunten te laten rusten, om gemeenschappelijk tegen de vijanden op te treden. Dat is gisteren verhandeld. Wat zij verder zullen doen, weet ik niet. Ik verdraag kalm deze lasteringen. Ik heb de Confessie en de apologie geschreven. Thans beraadslaagt men, hoe men de vervaardiger uit de weg kan ruimen. Toch hoop ik, met Gods hulp, de studenten goede diensten gedaan te hebben. Met deze arbeid wil ik mij liever bemoeien, dan in bijeenkomsten strijd voeren."

In het algemeen drongen de anderen er op aan, dat men met de veroordelingen moest wachten, totdat alle artikelen besproken waren.

Julius Von Pflug werd tot voorzitter van het religiegesprek benoemd. Nadat hij in zijn rede had gesproken over het kwade, dat door de onenigheid ontstond, antwoordde Melanchthon: "Onder de onzen is eenstemmigheid in de belijdenis. De godgeleerden van Weimar hebben enige verdoemingen verlangd, maar zij alleen."

Spoedig ontstond een hevige twist, bovenal over de bron van de kennis. De Katholieken stonden op de voortdurende overeenstemming van de kerk, terwijl de Evangelischen slechts de Bijbel en de oudste belijdenisschriften deden gelden. Een nog feller strijd ontbrandde over de erfzonde. De bisschop Sidonius van Merseburg vond een gewenste uitweg, om aan het gesprek een einde te maken. Hij kende de twee partijen onder de Evangelischen en bootste, gelijk Melanchthon zegt, hen na, die de bijen uit hun korven willen verdrijven. Men laat er namelijk rook in. "Zo zoeken zij ons te verdelen, om het gesprek af te breken. Ik heb opgemerkt, dat de tegenstanders noch de waarheid, noch een vereniging willen."

De 2^e oktober schreef hij aan de keurvorst August: "Het begin is door Gods genade goed. De listige Papisten hebben er op aangedrongen, om te weten, of wij allen eendrachtig zijn. In een openbare zitting heb ik toen gezegd, dat wij allen in de Confessie eendrachtig zijn." Die van Weimar gaven nu echter hun doemvonnissen over, en omdat zij zagen, dat zij met de andere Evangelischen geen gelijke tred konden houden, reisden zij in het begin van oktober af met de bewering, dat men hen van het gesprek had buitengesloten. De andere godgeleerden wensten dat het voortgezet zou worden, terwijl de Katholieken over deze breuk ten hoogste verblijd waren, zeggende, dat men niet wist, wie de rechte aanhangers van de Augsburgse Confessie waren. De voorzitter Pflug staakte de onderhandelingen tot op een koninklijke beslissing.

"Dat het gesprek," schrijft Melanchthon aan Matthesius, "dat tussen ons en de tegenstanders een aanvang heeft genomen, voortgang zal hebben, betwijfel ik. Van beide zijden schijnt de zaak zó geleid te zijn, dat de gehele onderhandeling afgebroken moet worden. Ik heb een vurig verlangen naar de mijnen en wil liever met mijn mij zo dierbare zonen en dochteren gebeden opzeggen, dan met deze venijnige sofisten strijd voeren. Wanneer men mij echter niet officieel wegzendt, denk ik niet heen te gaan."

Terwijl Melanchthon in deze brief zulk een vurig verlangen naar de zijnen uitsprak, werd zijn echtgenote de 27^e september door een hevige ziekte aangetast, waaraan zij de 11^e oktober bezweek.

Toen dit geschiedde, bevond zich Melanchthon te Heidelberg, waarheen de keurvorst Otto Hendrik hem had uitgenodigd, om met Micyllus over een betere inrichting van de universiteit te beraadslagen. Aldaar mocht hij zijn broeder George en zijn vriend Camerarius terugzien, met wie hij gelukkige dagen beleefde. Hoe werd echter zijn blijdschap gestoord door de treurmare, die zijn vriend hem namens de universiteit van Wittenberg moest overbrengen! "Vaarwel!" zo sprak hij, het oog ten hemel gericht, "ik zal u spoedig volgen!"

Aan de zoon van zijn broer Sigismund, die zich te Wittenberg ophield, schreef hij een brief, waarin hij zijn diepe smart over het heengaan van zijn geliefde vrouw uitsprak.

Aan de universiteit van Wittenberg antwoordde hij op een deelnemend schrijven: "De liefde tot haar en mijn dochters breekt telkens met zulk een geweld tevoorschijn, dat ik van smart schier verga." Na de universiteit gedankt te hebben, eindigde hij met deze woorden: "Ik zou nergens anders willen leven dan bij u, wier deugd, oprechtheid en trouw ik zeer hoog waardeer. De universiteit, welke God tot dusver tegen goddeloze aanvallen en de woede van woelzieke lieden genadig heeft beschermd, heb ik lief. Hem roep ik aan, dat Hij haar altijd wille regeren en beschermen."

Hij keerde weer naar Worms terug, waar hij zich onledig hield met een geschrift, waarin hij zich zeer toegeeflijk toonde. Hij sprak zich sterk uit tegen de dweepers, Servet, Schwenkfeld en de Wederdopers. Bij het artikel over de rechtvaardiging drukte hij sterk op het woord sola (alleen). "Wij worden alleen door het geloof voor God gerechtvaardigd. Het geloof moet zich altijd gronden op de gehoorzaamheid van de Middelaar."

Tegen de Antinomisten of vijanden van de wet leerde hij: "De nieuwe gehoorzaamheid is nodig, omdat het redelijk schepsel God moet gehoorzamen."

Hij verwierp de stelling, dat goede werken tot de zaligheid noodzakelijk zijn, omdat daaruit een verdienste voortvloeit en de troost van het Evangelie verduisterd wordt. Hij zei echter: "Goede werken zijn nodig, omdat de mens naar Goddelijke ordening gehoorzaamheid verschuldigd is."

In de leer over het Avondmaal bleef hij bij de Augsburgse Confessie en de apologie

staan. Hij verwierp de verandering en eveneens het Zwinglianisme, dat slechts tekenen ziet, en zei: "Christus is waarachtig en wezenlijk tegenwoordig, Hij maakt ons tot leden van Zijn lichaam en eigent ons Zijn genade toe."

Wat de mindere zaken aangaat, beriep hij zich op de belijdenissen en wenste niet, dat de kerken, die het Evangelie bezaten, door nieuwe veranderingen in nieuwe onrust gebracht werden. "Wanneer anderen echter onder deze naam andere misdaden verstaan, laten wij daarover het oordeel aan een synode."

Dit geschrift behaagde aan de godgeleerden. Melanchthon wachtte op de koninklijke beslissing in zake het religiegesprek, die eindelijk kwam en op de voortzetting aandrang.

De Katholieken eisten echter, dat de Saksische godgeleerden terugkwamen, waarin de anderen niet toestemden. Zo hief de voorzitter het gesprek op, met het vooruitzicht, dat het op de eerstkomende Rijksdag zou worden voortgezet. Melanchthon legde met de zijnen een verklaring af, dat zij geen schuld hadden en trouwe aanhangers van de Augsburgse Confessie waren.

De 6^e december verliet hij Worms, met diepe smart in zijn vredelievend hart. Hij schreef aan Hardenberg: "Hoewel vele vrienden en wijze mannen aan de oevers van de Rijn mij de terugkeer naar de Elbe hebben afgeraden, ben ik toch teruggekeerd, omdat ik na de dood van mijn vrouw mijn erfgenamen het weinige moet geven, wat ik geven kan. Maar ik verwacht nieuwe verbanning. Zodra de tijden beter zullen zijn, heb ik besloten, met u te spreken, wanneer ik niet vooraf gedwongen word om heen te gaan. Wellicht zal mij de dood spoedig tot een vreedzamer kerk voeren. En waarlijk! ik heb een brandend verlangen naar de wijsheid van die hemelse school en wacht er op, waar wij dat met ogen zullen zien, wat wij bovenal wensen te kennen. Mijn vijanden hebben reeds gezegd, dat zij mij uit geheel Duitsland zullen verdrijven. Zij menen zoveel macht te hebben. Ik weiger ook niet, Duitsland, ja, dit leven te verlaten, wanneer God het wil."

Zo eindigde dit religiegesprek. De strenge Lutheranen wierpen de schuld op Melanchthon en zijn aanhangers, die door hen "heilige Farizeeërs" werden geheten; de gematigde Evangelischen gaven de Katholieken de schuld, dat het gesprek was opgeheven; terwijl de Katholieken het luid aan de wereld verkondigden, dat in het leger van de Protestanten onenigheid heerste, waartoe het noodzakelijk moest komen. Wel een les voor onze dagen! Mocht zij ter harte worden genomen!

XIV. LAATSTE LEVENSJAREN

De kloof, reeds sedert meerdere jaren ontstaan tussen de strenge en meer gematigde Lutheranen, werd met de dag al wijder en dieper. De tot dusver aangewende pogingen hadden geen goede uitkomsten opgeleverd. Toen nu in de maand februari van 1558 de keurvorst August, de keurvorst Joachim II en de hertog Hendrik van Brunswijk te Leipzig, samenkwamen, teneinde te beraadslagen over hun voornemen, om op het eerste convent te Frankfort koning Ferdinand de keizerlijke kroon op het hoofd te zetten, werd door hen ook over de scheuringen in de Evangelische kerk gesproken. Melanchthon ontving nog in Februari het verzoek, naar Dresden te komen, om zijn inzichten hun mede te delen. De vredelievende magister gaf aanstonds aan hun verzoek gehoor en na enig oponthoud zag een geschrift van zijn hand het licht, dat tot titel heeft: *"Bedenkingen over een synode van alle keurvorsten, vorsten en staten van de Augsburgse Confessie, door Philippus Melanchthon opgesteld"*.

In het begin verklaarde hij, dat hij het oordeel van Christelijke vorsten en mannen kon

verdragen; hij schuwde ook een synode niet vanwege Flacius en Zijn aanhangers. Hoewel zij hem veroordeelden, was hij toch tevreden, en hij begeerde niet, bij hen te zijn, daar zij niet Gods eer zochten. Ter wille van het spektakel, dat Flacius maakte, behoefde men geen synode te houden; "want ik heb tot dusver gezwezen en ik ben bereid, uit deze landen heen te gaan, wanneer men het wil. Dit zeg ik, opdat men niet denke, dat ik de synode daarom ontraad, omdat ik bevreesd ben, dat men mij zal verdoemen of weggagen."

Verder schreef hij: "Enkele keurvorsten en vorsten wensen, dat door die van de Augsburgse Confessie een algemene synode gehouden worde. Welnu, ik ben er altijd tegen geweest, dat zulk een synode gehouden wordt, tenzij dan, dat tevoren de keurvorsten en vorsten geheel eenstemmig zijn. Indien zulks niet geschiedt, zal er nog groter onenigheid komen. Men moet, wat de beelden in de kerk betreft, geduld hebben."

Over de vrije wil laat hij zich aldus uit: "Het is onjuist, wanneer men leert, dat de mens een blok is en zich zowel in goede als in kwade werken lijdelijk gedraagt. Het is waar, dat God een zeer grote, wonderbare verlichting in de bekering en in het gehele leven van de gelovigen bewerkt, die de menselijke wil slechts aanneemt; men moet echter ook leren, dat wij in alle aanvechtingen het Woord van God betrachten, er ons mee versterken en tegelijkertijd God om hulp bidden moeten. Want God werkt door het Woord. De mens mag niet het ongeloof aankleven en voorwenden, dat hij wil wachten, totdat hij tot God getrokken worde zonder zijn wil met een zeldzaam wederdoperig gezicht en mirakel."

Hij beroept zich op Luther en geeft de "vergiftige" gevolgen niet toe, als zou de mens daarom verdienste hebben. "In een synode moet men daarover verstandige lieden horen."

Over de leer van Osiander kennen wij reeds zijn gevoelen. Hij onderscheidt terecht rechtvaardiging en heiliging.

Bij het derde artikel over het Sacrament van het lichaam en bloed van Christus spreekt hij zich over de verandering als over een afgoderij uit. Hij verwerpt de leer van de Bremense predikanten, dat het brood het wezenlijk lichaam en de wijn het wezenlijke bloed van Christus is, alsmede het gevoelen van Westphal te Hamburg, dat het lichaam van Christus overal is, zelfs in steen en hout. Na zich tegen de Zwingliaanse opvatting verklaard te hebben, belijdt hij, dat de Zoon van God in het Avondmaal zo waarachtig en wezenlijk tegenwoordig is, dat Hij bij het gebruiken van brood en wijn Zijn lichaam en bloed geeft.

Hij verklaart zich beslist tegen de stelling: "Goede werken zijn nodig tot de zaligheid." Nog eens geeft hij in bedenking, geen synode te houden, omdat grotere scheuringen te verwachten waren. "Wanneer men er nochtans één wil houden, dan moet men op minzame wijze het gevoelen van alle geleerden horen, en wanneer zij eendrachtig zijn, een besluit ondertekenen."

Op het convent te Frankfort, in het midden van mei 1558 geopend, ontving Ferdinand I de Duitse keizerskroon. Hij verplichtte zich, om de godsdienst en de landsvrede te zullen onderhouden. Zijn broeder Karel V had zich reeds in september van 1556 naar Spanje in een kleine woning naast het Hieronymietenklooster te St. Just bij Placencia teruggetrokken, waar hij nog twee jaren in ernstige beschouwingen over de ijdelheid van de aardse dingen en in boetedoeningen leefde. Men zegt, dat hij zijn leedwezen heeft uitgedrukt, omdat hij niet gestrenger tegen de Protestanten was opgetreden. Hij stierf in september 1558 met het gebed voor de eenheid van de kerk.

In Frankfort, waarheen behalve de Evangelische keurvorsten nog andere vorsten

genodigd waren, besloot men, tussen de strijdende partijen in de Evangelische kerk de eendracht te herstellen. Daarvoor diende een verhandeling van Melanchthon, die onder de naam van het Frankforter reces is bekend geworden. De twisten liepen bovenal over vier punten.

Het eerste punt betreft de rechtvaardiging en onderscheidt rechtvaardiging en heiliging. "Deze troost houde men altijd vast, dat de persoon niet om een nieuw leven, maar door het geloof in Christus en Zijn verdienste alleen, uit barmhartigheid, om Jezus' wil, rechtvaardig, dat wil zeggen Gode welbehagelijk, is en vergeving van de zonde ontvangt. Het tweede punt handelt over de stelling: "Goede werken zijn nodig tot de zaligheid." "Hoewel het juist is, dat de nieuwe gehoorzaamheid in de gerechtigden naar Gods orde nodig is, moet men daarop toch niet vertrouwen "tot zaligheid", omdat de leer van de genade daardoor verduisterd wordt." Het derde artikel over het waarachtig Sacrament van het lichaam en bloed van de Heere Jezus Christus is in volkomen overeenstemming met de Augsburgse Confessie. Het vierde artikel over de adiaphora of de uitwendige ceremoniën in de kerk zegt, "dat zij zonder zonde gebruikt of nagelaten kunnen worden, mits slechts de reine Christelijke leer van het heilig Evangelie rein en louter gepredikt wordt. Daar echter de ware, Christelijke leer van het heilig Evangelie verontreinigd of vervolgd wordt, zijn niet slechts de minder gewichtige, maar ook andere ceremoniën schadelijk en nadelig."

Het reces verklaarde zich beslist vóór de Augsburgse Confessie: "Voortaan is het niet geoorloofd in de kerken, scholen en landen iets te leren en te prediken, wat met de Confessie in strijd is."

Op de 18^e maart werd het reces door de drie keurvorsten Otto Hendrik, August en Joachim, door de Pfalzgraven Wolfgang van Veldenz, hertog Christoffel en de landgraaf Philipp ondertekend. Tevens kwam men overeen, de andere Evangelischen staten om hun ondertekening te vragen.

In die tijd schreef Melanchthon aan Matthesius, dat hij vreesde, dat de godgeleerden van Weimar hiertegen zouden protesteren. En wat hij vermoedde, vond werkelijk plaats. Alle strengere Lutheranen verenigden zich met hen. Placius noemde het reces "het Samaritaanse Interim ", en de oude Amsdorf vervaardigde op last van hertog Johannes Frederik van Saksen een wederlegging. Te Maagdenburg zou nog in mei een samenkomst plaatsvinden, om tegen de bijeenkomst te Frankfort handelend op te treden. Vanuit Saksen gaf men zich daartoe alle moeite, maar het was tevergeefs.

Melanchthon was over die nieuwe strijd zeer bedroefd. In zijn brieven spreekt hij dikwijls het verlangen uit, om van dit ellendig leven verlost te worden. "Ik ben zó met werkzaamheden overladen, dat ik dagelijks mijn einde verwacht en toch willen mijn vijanden mij nog vooraf weggagen."

De dood van zijn oude vriend Bugenhagen, op de 20e april, smartte hem diep, hoewel hij de vreugde mocht beleven, dat Paul Eber in diens plaats tot predikant werd benoemd.

Aan één van zijn vrienden, de zieke Konrad Nessen, schreef hij een troostbrief, waarin hij zei: "Mijn borst is aangedaan. Dat vermaant mij, dikwijls aan zieke vrienden en aan mijn eigen dood te denken. Wij weten zeker, dat God het leven geeft en de lichaamskrachten versterkt, zolang het Zijn wil is, dat wij in deze strijd het algemene welzijn moeten dienen. Hem smee ik van ganser harte, dat Hij u en mij bijsta en helpe, de ziekte verzachte, zolang het Hem behaagt, dat wij in dit leven moeten blijven. Ik bid Hem, dat Hij ons omwille van Zijn Zoons, wanneer Hij ons uit deze gevangenis bevrijdt, in de zalige gemeenschap van de hemelse kerk voere en ons het

genot van zijn licht en Zijn wijsheid schenke. Op deze bron willen wij de blik richten en in de hoop en de verwachting van dat beter leven met minder kommer de tegenwoordige nood dragen." En aan de landgraaf van Hessen schreef hij: "Ik wil gaarne uit dit leven, niet alleen uit dit land, gaan, wanneer God het wil. Ik ben tot dusver hier gebleven ter wille van de school. Moet ik weg, gelijk ik dan ook de dood dagelijks verwacht, ik ben daartoe met Gods hulp gewillig en bereid."

Het weerleggingsgeschrift van het Frankforter reces kwam door de hertogen van Saksen in handen van de keurvorst August.

Melanchthon ontving het van hem en vervaardigde nu zijn "Antwoord op het Weimarse geschrift". Ter wille van de vrede ging hij alle smaadredenen voorbij. Hij stemde niet toe, dat het wereldse heren niet betaamt, religieartikelen op te stellen. Hij verblijdt er zich integendeel over en dankt er zijn God voor. Hij weerlegt elke bestrijding, bovenal die, welke op de artikelen over de rechtvaardiging en goede werken, het Avondmaal van de Heere en de adiaphora betrekking hebben. En daar men nu ook de synergistische strijd voortzette, werd de kloof steeds wijder, de verbittering steeds heviger.

Van beide zijden werden geschriften uitgegeven, die niet de geest van de liefde ademden. In Thüringen kwam het zelfs van woorden tot daden. Toen namelijk de hertogen van Saksen in het begin van 1559 hun Confutatieschrift hadden uitgegeven, namen Victorius Strigel en Andreas Hugel het niet aan. Zij werden gevangengenomen en naar het slot Leuchtenberg gebracht.

Melanchthon schreef daarover: "De vroomheid en gematigdheid van deze mannen zijn van algemene bekendheid. Maar Flacius gloeit van haat tegen ons. Dat bewijst hij in de mishandeling van deze mannen, wie, hoewel zij met ons niets te doen hebben, de hatelijke wijze bedroeft, waarmee zij tegen ons optreden."

De keurvorst zond het confutatieschrift naar Wittenberg, om het goed te keuren. "Slechts met grote smart", schreef Melanchthon aan Cracovius, "lees ik die spitsvondigheden en goocheltoeren; maar ik zal de vorst ronduit mijn mening zeggen en hem verzoeken, mij te laten gaan, wanneer hem dit vergiftig maaksel beter behaagt."

Hij gaf dit antwoord de 9^e maart. Hij berispte bovenal het Weimarse confutatieboek daarover, dat het de bemoeiingen van de Wittenbergers niet erkende, welke zij zich tegen de lasteraars van de Zoon van God, als Servetus, Campanus, Schwenkfeld en de Antinominianen, hadden gegeven. "Daarover zwijgt het boek geheel; want er zijn op vele plaatsen velen, die deze dwalingen aankleven en zich desniettemin voor heilig houden, hoewel zij in de zonde leven en volharden. Het boek spreekt over oude en nieuwe Zwinglianen, zonder opgave van hetgeen men onder het nieuwe verstaat." Hij verwierp de stelling, dat het lichaam van Christus aan alle plaatsen zou zijn, ook in steen en hout. "Over de vrijen wil zullen zij mij bovenal aanklagen." Hij verklaarde zich tegen de leer, als moeten alle werken, goede en kwade, zo geschieden, en neemt aan, dat de mens ook vóór zijn wedergeboorte een vrije wil heeft, om uitwendige tucht te houden. Dat deze vrijheid ook in de zondige natuur enigermate gebleven is, hoe veel meer na de wedergeboorte, "daar wij door de regering van de Heilige Geest hulp hebben. Gods Woord bestraft de zonde en biedt ons daarnevens vergeving en genade omwille van de Heere aan. De mens moet èn wet èn Evangelie betrachten. En zo hij zich vertroost met het Evangelie en troost in de smart gevoelt, dan is het ook gewis, dat God de Heilige Geest in het hart geeft, Die alsdan werkt; en er blijft altijd strijd in het leven, opdat het geloof sterker worde. De regel blijft: De genade gaat vooraf, de wil gaat mee; God trekt de mens, maar die, die wil." Ten opzichte van de ceremoniën

zegt hij, dat de twee hertogen van Saksen vroeger hetzelfde hadden besloten, waarom de verdoemenis hun eigen besluiten evenzeer geldt, als de onze.

Hiermee stemde de landgraaf overeen, die het geschrift naar de hertog Johannes Frederik zond. Hoewel hij beslist tegen Melanchthon was, stelde hij toch de gevangen predikanten in vrijheid. Flacius en Strigel hielden in augustus 1560 een gesprek, waarin de eerste zich zover vergat, dat hij de erfzonde voor het wezen van de menselijke natuur verklaarde. Deze stelling berokkende hem veel verdriet, totdat hij de 11^e maart 1575 te Frankfort stierf met de woorden op de lippen: "Jezus Christus, Gij Zone Gods, erbarm U mijner."

Het reine Evangelie had ook in Beieren veel aanhangers gevonden, zodat in 1556 de staten de hertog Albert het verzoek deden, om de reine prediking van het Evangelie en het gebruik van de kelk toe te staan. De hertog echter, die zich in de armen van de Jezuïeten had geworpen, wilde daarvan niets weten. Zij brachten het zover, dat alle vrienden van het Evangelie onderdrukt en uit het land gejaagd werden. Zij maakten één en dertig artikelen voor de inquisiteurs, en een iegelijk, die deze niet goed kon beantwoorden, werd gestraft en verbannen.

Toen Melanchthon ze had gelezen, gaf hij in de maand mei 1559 zijn "Antwoorden tegen de goddeloze artikelen van de Beierse inkwisitie" in het licht.

Dit geschrift is één van zijn belangrijkste, zijn laatste belijdenis, als het ware zijn geestelijke zwanenzang. "Hij, die deze afgodische artikelen leest, door een ongeletterde, razende monnik in Beieren opgesteld, late zich niet misleiden door de schijn van de kerk, maar houde vast aan de spreuk, dat men de erkende waarheid niet mag belasteren, dat ook de lasteraars van de erkende waarheid en de moordenaars van de leden van Christus niet de kerk van God zijn." Na tegen deze één en dertig artikelen krachtig geprotesteerd te hebben, ging hij breedvoerig na al de artikelen, die in de Evangelische kerk scheuring hebben veroorzaakt. Daar wij reeds zijn mening kennen, is het niet nodig hier in herhalingen te treden.

Tot zijn grote smart moest hij nog een hevige strijd zien ontbranden over het Avondmaal, en wel in zijn vaderland, de Pfalz. Op zijn aanbeveling was Tilemann Heszhusz, geboren te Wezel in 1526, (één van zijn leerlingen) in 1558 als hoogleraar en generaal-superintendent naar Heidelberg gekomen. Deze geraakte in strijd met de diaconus W. Klebitz, die tot de opvatting van Calvijn neigde.

De keurvorst Frederik II vermaande Heszhusz, om zich in overeenstemming met de leer van de Augsburgse Confessie uit te drukken. Daarop verklaarde hij, dat hij allen voor Zwinglianen hield, die niet leerden, dat in het brood het lichaam van Christus is. Van de kansel sprak hij de ban over Klebitz uit en wilde hem zelfs voor het altaar de beker uit de hand rukken. De keurvorst zette beide af en zond zijn secretaris Zeisler naar Wittenberg, om Melanchthons mening in te winnen.

Deze gaf ze de 1^e november. Zijn schrijven vangt aan met de woorden: "Niet moeilijk, maar wel gevaarlijk is dit antwoord. Ik wil echter zeggen, wat ik over de strijdsvraag tot vermaning kan zeggen, en ik bid de Zoon van God, dat Hij zowel mijn raad als de uitslag moge zegenen." Hij billijkte het gedrag van de keurvorst, die beide partijen het zwijgen opgelegd en hen verwijderd had. Hij wilde, dat men de woorden van Paulus gebruikte: "Het brood, dat wij breken, is de gemeenschap van Christus' lichaam." "De apostel zegt niet, dat het wezen van het brood veranderd wordt, zoals de Papisten beweren; niet als die van Bremen, dat het brood het wezenlijk lichaam van Christus is; niet als Heszhusz, dat het brood het waarachtig lichaam van Christus is; maar gemeenschap, dat betekent datgene, waardoor de vereniging met het lichaam van

Christus tot stand komt."

Gelijk hij zich reeds dikwijls had uitgesproken, deed hij het ook hier. Hij nam een tegenwoordigheid van Christus aan, niet vanwege het brood, maar vanwege de mens. "Christus maakt ons tot Zijn leden en getuigt, dat Hij onze leden levend zal maken." Zo dachten ook de anderen hierover. Dat hij daarmee echter voor de leer van Calvijn de deur heeft willen openen, kan niet worden bewezen.

De keurvorst voerde echter de Hervormde godsdienst in de Pfalz in. Daarover was Brenz zó bedroefd, dat hij zich alle moeite gaf om in Stuttgart een synode bijeen te roepen. Hier kwam men overeen, de leer van de alomtegenwoordigheid van Christus' lichaam, die men *de leer van de ubiquiteit* noemde, tot de belijdenis van de Wittenbergse kerk te maken. Daarmee was Melanchthon niet ingenomen. Overal ontstond strijd over het Avondmaal.

De vorsten, bovenal de landgraaf, wensten een generale synode, maar Melanchthon, die daarvan niets verwachtte, ried haar af. "Het is een schone naam, synodus, en over betwiste punten moeten Christelijke synoden worden gehouden, gelijk de apostelen ze gehouden hebben. Maar er is dikwijls grote, heilloze onrust uit de synoden voortgekomen en het is even gevaarlijk als een oorlog te beginnen. Daarom mogen de keurvorsten en vorsten bedachtzaam te werk gaan. Ik spreek hier niet in mijn voordeel; want hoewel mijn vijanden en hun aanhangers mij aanstonds verdoemen, gelijk zij mij vervolgen en smaden, toch ben ik blij, dat ik van dezulken afgezonderd ben; en zo lang God mij leven en verstand geeft, wil ik in die heldere voorstelling van de leer met Gods genade blijven, welke ik vóór veertig jaren in allerlei vervolgingen in orde heb gebracht. Ik beveel de kerken, haar heren en mij onze Heere, de Zoon van God, Jezus Christus, aan." Hij voegde er nog ten slotte bij: "Omdat er geen eenheid in en van de synode is te verwachten, is het niet raadzaam, zulk een synode te houden."

Terwijl hij dit zo afried, stonden de keurvorst van de Pfalz, de hertog van Württemberg en de landgraaf er sterk op. Hun afgevaardigden zochten de keurvorst August voor dit plan te winnen. "Welk een nut dit zal hebben," schreef Melanchthon, "bij zulk een grote tweespalt, weet ik waarlijk niet."

Groot verdriet berokkende hem de vervolging, waaraan zijn vriend Hardeberg te Bremen ter wille van het Avondmaal was blootgesteld. Heszhusz, uit Heidelberg verdreven, kwam naar Bremen, maar verklaarde de hem aangeboden plaats niet te zullen aannemen, totdat Hardeberg zich anders had uitgelaten. Hij wenste een disputatie, die door Melanchthon werd ontraden. Toen hij echter zag, dat zij desniettemin zou doorgaan, besloot hij zelf naar Bremen te gaan, om zijn vriend te ondersteunen, Hardeberg echter werd in februari 1561 uit zijn ambt ontzet, een gebeurtenis, die Melanchthon niet meer beleefde.

Overal zag hij donkere onweerswolken aan de gezichtseinder opkomen. De vijandschap werd steeds heviger, zodat de ingewanden van de Evangelische Kerk als omgewoeld werden. Voorwaar, het is niet vreemd, dat onder zulke droeve vooruitzichten het verlangen naar de hemel steeds sterker in hem werd.

Weinige weken vóór zijn dood schreef hij aan Baumgärtner te Neurenberg: "Ik word van brandend verlangen naar het hemels vaderland verteerd, en wanneer ik langer moet leven in dit jammerdal, wens ik van deze ellende verlost te worden."

Spoedig zou die wens vervuld worden. Eer wij echter zijn zalig uiteinde beschrijven, wens wij nog een blik te slaan op zijn huiselijk leven.

XV. ZIJN HUISELIJK LEVEN

Wanneer men een man van zulk een grote betekenis als Melanchthon nader wil leren kennen, moet men hem ook uit zijn openbaar in zijn huiselijk leven begeleiden. Daar ontwikkelt zich voor ons oog zijn inwendig leven.

Wij hebben reeds gehoord, dat Melanchthon zich in de echt verbond met een dochter van de burgemeester Crapp van Wittenberg. Reeds de 9^e februari 1520 had Luther aan Spalatin geschreven: "Melanchthon wens ik reeds sedert lang een voor hem passende vrouw toe, daar hij zich in 't geheel niet om zijn lichaam en zijn huishouden bekommert; maar hij heeft volstrekt geen lust, om in de echt te treden." Spalatin noemde de naam van een jonkvrouw, maar Luther had de moed niet, over haar met zijn vriend te spreken.

Daar echter de telkens neervallende druppel ten laatste de hardste steen uitholt, gaf ook Melanchthon eindelijk aan de raad van zijn vrienden gehoor, door het voorbeeld van de bekende Agricola te volgen, die een huwelijk had aangegaan. Op de 15^e augustus 1520 schreef de drie en twintigjarige hoogleraar: "Men geeft mij nu Catharina Crapp tot vrouw; ik kan niet zeggen, hoe onverwacht het mij is en hoe koel ik daarbij ben; maar het meisje heeft zulke goede zeden en zulk een teder gemoed, als ik maar zou kunnen wensen. Ik volg de raad van mijn vrienden op. Zij is voorzeker een betere man waard; maar Gods wil moge nu zo geschieden! Door de raad van mijn vrienden op te volgen en te huwen, moet ik mijn studiën, mijn enig genot, laten varen." En waar men Luther algemeen voor de oorzaak van deze stap hield, daar verklaarde deze in het openbaar, dat hij het ter wille van de man en het Evangelie had aangeraden. Philippus zou, naar zijn mening, langer leven, wanneer hij in de echt trad. Om de lasteringen tot zwijgen te brengen, werd besloten, zo spoedig mogelijk het huwelijk te voltrekken.

Zo brak dan de 26^e november 1520 voor de grote geleerde de bruiloftsdag aan. Luther en vele aanzienlijke, geleerde mannen woonden de bruiloft bij. Hijzelf kondigde haar zijnen toehoorders in het Latijn aan met het tweeregelig versje:

Vrolijk en gaarne rust van zijn studiën heden Philippus,
Paulus' heilige leer draagt hij u heden niet voor.

Zo was dan Melanchthon ondanks zichzelf in de echt getreden. Maar hoe gelukkig gevoelde hij zich aan de zijde van zijn Catharina. Meer dan iemand verwacht had, betoonde hij zich een trouw en blijmoedig priester van het heiligdom van de echt. "Het is", zo horen wij hem spreken, "een bewonderenswaardige zaak, dat de eerste liefde altijd een reine, kuise is, waarin zich de jongeling en de jonkvrouw als in een hemel bevinden en geen van beide het waagt, in de tegenwoordigheid van de ander een lelijk woord te zeggen of zelfs een onedele wens te koesteren. Gewis, de eerste liefde herinnert aan het verloren paradijs."

Over de diepte van de liefde van de geslachten in de door God geschapen natuur deelt Melanchthon twee luimige geschiedenissen mede, die beide getuigenis afleggen van zijn reine, kinderlijk vrolijke zin. "Een heremiet had eens zijn zoon mee naar de stad genomen en deze had daar voor het eerst jonkvrouwen gezien. Hij vraagt de vader: "Wat zijn dat voor dieren?" De vader is verwonderd, dat hij dadelijk op de meisjes acht geeft en antwoordt: "Het zijn ganzen."

"Ach," sprak de zoon, "hadden wij ook maar zulke ganzen."

Voor nog diepzinniger verklaart hijzelf de andere geschiedenis. "Een jongeling zei eens tot een jonkvrouw, die hem voortdurend aanzag: "Ik bid u, vestig toch uw oog op de aarde."

Geestig antwoordde zij: "U bent uit de aarde genomen, daarom moet u veel meer de blik op de aarde richten. De vrouw is van de man genomen; waarom zou ik dan niet de stof aanzien, waaruit ik ben voortgekomen?"

Welk een oneindig menselijker en tevens Goddelijker beschouwing van het huwelijk hadden toch de vaders van de Evangelische Kerk, dan die van de Rooms-Katholieke, die het echteloos leven voor volkomen en heilig, maar het huwelijk voor de oorzaak van alle treurige lotgevallen van het leven hielden.

Melanchthons huwelijk was gelukkig. Hun wederkerige liefde was bovenmate teder en innig, omdat beider harten overeenstemden. Zij deelden in elkaars geluk en vreugde. Daarom droegen zij ook samen de lasten en zorgen van het leven. Allerlei ziekheden, waarmee beide bezocht werden, knoopten de band slechts des te vaster.

Catharina schonk hem twee dochters en twee zoons: Anna en Magdalena, Philippus en George. Zij waren hun bovenmate dierbaar. Op zekere dag zat hij in de kinderkamer, in de ene hand het wiegetouw, in de andere een studieboek. Daar trad een Frans geleerde de kinderkamer binnen. Hoe verwonderde zich deze, de beminde man op zulk een plaats met zulk een werk bezig te vinden! Daar begint echter Philippus de plicht van het familieleven en de dank van de kinderen jegens God op zulk een wijze te roemen, dat de geleerde vreemdeling beschaamd het vertrek verlaat.

Hij zag in de kinderkamer en de familiekring de "kleine kerk". Als hij in één van zijn werken over de tederheid spreekt, die de ouders jegens hun kinderen is ingeplant en daarbij het voorbeeld van Arguzilaus aanhaalt, dan wordt men onwillekeurig aan hemzelf herinnerd. Hij zegt: "Zie, wanneer wij kinderen hebben, kussen wij hen. Hoe dwaas stellen wij ons dan aan!

Als een Stoïcijn dat zag, zou hij er zich over ergeren of tenminste denken: "Welk een gek is toch die man!" Bekend is het voorbeeld van Arguzilaus. Een vorst kwam op zekere dag tot hem, toen hij reeds een grijsaard was en zich juist vermaakte in het spelen met zijn zoon Archidamus. De oude vader reed met zijn zoon op een stok en leerde hem paardje-rijden. Toen de ander dit spel verwonderd aanschouwde, zei Arguzilaus: "Ik bid u, zeg niemand iets, eer uzelf zonen zult hebben."

Daarmee gaf hij te kennen, dat men de genegenheid, die de vader voor zijn kinderen koestert, niet van anderen kan eisen.

Voorwaar, Germanië's leermeester was een kindervriend en een gelukkig huisvader.

Wie kon gelukkiger zijn dan zijn echtgenoot? En aan wie kon hij zich hier op aarde met meer vertrouwen overgeven dan aan haar, die hem onvermoeid en onzelfzuchtig diende? Aldus toch schildert zijn vriend Camerarius de echtgenote van Melanchthon: "Zij was een zeer vrome vrouw, die haar man innig liefhad; een werkzame en bovenmate vlijtige huismoeder; mild en weldadig jegens allen; voor de armen op zulk een wijze bezorgd, dat zij bij het uitdelen van de gaven, zonder onderscheid, niet slechts haar vermogen en haar krachten overschatte, maar ook bij anderen somwijlen met volharding en dringende voorbede voor hen tussenbeide trad. De grootste onberispelijkheid van het leven en de zeden was haar eigen. Bij de bestendige zorg voor vroomheid en eerbaarheid gaf zij niets om kostbare maaltijden of voorname kleding." En dat zij die lof verdient, heeft zij zowel in zonnige als in donkere dagen bewezen. Evenals haar echtvriend, had zij een zwak lichaamsgestel. Zij leed veel aan koorts en aan de lever, terwijl de steenziekte ook haar, evenals Melanchthon, plaagde. Hoe dierbaar was haar in zulke dagen het Woord van God! Hoe krachtig beurde haar alsdan het gebed van haar Philippus op! Zo het Woord van God niet beider troost ware geweest, zij waren schier vergaan in hun ellende, want beide hebben het in rijke mate ervaren, dat het leven hier een kruisschool is!

Niet zonder gevaar voor haar leven bracht zij in januari 1525 haar zoon ter wereld. Zeer zwak naar het lichaam, zag zij haar moedertrouw rijkelijk beloond. Haar Philippus ontwikkelde zich voordelig, werd rechtsgeleerde en stierf de 9^e augustus 1603 op hoge leeftijd te Wittenberg met de bede op de lippen: "Ik begeer ontbonden te worden en met Christus verenigd te zijn."

Donkere dagen braken voor het echtpaar aan. Door allerlei droevige omstandigheden gevoelde zich Melanchthon zeer aangegrepen. Slapeloosheid kwelde hem voortdurend. Welk een zorg drukte toen op de schouders van de vrouw en hoe werd haar angst vermeerderd, toen haar echtgenoot zowel in 1526 als in 1527 op de rand van het graf werd gebracht. Hij herstelde en kon zelfs een visitatiereis ondernemen. Daar brak echter de pest te Wittenberg uit. Eén van Catharina's dienstmaagden werd door die ziekte aangetast en stierf. Zij vluchtte met haar kinderen naar Jena, waarheen de universiteit was verplaatst. Daar werd zij moeder van een zoon, die de naam George ontving. Zo groot echter de vreugde van de ouders was bij zijn geboorte, zo diep was ook beider smart, toen het kind hun na weinige maanden van het hart werd gescheurd. Ja, wel behoefde zij het geduld en de lijdzaamheid van de heiligen, waar zij haar man hoorde klagen: "Met geen woorden kan ik beschrijven, welk een slag mij zijn verlies is."

Terwijl Melanchthon bezig was met de apologie van de Augsburgse Confessie te schrijven, schonk hem zijn vrouw de 10^e juli 1531 een tweede dochter, Magdalena. Het was hun laatste kind en het scheen wel, dat met haar geboorte een tijd van de verkwikking en van de vreugde zou aanbreken. De uitwendige levensomstandigheden verbeterden. Maar ook in die goede dagen ontbrak het niet aan onrust, arbeid en zorg, die door beide echtgenoten samen werden gedragen. Een blijde dag was het in hun woning, toen de eerste dochter Anna de 6^e november 1536 met George Sabinus in de echt trad. Maar hoe kort zou die vreugde duren! Deze verbintenis werd, helaas, voor de ouders een bron van diepe zielesmart. Sabinus toonde weldra een ijdel en eergierig mens te zijn, bovenal bars en nors tegen zijn vrouw gezind. In 1538 ontving Sabinus van de keurvorst Joachim van Brandenburg een roeping als hoogleraar van de schone wetenschappen naar Frankfort aan de Oder. Roemzuchtig van aard, verlangde hij naar een schitterender werkkring. Dat de zachte, bescheiden Anna zich niet gelukkig gevoelde, laat zich licht begrijpen, te meer, daar Sabinus ook een verkwister was. Voor hij naar Königsberg vertrok, vertoefde Anna met haar kinderen in het ouderlijk huis. Hoe gelukkig gevoelden zich de ouders in het bijzijn van hun dochter en kleinkinderen!

Haar droevig lot ging hun echter zeer ter harte. Zo schreef Melanchthon aan Camerarius: "Mij bereidt de reis van mijn dochter zeer veel verdriet en zorg. Ik bid echter tot God, dat Hij op onze tranen acht moge slaan. Kon u eens zien, hoe goed onze dochter altijd thuis geweest is. Zij is stil, bescheiden, matig, niet twistgierig en helder van verstand." Niet lang zou deze lijdensschool echter voor haar duren, want reeds in maart van 1547 nam de Heere haar tot zich. Hoe smartelijk deze slag voor de ouders ook was, toch was het hun een rijke vergoeding, dat Sabinus op Melanchthons dringend verzoek aan de grootouders vier van zijn kinderen ter opvoeding overliet.

Deze kinderen waren zonnestraaltjes in het door lijden zwaar bezochte huis. Catharina leed de ondragelijkste steen-smarten. Geen van de vele middelen hielp. De arme vrouw klaagde en schreeuwde het uit van smart. In die toestand moest zij, wegens de nadering van de keizerlijke troepen, naar Nordhausen vluchten.

Korte tijd daarna was haar nog een vreugde bereid, daar de tweede dochter Magdalena zich met de arts Casper Peuter verloofde. Het was haar vergund, zelf alles voor haar

kind in orde te kunnen brengen en bij het huwelijk tegenwoordig te zijn. Na Melanchthons dood werd Peucer de eerste hoogleraar aan de universiteit te Wittenberg en lijfarts van de keurvorst van Saksen. Deze echt was een zeer gelukkige en met kinderen rijkelijk gezegend.

Toen hij later met andere collega's de Calvinistische leer in het geheim aankleefde, waarom men hen Crypto-Calvinisten noemde, moest hij twaalf jaren lang in de gevangenis doorbrengen. Gedurende die tijd stierf zijn vrouw. Uit de kerker verlost, leefde hij, met diepe smart in de ziel, te Zerbst, waarheen hij zich had teruggetrokken.

Na het huwelijk van hun dochter Magdalena volgde de ene ramp op de andere. Een nieuwe vlucht naar Torgau, wegens de te Wittenberg uitgebroken pest, het sterven van Catharina van Bora, met wie zij zoveel lief en leed hadden gedeeld, maar bovenal het zalig heengaan van de getrouwe huisknecht Johann Koch, die de Hervormer en zijn gade vier en dertig jaar trouw had gediend, schokten beide ten zeerste.

Van deze toch getuigde Melanchthon: "Hij begeleidde ons op al onze wegen in tijden van oorlog en pest en heeft al mijn arbeiden en bekommernissen gezien. Daar hij trouw was in het lezen van de Schrift en in het gebed, schitterde in hem de Zoon van God, de Zon der gerechtigheid en werd in hem het licht van ware vroomheid ontstoken. Hij was ons niet slechts een trouw familielid, maar ook een goede raadsman en zeer verstandig in het beoordelen van aangevochten leerstellingen. Hij had de eenheid van de kerk zozeer lief, dat niets hem zo smartte, dan de twisten van de laatste vijf jaren. Deze smart heeft ook zijn krachten ondermijnd. Nu is hij, als in de Heere gestorven, zalig. Ons is echter een diepe wonde geslagen."

Zulk een trouwe dienaar te verliezen was voor Melanchthons vrouw zeer zwaar, te meer, daar hij altijd bij haar was, als haar man zich op reis bevond. Zij werd door de koorts aangetast en op de rand van het graf gebracht.

Enige weken worstelde zij met de dood, zodat Melanchthon in die dagen aan een van zijn vrienden schreef: "Mijn vrouw teert langzaam uit, en slechts dit verzacht mijn smart, dat haar geest helder en kalm is, zodat zij dikwijls spreuken opzegt en bidt." Hoewel de koorts haar verlieten, deden zich verschijnselen van de waterzucht voor, zodat hij in de lente van 1557 aan Camerarius schreef: "Mijn vrouw zegt, dat zij liever uit dit leven wil scheiden, dan nog langer met voortdurende ziekheden sukkelen. Medelijden en smart", zo gaat hij voort, "vervullen mijn hart bij haar aanblik, maar het is toch altijd mijn troost, dat zij voortdurend kalm is. En wanneer zij bidt en zich in de vertroosting van de Heere verdiept, spreekt zij zó, dat men haar vast gegrond in de kennis van de Zoon van God en in de hoop op een eeuwige gemeenschap met de hogere wereld weet."

Nog eenmaal herstelde zij een weinig, maar slechts, om onder het kruis nog volkomener tot de ingang in de heerlijkheid bereid te worden. Zij oefende zich in geduld. Het psalmboek was voor haar een rijke bron van troost. Men hoorde menigmaal van haar lippen het gebed uit de 71^e Psalm: "Verlaat mij niet, o God, nu de ouderdom en de grijsheid daar zijn."

En God verliet haar niet. Tijdens het verblijf van haar man te Worms werd zij zó ziek, dat zij haar einde voelde naderen. Na het heilig Avondmaal genoten te hebben, bad zij tot haar Heere om geduld. Dit gebed werd verhoord. Geheel bereid zag zij haar laatste uur tegemoet.

Zij ontsliep de 11^e oktober 1557 in haar zestigste levensjaar, na zeven en dertig jaren in de echt verbonden te zijn geweest. Een oud bericht deelt ons mede: "In gehoorzaamheid aan God en in voortdurende gebeden tot de Zoon van God, is zij in

Christus zó vreedzaam ingeslapen, dat de omstanders het nauwelijks bemerkten." Melanchthon was het niet vergund, haar te zien sterven of bij haar begrafenis tegenwoordig te zijn. Eerst na drie jaar mocht hij haar volgen naar het vaderhuis.

Zelf leed hij veel aan slapeloosheid, terwijl de hevigste steen-smarten hem veel pijn veroorzaakten. Maar hij had zich de strengste levensorde aangewend. In de morgen om twee of drie uur vond men hem, zowel in de winter als in de zomer, op zijn studeerkamer. Dagelijks gaf hij drie of vier colleges, woonde de bijeenkomsten van de hoogleraren bij en arbeidde dan tot aan het avondeten. Doorgaans ging hij om negen uur ter ruste. Hij brak geen brief meer in de avonds open, om niet door zorgen in de slaap gestoord te worden. Zijn levenswijze was zeer matig. Hij at dagelijks hoogstens tweemaal. Onder tafel beminde hij vrolijkheid en gepaste scherts.

Zijn gehele leven droeg de stempel van innige godsvrucht. Al zijn bezigheden begon hij in Gods naam, voor Zijn aangezicht. De grondgedachte van zijn leven was het woord van Paulus: "In Hem leven wij, bewegen wij ons en zijn wij."

Dikwijls hoorde men van zijn lippen de korte bede: "Onze Heere God helpe ons en zij ons genadig." Na in de morgen te zijn opgestaan, bad hij: "Almachtige, eeuwige God, Vader van onze Heere Jezus Christus, Schepper van hemel en aarde, te prijzen met Uw Zoon, onze Heere Jezus Christus, Uw Woord en Evenbeeld, en met Uw Heilige Geest! ontferm U onzer en vergeef ons onze zonden om Uws Zoons wil, Die U naar Uw wonderbaar raadsbesluit ons tot Middelaar hebt gegeven; heilig en regeer ons met Uw Heilige Geest, Die over de apostelen is uitgestort! Verleen ons, dat wij U in waarheid erkennen en prijzen tot in alle eeuwigheid."

Na het gebed las hij een gedeelte uit de Heilige Schrift en sloeg dan een blik in de kalender, om zich de mannen te herinneren, die in Christus' kerk voor Zijn zaak geleefd en gestreden hadden. Na zich zo door woord en gebed gesterkt te hebben, ging hij aan de arbeid. Wanneer hij de gehoorzaal binnentrad, waar honderden studenten aanwezig waren, dan werd zij hem onwillekeurig tot een kerk.

Hij zegt daarover: "Boven de ingang van vele oude kerken staat de spreuk: "Mijn huis is een bedehuis." Dit opschrift moeten ook de scholen en gehoorzalen dragen, omdat de scholen een deel van de openbare godsdienstoefening zijn en men daarin de waarheid onderwijst en leert. Dezelfde gemoedsstemming, waarmee wij de tempel betreden, moeten wij ook in de school medebrengen, namelijk, om Goddelijke dingen te leren en aan anderen mede te delen. Komt iemand in de school, om wat geleerdheid naar huis mede te nemen, opdat hij daarmee pronke, dan wete hij, dat hij de heiligste tempel van de wetenschap ontwijdt." "Alles tot eer van God!" dat was één van zijn hoofdgedachten. "Een nuttig werktuig van de kerk van Christus te zijn en steeds meerder te worden" stond hem zijn gehele leven voor ogen.

Merkwaardig is het, dat deze man veel waarde toeschreef aan dromen en de stand van de sterren. Hij droomde zelf zeer veel; en in zijn brieven sprak hij dikwijls over sterren. Wanneer een komeet aan de hemel verscheen, zag hij daarin een voorteken van boze tijden. Ook verhaalde hij voorbeelden van de inwerking van boze en goede geesten op het lot van de mensen, waaruit duidelijk blijkt, dat hij er gewicht aan hechtte.

Toonde hij zich hierin een kind van zijn tijd, Melanchthon paarde aan grondige, wetenschappelijke kennis en een veelomvattende blik een vast geloof en een innige vroomheid. De grondwaarheden van de Heilige Schrift, van de Godheid van Jezus Christus, van de verzoening, van de rechtvaardiging door het geloof enz., stonden bij hem zó vast, dat hij niet de minste twijfel in dat opzicht verdroeg. Hoe vast hij daarbij

volhardde, hoe trouw hij verkleefd was en bleef aan zijn Heere en Heiland, Jezus Christus, heeft ons Zijn leven te aanschouwen gegeven en leren ons niet het minst zijn laatste ziekte en zijn sterfbed.

XVI. ZIJN DOOD

Een grote wolk van Gods getuigen was reeds uit de strijdende in de triumferende kerk overgegaan. Reeds sedert lang had Melancthon vurig begeerd, de wapens te mogen neerleggen, om met Luther, Cruciger, Veit Dietrich, Sturm, Bucer, Bugenhagen en anderen het nieuwe lied in het bovenste heiligdom te mogen aanheffen.

In vele van zijn brieven spreekt hij zijn heimwee naar het ware vaderland uit. Het oudste bericht, namelijk dat van de universiteit van Wittenberg, zegt daarvan: "Toen hij na veel arbeiden het leven moe was, heeft hij zich enige jaren voor het sterven voorbereid, gelijk hij dan ook van zichzelf heeft geschreven, dat hij, levensmoe, zijn gedachten voortdurend bepaalde bij een ander leven, bij zijn lieve Heere Jezus Christus. Hij heeft in dit leven gedaan, zoveel hij kon, en het andere Gode bevolen. En hij troostte er zich mee, dat hij het altijd trouw en goed had bedoeld, zodat hij ook daarin een goed geweten had."

Wanneer zijn tegenpartijders tegen hem schreven, dan was hij gewoon te zeggen: "Laat hen maar schrijven, wat zij willen. Ik zal hen niet lang meer hinderen. Ik wil echter vlijtig leren en, zolang ik leef, de jeugd door Gods genade zijn enige waarheid leren. Ik wil Hem bidden, dat Hij mij een zalig sterven schenke!"

De 30^e maart 1560 was hij naar Leipzig gereisd, om een examen bij te wonen. Na zijn werk volbracht te hebben, verliet hij die stad de 4^e april. De reis bekwam hem zeer slecht, daar een snijdende noordenwind, met vorst, gepaard, hem in het aangezicht woei. In de nacht van de 7^e tot de 8^e april kon hij slechts weinig slapen. In de morgenuren werd hij door koorts en benauwdheid aangetast.

Desniettegenstaande stond hij op, maar hij gevoelde zich zó moe en uitgeput, dat hij dikwijls zijn werk moest staken, zijn schoonzoon Peucer, vermoedend, dat de steensmart hem opnieuw zouden kwellen, verordende een warm bad en daarna warme omslagen. Na een vrij goede nacht zei hij: "Is het Gods wil, dat ik moet, sterven, dan wil ik dat van harte gaarne en smeeke God alleen om een zalig heengaan."

Kort vóór acht uur stond hij op, om zijn gewone voorlezing in de gehoorzaal te houden. Tevergeefs zochten zijn vrienden hem daarvan terug te houden. "Ik wil", zo sprak hij, "een half uurtje lezen en dan een bad nemen."

Hij ging met zijn vrienden Esrom en Sturm naar de gehoorzaal, maar daar het nog geen acht uur was en slechts weinige studenten aanwezig waren, zei hij: "Wat doen wij eigenlijk hier?" Om negen uur begaf hij zich weer daarheen, maar de voorlezing duurde slechts een kwartier. Hij sprak over "Christus' losprijs, die Hij als de Middelaar moest brengen, niet met zilver of goud, maar met zijn dierbaar bloed. Daarmee heeft Hij de wet vervuld en aan alle gerechtigheid voldaan." I

n de volgende nacht kreeg hij opnieuw koorts en Peucer zag in, dat hij eerst de toestand verkeerd had beschouwd.

De 9^e en 10^e april was hij zeer opgewekt en sprak zeer ernstig in een senaatszitting tegen de partijen onder de studenten. In de namiddag corrigeerde hij verschillende lijkredenen op de gestorven hertog Philipp van Pommeren en zei: "Ik ben thans met doodszaken bezig. Deze lofwaardige Pommerse vorst heeft Philippus geheten. Wellicht zal ik de eerste Philippus zijn uit allen, die de vrome Heere volgen."

Hij hield die dag een voorlezing over het *Hogepriesterlijk gebed* en las daarna een beschouwing over de Goede Vrijdag. De daarop volgende nacht sliep hij rustig en ontwaakte onder het zingen van een oud Paaslied.

Daags vóór Pasen schreef hij nog een Paasoverdenking, die hijzelf naar de drukkerij bracht. Daarna ging hij ter kerk en gebruikte, na gebiecht te hebben, met anderen het heilig Avondmaal. In de namiddag ging hij voor het laatst uit.

Tegen vier uur kwam zijn vriend Camerarius uit Leipzig, die Peucer de ziekte van zijn schoonvader had medegedeeld. Na een omdat tijdje met elkaar gesproken te hebben, zocht hij zijn bed op, daar de koorts hem weer had aangegrepen. Hoewel deze aanhield, wenste hij toch zijn Paasoverdenking, gelijk hij jaarlijks deed, voor zijn studenten te houden. Hij was echter zó zwak, dat hij ternauwernood staan kon. Hij ging dan ook niet, maar schreef enige brieven in tegenwoordigheid van Camerarius.

Na zich aan de maaltijd verkwikt en een weinig gerust te hebben, begon hij een brief naar Pruisen te schrijven, maar kon hem, door vermoeidheid overmand, niet eindigen. Hij ging een weinig rusten en dacht aan de zaligen Dr. Pommeranus. "Doctor Pommer," zei hij, "de goede, vrome en thans zalige man, is aan geen andere ziekte dan aan ouderdom gestorven. Niemand mag wensen zolang te leven, dat hij ter wille van zijn ouderdom en zwakte de mensen niet meer kan dienen."

Op de tweede Paasdag zei hij: "Wanneer het Gods wil is, wil ik gaarne sterven. Ik heb lust om af te scheiden en bij mijn lieve Heere Jezus Christus te zijn."

Hij sprak daarna over het Griekse woord van het Nieuwe Testament, dat eigenlijk geen afscheid betekent, maar "zich voor de weg toerusten". Hij dacht aan een woord van de vrome Dr. Milichius: "Daartoe kan het komen, dat iemand het tijdelijk leven gaarne wil verlaten; maar het kan, ook gebeuren, dat men, wanneer men ernstig over de dood nadenkt, ervoor bevreesd wordt;" en hij voegde daaraan toe: "Het is waarlijk niet genoeg, een mens in doodsnood daarmee stervensblijdschap te schenken, dat er zoveel ellende en jammer op de aarde wordt gevonden. Tot blijmoedig sterven behoort waarlijk nog iets anders."

De 16^e april, in de morgen om vier uur, hoorde men hem ernstig en vurig bidden. Na dit gebed maakte hij het slot van de brief naar Pruisen. Op die dag wilde Camerarius naar Leipzig vertrekken, om te gelegener tijd terug te keren. Vroeger dan gewoonlijk bereidde men voor beide de maaltijd. Eer zij naar beneden gingen, gingen beide op de bank zitten, terwijl enige andere vrienden erbij stonden.

Opeens zei hij tot Camerarius, als wilde hij hem zegenen: "Mijn Joachim, wij zijn nu omtrent veertig jaren goede vrienden geweest en de één heeft de ander liefgehad uit een vrij hart; wij zijn trouwe kameraden geweest, een ieder op zijn plaats. Ik hoop van mijn God, dat ons werk niet ijdel zal geweest zijn, maar veel nut zal gesticht hebben. Is het Gods wil, dat ik sterf, dan willen wij onze vriendschap in het toekomstig leven ongestoord voortzetten."

Daarop gingen beide aan tafel zitten. Melanchthon wendde zich tot magister Esrom, de schoonzoon van Camerarius, die zijn vrouw voor anderhalf jaar had verloren, en sprak: "Heden heb ik van uw vrouw gedroomd, alsof ik haar zag sterven." Hij roemde van deze godvruchtige vrouw, dat hij haar had horen zeggen: "Ik weet, dat God mij niet zal verlaten." "Dat woord", zei hij, "kan ik niet vergeten."

Hij at en dronk weinig en verlangde naar zijn kamer, om een weinig te slapen. Camerarius, daarover bezorgd, wilde zijn afreis uitstellen. Melanchthon sliep in met half geopende ogen. Hij was het beeld van een dode. De vrienden waren zeer bekommerd; de huisgenoten weenden, alsof hij reeds gestorven was. Na drie uur ontwaakte hij echter en zei, dat hij zoet en rustig had geslapen. De slaap had hem zo

verkwikt, dat hij weer brieven schreef, in zijn kamer op- en neerging en vrolijker en frisser was, dan tijdens zijn gehele ziekte. Allen hoopten, dat een volkomen genezing zou volgen. In de avond was hij zeer opgewekt. Toen men over de lieden sprak, die niets dan tweespalt in de kerk hadden aangericht en voornemens waren nog erger dingen te doen, zei hij op heftiger toon, dan hij gewoon was: "Het zijn schelmen, en God zal aan het licht brengen, dat het schelmen zijn."

De volgende dag, de 17^e april, verzegelde hij de brieven naar Pruisen, schreef op enige boekjes en zond die aan vrienden, ook enkele aan de hertog. Toen kwam Camerarius, om afscheid van hem te nemen. Melanchthon zei tot hem: "Gods Zoon, Die gezeten is aan de rechterhand van zijn hemelse Vader en de mensen gaven geeft, behoeft u en de uwen en ons allen met elkaar. Wil uw lieve huisvrouw zeer van mij groeten!" Zij zagen elkaar hier op aarde voor het laatst.

Op die dag zond de vorst Joachim van Anhalt een van zijn vertrouwde dienaren, om naar Melanchthons toestand onderzoek te doen. Op het minzaamst sprak deze met hem en drukte zijn liefde tot de vorst op zulk een hartroerende wijze uit, dat geen enkel oog droog bleef.

Tegelijkertijd kwamen brieven uit Zwitserland, waarin sprake was van een concilie, dat de paus voornemens was te houden. Toen zei hij: 'Het is mij veel beter te sterven, dan naar een concilie te reizen.'

Opnieuw kreeg hij een hevige aanval van koorts, die zijn laatste lichaamskrachten sloopte. Den 18^e April, 's morgens, trad de predikant Paul Eber met enige andere vrienden de kamer binnen, waar Melanchthon op zijn sterfbed lag. Hij sprak er over, 'hoe hij zich aan de wil van God had overgegeven. Hij was met alles tevreden. Ik gevoel, door Gods genade in 't geheel geen aanvechting; en hoewel ik de kinderen van mijn dochters, die mij zo dierbaar zijn, vóór mij zie, troost ik er mij toch mee, dat zij godvrezende en vrome ouders hebben, die mij ook dierbaar zijn. Dat zij godvruchtig mogen opgevoed worden, waartoe God Zijn zegen zal schenken! Maar wat mij bekommert, is dit, dat de verkeerde en sofistieke wereld de heilige, Christelijke kerk zo schandelijk ontrust. Laat hen doen, wat zij willen. Door Gods genade is onze leer de ware.'

Toen hij op dezelfde dag zijn kleindochtertje bij zijn bed zag staan, zei hij: 'Lieve dochter, ik heb je hartelijk liefgehad; houd je ouders voor ogen, wees hun gehoorzaam en vrees God; Hij zal je niet verlaten. De almachtige God neme je onder Zijn hoede en geve je Zijn zegen. Amen.'

Tot zijn dochter, Peucers echtgenote, zei hij: 'Lieve dochter, God heeft je een vrome man geschonken. Houd hem in eer en wees hem gehoorzaam. Voed je kinderen op in de tucht des Heeren, dan wil God met je zijn. Hij zal je niet begeven.' Hij sprak als iemand, die voor dit leven afscheid neemt.

Daarop vroeg hij zijn schoonzoon: 'Hebt gij nog hoop? Verzwijg mij niets.' En toen Peucer antwoordde: „Gode zijn de dagen uws levens bekend. Daar ik u echter de waarheid moet zeggen, zeg ik u: er is weinig hoop, want gij zijt zeer zwak en de zwakte neemt met elk ogenblik toe.'

Hij antwoordde: 'Ja, het is waar, ik gevoel mijn zwakte. Ik heb mij mijn God bevolen en Hem bid ik maar, dat Hij mij genadig moge zijn!'

Hij was aan zijn testament begonnen, waarin hij vooraf een korte verklaring van alle artikelen van zijn leer en van zijn geloof had neergeschreven. Hij verzocht het te zoeken, opdat hij het zou kunnen voleindigen. Toen men het niet kon vinden, stond hij op en ging bij de tafel zitten om een nieuw te schrijven, maar hij moest het halverwege opgeven. Hoewel dodelijk zwak, bleef hij bij zijn volle verstand. Hij sprak

nog met Peucer over de universiteit en noemde ook zijn opvolger.

Hij sliep tot zes uur. Inmiddels waren er brieven uit Frankfort gekomen, waarin zijn vrienden hem meedeelden, op welk een gruwzame wijze men in Frankrijk met vrome en godvruchtige mensen handelde. Toen zeide hij : 'Ik ben zwak en ziek, maar al mijn lijden doet mij niet zoveel pijn als de grote ellende van de heilige, Christelijke kerk, die uit nodeloze scheuring, boosheid en moedwil ontstaat. De onzinnige mensen kunnen niet rusten, voor er nog meer ellende en jammer ontstaat. Maar God zal de moedwil bestraffen, dat zult gij ervaren; en wij zullen mede gestraft worden. Onze straf zal echter een Vaderlijke zijn. Maar zij zullen harder straf lijden. Ik bejammer het arme volk, dat het zo misleid wordt.'

Het was zijn laatste nacht. De 19^e April, zijn sterfdag, brak aan. Tegen twee uur 's nachts richtte hij zich in zijn bed op. Met diep leedwezen en grote droefheid dacht hij aan de ellende der kerk. Zijn klagen loste zich echter op in een vurig gebed voor de gehele Christelijke kerk. Tot drie uur sprak hij met zijn schoonzoon en liet zich daarna naar zijn studeerkamer brengen.

Na te zes uur ontwaakt te zijn, kwam de predikant van Torgau met zijn kapelaan Fischer en de arts Kent man hem een bezoek brengen. Met deze vrienden sprak hij ruim een half uur. Hij zei tot hen: 'Wat mijn persoon aangaat, gevoel ik in 't geheel geen zorg. Slechts de nood gaat mij ter harte. Want men twist en krakeelt moedwillig en nutteloos; men verscheurt de kerk en verduistert met geweld de waarheid van de zuivere leer. Ik heb echter ook die troost, dat door Gods genade de reine leer in onze kerken zal onderhouden en gepredikt worden. Wanneer ik sterf, ontkom ik het toekomstig ongeluk en word ik weggenomen uit het ongelukzalig, sofistich en wonderbaarlijk jaar van de natuur.'

Na zo gesproken te hebben, beval hij in het gebed de kerk de Zoon van God aan.

Tegen zeven uur kwamen de predikant, enige diakenen en hoogleraren, die hem, uit zijn sluimering ontwaakt, zijn dagelijks gebed hoorden bidden. Hij bad: "Almachtig, eeuwig, levend en waarachtig God, Schepper van hemel en van de aarde en van de mensen! mitsgaders uw enige lieve Zoon, onze Heere Jezus Christus, Die voor ons gekruist en uit de dood weer opgestaan is! en Uw levende, reine en waarachtige Heilige Geest! U, wijs, goedertieren, waarachtig, genadig en rechtvaardig God, U, getrouwe Heiland, van Wie leven en wet wordt gegeven! U hebt gezegd: "Ik wil niet de dood van de zondaar, maar dat hij zich bekere en leve!" U belijd ik, dat ik een arm zondaar ben, met vele zonden beladen; want ik heb op menigerlei wijze tegen uw heilige geboden misdreven, en het is mij van harte leed, dat ik U vertoornd heb. Ik bid U, dat U Zich omwille van Uw lieve Zoon over mij wilt ontfermen; mij al mijn zonden vergeven en rechtvaardig maken. Wil mij ook met Uw Heilige, levende, kuise en waarachtige Geest heiligen, opdat ik U, de Vader van onze Heere Jezus Christus en Uw lieve Zoon, Uw Woord en Evenbeeld, en Uw Heilige Geest, de ware en levende Trooster, recht erkennen, vast in U geloven, U gehoorzamen, U danken, U recht vrezen, Uw genadig aangezicht met vreugde in eeuwigheid aanschouwen en U eeuwig dienen moge. Op U, Heere, hoop ik; U zult mij in eeuwigheid niet beschaamd maken; verlos mij door Uw gerechtigheid. Bekeer mij, o Heere, tot gerechtigheid en eeuwig leven; U hebt mij verlost, U, waarachtige en getrouwe God! Behoed en regeer ook genadig onze kerk, onze regering en ook de school. Geef hun zalige vrede en zalige regering. Regeer en bescherm onze vorsten en onze overheid; vergader en bewaar U een eeuwige Christelijke kerk in deze landen. Heilig en verenig hen met Uw Heilige Geest, dat zij één mogen zijn in U, met ware aanroeping van Uw lieve Zoon; om

Zijnentwil, Die voor ons aan het kruis gestorven en weer opgestaan is. Almachtige, eeuwige Zoon van God, trouwe Heere en Heiland Jezus Christus, U bent het eeuwig Woord en Evenbeeld van de eeuwige Vader, onze Middelaar en Heiland! Ik dank U van ganser harte, dat U de menselijke natuur hebt aangenomen, dat U in het vlees geleden en van de dood verreezen bent en mijn Voorspraak bent. Ik bid U, neem mij aan en erbarm Uo ver mij, want ik ben eenzaam en arm; vermeerder in mij door Uw Heilige Geest het licht van het geloof; draag mij in mijn zwakheid; regeer, behoed en heilig mij; op U vertrouw ik, Heere, laat mij nimmermeer te schande worden! Almachtige Heilige Geest, verlicht, heilig, regeer mij; versterk het geloof in mijn ziel en in mijn hart en geef mij blijvende troost, opdat ik in het huis van de Heere wonen moge al de dagen van mijn leven, opdat ik in eeuwigheid een heilige tempel van God zij en blijve, God altoos met een vrolijk hart danke en in de eeuwige, hemelse Vergadering en Gemeente love en prijze. Amen!"

Uitgeput zonk hij op zijn bed terug en sluimerde een weinig. Daarna sloeg hij de ogen op en zei tot Peucer: "Ik ben in de dood geweest, maar God heeft er mij genadig uit geholpen."

Hij herhaalde dit dikwijls en daar men niet anders kon denken, dan dat hij een strijd had moeten doorworstelen, riep hem magister Sturio toe: "Er is geen verdoemenis voor degenen, die in Christus Jezus zijn."

Toen antwoordde Melanchthon: "Christus is ons van God gemaakt tot wijsheid en gerechtigheid en heiliging en volkomen verlossing, opdat, gelijk geschreven staat, wie zich beroemt, zich beroeme in de Heere!"

Dikwijls bezigde hij de woorden: "Ach Heere! erbarm U mijner!"

De pols bleef staan, handen en voeten werden koud, de adem werd kort, de slapen vielen in, zijn krachten namen zichtbaar af. Hij lag zeer rustig in zijn bed.

De twee diakenen Tröschel en Sturio lazen afwisselend uit het Oude en het Nieuwe Testament enige hoofdstukken.

Toen zij geëindigd hadden, zei de stervende luid: "Ik heb steeds voor mij de uitspraak van Johannes aangaande mijn Heere Jezus Christus: *De wereld nam Hem niet aan, maar zovelen als Hem aannamen, gaf Hij macht, Gods kinderen te worden, die in Zijn naam geloven.*"

Daarna bad hij; zijn lippen bewogen zich, maar men verstond hem niet. De hoogleraren stelden hun voorlezingen uit en riepen de studenten tot het gebed op.

Er ontstond een grote beweging onder de studenten en burgers. De droefenis was algemeen. Allen verbeidden in stilte biddend zijn heengaan.

De stervende zei niets, wanneer men hem vroeg, maar hij bleef bij zijn volle bewustzijn. Toen hem Peucer vroeg, of hij ook iets begeerde, zei hij: "Niets dan de hemel; plaag mij dus niet meer met zulke vragen."

Ongeveer drie uur in de namiddag, toen men hem een weinig beter wilde leggen, viel hij in onmacht. Men reikte hem enige verkwikking. "Ach, wat doet u;" sprak hij, "waarom hindert u mij in mijn zachte rust? Laat mij toch met rust tot aan mijn einde, het zal niet lang meer duren."

Alle aanwezigen baden. De spreuken, die hem tijdens zijn leven in het bijzonder dierbaar waren, als Johannes 15: 10, 16 en 17 en Romeinen 8: 31, werden hem voorgelezen.

Enkelen, die de gehele dag niets hadden gegeten, gingen aan tafel, maar kwamen spoedig terug. In de avond om zes uur, toen de stervende stil op zijn bed lag, stond Tröschel op en sprak over de stervende de Aäronietische zegen uit.

Veit Winsheim, Dr. med. en hoogleraar van de Griekse taal, riep hem uit de Psalm toe: "In uw handen beveel ik, Heere, mijn geest, Gij, getrouwe en waarachtige God!" Maar hij vroeg hem ook, of hij het hoorde. Toen zei hij, voor allen verneembaar: "Ja!" Het was zijn laatste woord op aarde.

Tröschel sprak daarna het "Geloof" en het "Onze Vader" en herhaalde de woorden: "Heere Jezus Christus, in Uw handen beveel ik mijn geest."

Bij de derde maal bewoog Melanchthon zijn lippen, als bad hij.

Zacht en stil was zijn ontslapen, in de avond om zeven uur, terzelfder tijd, als waarop hij voor drie en zestig jaar en drie en zestig dagen het licht van deze wereld had gezien.

"Biddend vierde hij zijn opvaart", zo luidt het bericht, "tot zijn lieve Heere Jezus Christus, Die hij steeds met hart en mond had geprezen en verheerlijkt. Bij Hem heeft hij nu zonder twijfel eeuwige vreugde en heerlijkheid met alle uitverkorenen. Daartoe helpe Jezus Christus, de Zoon van God, ons allen ook genadig en verlene ons een zalige ure en een vrolijk afscheid te van zijn tijd, wanneer het Hem welgevallig is!"

Toen werd aan Melanchthon vervuld het lied, door hem in de Latijnse taal vervaardigd en door onze J.J.L. ten Kate zo meesterlijk vertolkt:

O, verheerlijkte Zoon!
Hoe verwonderlijk schoon
Klinkt uw boodschap ons, armen, verloornen!
Hoe verzwindelt de glans van een wereldse kroon
Bij het licht uwer hemelse doornen!

In uw woord is een kracht,
In uw geest is een macht,
Die de sluier des hemels doet zinken,
Die de scheidende ziel door de vallende nacht
Gods gelaat ongesluiert doet blinken.

Gij doorloutert het hart,
Dat verzinkt in uw smart,
Dat meebloedt aan Uw heilige wonden,
Dat in dood en verrijzing Uw deelgenoot werd,
En — zijn Hemelvaartsberg heeft gevonden!

Nog één dag, nog één uur!
Sterk de zwakke natuur!
Zij de strijd triumferend volstreden!
En laat de uiterste sprank van 't verstervende vuur
Hoog opflikkren door d' âam der gebeden!

Heb ik hier bij de vaan
Uwer strijders gestaan,
Laat mij ginds de verwinnaars ontmoeten!
Laat mij mede gekroond tot Uw zegefeest gaan,
En — werpen mijn kroon aan Uw voeten!

Nooit verlangde ik, o Heer!
Naar de rijkdom of de eer,
Stuivend kaf in het werelds gewemel!
En ook nu, o mijn Koning! verlang ik niets meer
Dan uw hemel, uw zalige hemel!

Die wens werd vervuld. "Hij had de hemel en de hemel had een zalige gewonnen." "Langzaam ontbonden," zo zei de lijkredenaar Winsheim, "hield hij bijna zonder gevoel voor de dood op te ademen en lag daar als één, die slaapt; geen verandering van zijn trekken, gelijk toch anders bij doden de gewoonte is."

Als een loopvuur verspreidde zich die treurmare door Wittenberg. De studenten kwamen in grote getale, diep bedroefd, dat hun leraar hun ontnomen was. De keurvorst gaf men terstond kennis.

Nadat Lukas Kranach de 20^e april het beeld van de ontslapene had getekend, vergunde men aan velen de dierbaren dode te zien. Niemand zag het zonder tranen. Velen kusten zijn handen. De ouders brachten hun kinderen mee, om hem te zien, opdat zij later konden zeggen, welk een man hij geweest was.

Men legde het lichaam in een tinnen kist en deze in een houten. Het volgend geschrift legde men daarbij: "In deze lijk-kist is Philippus Melancthon begraven, die een professor van de Heilige Schrift en goede kunsten is geweest, twee en veertig jaren lang, een voortreffelijk, geleerd man, vriendelijk, verstandig, oprecht, godvrezend, rein, geduldig en milddadig voor de armen; de vlijtigste en trouwste medehelper van de nu zalige eerwaarde Heere Dr. Maarten Luther in de verklaring en oprichting van de reine leer van het Goddelijke Woord, dat door het bedrog van de Roomse pausen, het goochelspel van de monniken en de menigvuldige misbruiken verdonkerd was; die de Augsburgse Confessie heeft opgesteld, welke aan keizer Karel V in 1530 is overgeleverd, nadat de reiniging en verklaring van de ware leer in 1517 begonnen en de verandering in deze kerken geschied was. Hij heeft de waarheid van de hemelse leer dertig jaren lang voortdurend voorgestaan, op openlijke Rijksdagen en elders ook, gelijk zijn uitgegeven schriften getuigen."

Daarna volgen nog in het kort zijn levensomstandigheden van zijn geboorte tot zijn dood.

Op de 21^e april vond de begrafenis plaats. Om negen uur in de voormiddag was Joachim Camerarius met Dr. Moreh uit Leipzig gekomen. Hij kon door de grote smart er niet toe besluiten, de dode nog eens te zien. De stoet werd voorafgegaan door de scholieren. Daarop volgde het lijk, gedragen door de hoogleraren van de wijsbegeerte, allen in zwarte priesterkleding. De bloedverwanten, de andere hoogleraren, de raadsleden van de stad, de adellijken, de studenten en burgers sloten zich bij de stoet aan. Eerst bracht men de kist in de Pfarrkerk, waar men haar voor het altaar neerzette op de plaats, waar de zalige bij de ordening van predikanten gewoon was te knielen. Een Psalm en andere gezangen werden aangeheven.

De predikant Paul Eber beklom de kansel en hield de lijkrede naar aanleiding van Thess. 4.

Vandaar ging men naar de Slotkerk, waar men de kist naast het graf van Luther in de groeve neerliet.

Veit Winsheim hield een voortreffelijke Latijnse rede. Hij zei aan het slot: "Ons, al de zijnen, de kerken van deze landen en deze universiteit heeft hij een smartelijk verlangen nagelaten. Nu wij als de woeste baren van de zee op en neder worden geworpen hebben wij onze stuurman verloren, terwijl wij hem het nodigst hadden en hem minder dan ooit tevoren konden missen. Maar het is niet moeilijk te gissen, wat God ermee bedoelt, dat Hij zulke mannen uit de wereld wegneemt, opdat zij de komende ellende niet behoeven te zien. Ik wil geen ongeluksprofeet zijn, maar wij willen boete doen, en ons in geduld oefenen, om hetzij de Goddelijke toorn te ontvlieden, hetzij desnoods de vaderlijke kastijding te kunnen verdragen. Want de

dood van zulke mannen moet ons tot godsvrucht, tot boete en vuriger gebed opwekken, opdat wij voorzichtig, vlijtig en oprecht met het ons toevertrouwde goed omgaan, hetwelk deze twee mannen, Luther en Melanchthon, ons hebben nagelaten, namelijk de bewaring van de reine en loutere leer. Want thans is het geen tijd om gerust te zijn of te slapen, maar om te waken. Wij hebben gezien, wat na Luthers dood is gebeurd; hetgeen thans te verwachten is, mag ieder voor zichzelf overdenken."

Melanchthons bekende vriend en discipel Johann Matthesius maakte een grafschrift in verzen, dat wij, door een vriendenhand⁹ vertolkt, op het graf van de grote en vrome magister neerleggen:

Een honingbloem, uit koolzwarte aard,
 Een schone kroon der ere waard,
 Ligt hier, door felle zonnebrand
 Verteerd, verwelkt, verdord in 't zand.
 Zo menig honingbij trok zoet
 Uit 's bloempjes kelk, dat andren voedt
 En heel der kerk tot zegen is.
 Zo wekt dit sterven droefenis.
 Veel vogelkens genoten meê
 Van 't goed, dat hun dit bloempje deê.
 Door geur en sap in 't rozenperk;
 't Bracht heil aan school en huis en kerk.
 Nu is 't met al zijn strijd gedaan:
 Geen ongedierte knaagt er aan,
 Geen doorn of netel met haar spits
 Die 't lieve roosje schaadlijk is.
 Wel kroop daarlangs zo menig spin,
 Stak menig worm er d' angel in;
 Maar 't is nu van elk leed bevrijd
 Bij God, Die 't kroonde na zijn strijd.
 God heeft zijn tranen afgewist
 En met zijn dauw de bloem verfrist,
 Zodat zij weer als nieuw herleeft,
 Weer bloesems, blaadren, geuren geeft.
 Want trouwe leraars bloeien weer,
 Aan de aarde onttoegen, bij de Heer,
 Die voor hun ijver en geduld
 Hen met Zijn heil en vreugd vervult.
 Wie nu tot deze grafterp naakt,
 En 't hart door droefheid voelt geraakt,
 Storte op zijn lijkbuis stil zijn traan:
 God neemt die als dankoffer aan.
 Kom, Heiland! toon uw heerlijkheid,
 Die Gij aan zulk een bloem bereidt,
 Voor wie Gij bidt met woord en bloed,
 Terwijl Ge in nood uw Kerk behoedt.
 Verenig bij en bloemen nu
 In Uw cypressenhof bij U.
 Neem ze in uw hoede en geef hun saam
 Te tuigen van uw grote Naam.
 Uw Woord en Uwer knechten schrift
 Is medicijn voor 's duivels gift:
 Waar 't boze boek de ziel vermoordt,
 Uit heilige blaân komt leven voort!

⁹ Ds. J.P. Hasebroek.

Een kleine metalen plaat in de grond wijst de bezoeker van Wittenbergs slotkerk. Melanchthons laatste rustplaats aan, terwijl de muur zijn beeltenis vertoont en de grote, onvergetelijke **Hervormer en leermeester**, niet slechts van Duitsland, maar **van de gehele Evangelische Christenheid** roemt.

Het Wittenbergs bericht eindigt met het gebed, waarmee ook wij het leven van Melanchthon willen besluiten: *"En wij bidden hiermee God van harte, dat Hij zich een eeuwige Christelijke kerk onder en in de landen en het gehele menselijk geslacht door Zijn lieve Zoon, onze Heere en Heiland Jezus Christus vergadere en beware. Hij moge ons genadiglijk bewaren voor sekten en dwaalleringen; moed en sterkte geven, om daaraan getroost en ook met vrucht tegenstand te bieden. En omdat menselijke kracht en wijsheid daarin te zwak zijn, bidden wij de eeuwige Zoon van God, dat Hij door zijn Woord rijkelijk in onze harten en in die van alle gelovigen zijn Heilige Geest uitstorte; dat die ons verstand en wijsheid geve en in alle dingen regeere en leide; opdat zijn heilige, Goddelijke naam onder ons en in de gehele Christelijke kerk geloofd en geprezen worde, hier tijdelijk en ginds eeuwig. Amen!"*

**ENKELE STUDIES OVERGENOMEN UIT:
FILIPPUS MELANCHTHON, BRUGGENBOUWER.**

Uitgeverij Kok in 2011

1. MELANCHTHON EN DE NEDERLANDEN IN DE ZESTIENDE EN ZEVENTIENDE EEUW Dr. H. J. Selderhuis

2. DE INVLOED VAN MELANCHTHON BIJ SIMON OOMIUS.
Dr. F. van der Pol

3. MELANCHTHON IN DE GEREFORMEERDE ORTHODOXIE, MET NAME BIJ GISBERTUS VOETIUS. Andreas Beck

4. MELANCHTHON OVER WIL EN VRIJHEID. Dr. Antonie Vos

1. MELANCHTHON EN DE NEDERLANDEN IN DE ZESTIENDE EN ZEVENTIENDE EEUW Dr. H. J. Selderhuis

... Hieronder zal slechts een globale inventarisatie van de relatie tussen Melanchthon en de Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw gegeven kunnen worden.

De periode van de vroege reformatie (tot 1566)

a. *Geschriften*

De geschriften van Melanchthon werden in de periode van de vroege reformatie heimelijk geïmporteerd, alsook in de Nederlanden herdrukt en in sommige gevallen vertaald. In de keizerlijke plakaten tegen de reformatorische beweging worden Melanchthons boeken het eerst in het besluit van 24 september 1525 genoemd. Vanaf dat jaar komt Melanchthon steeds in deze plakaten voor. In de lijst die door de universiteit van Leuven is opgesteld en op bevel van Karel V in 1550 uitgevaardigd wordt, wordt volstaan met het noemen van 'alle boeken van Philippus Melanchthon'. Naast de 'landelijke' plakaten werden ook plaatselijke verordeningen tegen reformatorische lectuur uitgevaardigd. Opvallend is hier het besluit van de stad Leiden van 8 januari 1530, omdat hier werken van Melanchthon niet om hun inhoud maar om hun auteur veroordeeld worden. De Leidse overheid is van mening dat het gebruik van werken als de *grammatica*, *dialectica* en *retorica* van Melanchthon op zich geen kwaad kan, maar vreest het gevaar dat de jonge lezers ook Melanchthons veroordeelde, theologische werken gaan lezen.

Over de verspreiding van Melanchthons geschriften wordt ook iets duidelijk uit gegevens over in beslag genomen werken. Zo wordt in 1526 bij een boekverkoper in Amsterdam werk van Melanchthon in beslag genomen. Wanneer in Amsterdam steeds werk van Melanchthon te koop blijkt, is dat een van de redenen voor de klacht van de voorzitter der Statenvergadering op 11 maart 1527, dat 'besonders Aemstelredamme zeer swaerlick beswaert was vol Luthery te zijn ende zoe langer zoe meer Lutherde'. Petrus Dathenus kan in Frankfurt op de Buchmesse vrijuit werk van Melanchthon kopen. In Emden verschijnt in 1559 een Nederlandse vertaling van Melanchthons

commentaar op Kolossenzen. dat daar meer boeken van Melanchthon vertaald en gedrukt zijn, is in 1563 voor Margaretha van Parma aanleiding om per brief vanuit Brussel haar officieren in Amsterdam, Leuven en Antwerpen te manen waakzamer te zijn en doortastend tegen overtreding van de plakaten op te treden. Een latere raadsheer in de Raad van Vlaanderen blijkt Rome trouw te zijn gebleven, ook al heeft hij in zijn studietijd in Leuven toestemming gekregen Melanchthons Loci te kopen en te bestuderen.

b. Studenten

Van Melanchthons komst naar Wittenberg, in 1518 tot aan zijn dood in 1560, hebben meer dan 250 studenten uit de Nederlanden aan de universiteit van Wittenberg ingeschreven gestaan, waaronder 90 in de periode na Luthers dood in 1546. De meerderheid bestond uit studenten in de theologie. Ongetwijfeld zullen zij contacten met Melanchthon hebben gehad en die zullen niet zonder invloed zijn gebleven.

Eén van de Nederlandse studenten van Melanchthon is Abel Eppens (1534-1590). Eppens is een geletterde boer uit Groningen die een 'peregrinatio academica' onderneemt en daarbij ook Wittenberg aandoet. In de laatste twee jaren van Melanchthons leven is Eppens in Wittenberg en hij bericht deelgenomen te hebben aan Melanchthons begrafenis. Blijkbaar heeft Melanchthons onderwijs vrucht gedragen bij hem, want in zijn kroniek zet hij een van zijn uitspraken kracht bij met de woorden: 'We ock Philippus Melanthon plegede tseggen in sijn lectin'. Olivier de Bock (Bockius) uit Allst gaat in 1554 bij Melanchthon studeren. Later zal hij rector worden van het paedagogium te Heidelberg.'

Duidelijk traceerbaar is de invloed van Melanchthon op Anastasius Veluanus (ca. 1520- 1570), de pastoor uit Garderen die een wezenlijke bijdrage leverde aan de reformatie van de noordelijke Nederlanden. In zijn ontwikkeling naar het gereformeerde denken heeft het werk van Melanchthon een duidelijke rol gespeeld. Mogelijk was dat via de rector van zijn Latijnse school te Amersfoort, die met Melanchthon correspondeerde. Zijn geschrift *Der Leken Wechwyser* getuigt van een intensief gebruik van Melanchthons Loci. In zijn afwijzing van de Lutherse avondmaalsleer stemt hij in met Melanchthons middenpositie en met diens afwijzing van de ubiquiteitsleer. Hij hoopt tegelijkertijd dat Melanchthon de juistheid van de gereformeerde avondmaalsopvatting nog zal gaan erkennen. Melanchthon is tevens de 'geestelijke vader' van Veluanus in diens opvattingen over de zogenaamde *kleine vrije wil*.

c. Overige contacten

Eloi Pruystinck, geboren te Antwerpen en leider van de Nederlandse libertijnen, wilde zijn beweging verenigen met die van Luther. In 1525 reist hij af naar Wittenberg waar hij met Melanchthon disputeert. Luther die bij deze disputatie aanwezig is, schrijft meteen een afwijzende brief naar de protestanten in Antwerpen.

Heel direct krijgt Melanchthon met gelovigen uit de Nederlanden te maken als het gaat om de positie van de vluchtelingen-gemeenten. Toen na 1553 de vluchtelingen uit de Nederlanden Engeland moesten verlaten als gevolg van het optreden van Mary Tudor en in Wesel een zelfstandige gemeente wilden vormen, werd van hen door de raad instemming met de Confessio Augustana. In de daarmee verbonden discussie over het avondmaal wordt Melanchthon om advies gevraagd. Hij nam het voor hen op omdat het geen ketters waren zoals de dopers en adviseert hun stichting van een zelfstandige gemeente toe te staan. De raad van Wesel stemde met dit voorstel in, maar onder druk van de Lutherse predikanten werden de vluchtelingen toch de stad

uitgezet. Zij namen de wijk naar Frankfurt am Main, waar opnieuw het advies van Melanchthon werd gevraagd. Ondanks een positief advies van Melanchthon worden de vluchtelingen ook daar - een jaar na Melanchthons dood - verdreven.

Een uitgebreide correspondentie is bewijs voor de intensieve contacten tussen Albert Hardenberg en Melanchthon. Deze in Noord-Nederland geboren en getogen theoloog geldt echter - ook al was hij student te Wittenberg - niet zozeer als leerling maar meer als vriend en collega van Melanchthon. Opmerkelijk is in dat verband juist het feit dat het zeer aannemelijk is dat Hardenberg inzake het avondmaal Melanchthon beïnvloed heeft.'

Vrij algemeen is het oordeel dat de Luthersen in de Nederlanden 'overwegend Melanchthoniaans' waren'. Als model van dit 'Melanchthoniaanse Lutherdom' mag bijvoorbeeld de Amsterdamse koopman Adriaan Pauw gelden. Een verklaring kan zijn de nabijheid van de Rijnstreek waar het Lutheranisme eveneens sterk door Melanchthon beïnvloed was en men afstand nam van het strenge Lutheranisme. Tegelijk echter moet gezegd dat over het geheel genomen de invloed van Melanchthon ook daarom gering was, omdat de Lutherse invloed sowieso beperkt was in Nederland. Aantrekkelijk was Melanchthon nog het meest vanwege zijn theologische verwantschap met Calvijn. Dat echter is tegelijk de verklaring voor het feit dat de naam van Melanchthon in de Nederlanden zo weinig voorkomt. De afstand tussen Melanchthon en Calvijn is niet zo groot en gezien de kerkelijke en politieke ontwikkelingen in de Nederlanden ligt het overgaan van de Melanchthonianen naar het Calvinisme wel voor de hand. Zo zijn bijvoorbeeld de studenten uit Friesland, die na Luthers dood in Wittenberg studeerden en leerlingen van Melanchthon werden, na terugkeer in Nederland grotendeels tot het Calvinisme overgegaan. Met dit gegeven is ook een belangrijke verklaring gegeven voor het feit dat de invloed van Melanchthon moeilijk te traceren is. Het Calvinisme absorbeerde een groot deel van degenen die zich aan Melanchthon oriënteerden.

De periode tot en met de synode van Dordrecht (1619)

a. *De Heidelberger Catechismus*

Ongeveer groot en tegelijk nauwelijks exact traceerbaar is de invloed die Melanchthon op de Nederlanden heeft uitgeoefend via de Heidelberger Catechismus. De Heidelberger werd al kort na de verschijning in 1563 in het Nederlands vertaald en diende meteen als leerboek voor kerk en school. De synode van Dordrecht besloot de Heidelberger tot het officiële leerboek voor het onderricht in gezin, school en kerk te maken. Met name de bepaling dat iedere zondagmiddag uit deze catechismus gepreikt moest worden zorgde ervoor dat het gereformeerde kerkvolk in de Nederlanden van kindsaf aan nadrukkelijk door de inhoud van dit leerboek gevormd werd. De discussie over het auteurschap van de Heidelberger heeft in ieder geval geresulteerd in deze consensus dat het grootste aandeel door Zacharias Ursinus is geleverd en dat hierdoor de catechismus sterk Melanchthoniaans gestempeld is. Ook al is er discussie over de mate waarin Ursinus door Melanchthon is beïnvloed, het feit van die invloed staat vast. Daarbij wordt vooral de verbondslere met haar nadruk op de belofte en het niet apart spreken over de verkiezing als teken van Melanchthons invloed gezien. Ursinus' verklaring van de Heidelberger Catechismus werd na zijn dood door Festus Hommius vertaald en uitgegeven onder de titel *Het Schat-Boeck der Christelycke Leere ofte Uytlegginghe ovder den Catechismus*. Dit werk van de leerling van Melanchthon kende in Nederland grote populariteit zoals blijkt uit het feit dat er in 1650 al een negende druk van verscheen.

De invloed van Melanchthon op de Nederlandse foedraaltheologie loopt vanuit Hei-

delberg zowel via Ursinus als ook via Olevianus. Ursinus werkt de uitlatingen van Melanchthon over een wet die van nature aan alle volken bekend is uit tot het spreken over een natuurlijk verbond. Gomarus, die onder Ursinus in Heidelberg studeerde, spreekt in zijn inaugurele rede in 1594 te Leiden over een 'Toedus naturale' en een 'foedus supernaturale'. Dit begrippenpaar wordt daarna ook door bijvoorbeeld Coccejus gebruikt. Coccejus beroept zich bovendien nadrukkelijk op Olevianus, die duidelijk gebruikmaakt van Melanchthons methode en terminologie.

b. De synode van Dordrecht

Nadrukkelijk worden persoon en werk van Melanchthon betrokken in de strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten. Melanchthon wordt door de remonstranten aangevoerd als zijnde gereformeerd en toch niet van hetzelfde gevoelen als Beza als het gaat om de predestinatie. Zo wordt van de Duitser Johannes Holmannus, die in Wittenberg bij Melanchthon gestudeerd had en in 1582 tot hoogleraar aan de Leidse Universiteit benoemd werd, gezegd dat hij in de leer van de verkiezing geen volgeling was van Calvijn en van Beza, maar van Melanchthon. De theologie van Melanchthon is volgens Holmannus 'de bequaemste en stichtelijkste'. Deze keuze voor de 'Melanchthonische Theologie' was geen belemmering hem in Leiden te benoemen. Die benoeming is vervolgens het argument dat de Leidse curatoren gebruiken om Arminius in de sinds Holmannus' dood in 1586 ontstane vacature te benoemen, ondanks de kritiek op Arminius' visie op de verkiezing. Onder beroep op Holmannus' benoeming werd gezegd dat Arminius in de predestinatie niet gelijk dacht als Gomarus maar desondanks wel hoogleraar kon zijn.'

Overigens is het opmerkelijk dat de *Opera Omnia* (Al de werken) van Melanchthon in de universiteitsbibliotheek van Leiden is terechtgekomen, omdat ze deel uitmaken van de bibliotheek van Holmannus. De hoogleraar had bepaald dat zijn boeken na zijn dood aan de Universiteit van Leiden geschonken zouden worden.

Herhaaldelijk wordt naar Melanchthon verwezen om het recht te verdedigen van een predestinatieleer die afweek van die van Calvijn. Zo wordt Melanchthon door de Leidse predikant Johannes Corvinus gebruikt als getuige contra Gomarus en pro Arminius. Wanneer in 1619 de Zuidhollandse synode wil weten waar de Leidse theoloog Gerardus Vossius in de zaak van de predestinatie staat, antwoordt hij dat hij de canones van Dordrecht kan aanvaarden wanneer zij uitgelegd worden op de wijze zoals Melanchthon in zijn latere werken over de verkiezing sprak.

Ook Johannes Arnoldi Rodingenus, predikant te Hoorn, verklaart in een vergadering van de deputaten van de particuliere synode van Noord-Holland te Hoorn in 1618, 'dat hy int point van de *predestinatie* niet met de Confessie der Nederlantsche kercken strictlyck ghenoomen maer met MELANCHTHONE ghevoelde, midtsgaders in alle pointen daeraen cleevende'.

In de kwestie van *de vrije wil* wordt erop gewezen dat Melanchthon hier anders over dacht dan Calvijn, maar dat dit Calvijn er niet van weerhield een voorrede op de Loci te schrijven en dat ook Beza bewondering had voor Melanchthon. Ter ondersteuning van de remonstrantse gedachte over de vrije wil verscheen in 1611 een Nederlandse vertaling van het hoofdstuk in de Loci over de zonde. Simon Goulart verdedigt zich eveneens met Melanchthon tegen het verwijt dat hij niet gereformeerd zou zijn. De visie dat een mens buiten zijn eigen wil tot genade wordt aangenomen strijdt met Gods Woord en met de menselijke rede, maar ook 'tegens de leere der Gereformeerde kerk, de welke leerd in de gemeene Theologische verhandelingen van Melanchthon, gedrukt tot geneven, en goedt gekend van die van Geneve, dat er drie oorsaken sijn van de bekeering der menschen. 1. De heilige Geest. 2. Het woordt Godts. 3. De wil

van de mensch.'

De Loci van Melanchthon gelden dus als de *Gereformeerde leer*, en dat wordt onderstreept door het feit dat de Loci te Genève werden uitgegeven.

De provinciale synode van Geldern en Zutphen verklaart nog een halfjaar voor de opening van de nationale synode dat de opvatting van Melanchthon - evenals die van Bullinger - geheel en al gereformeerd is. Deze overtuiging wordt eveneens door Joannis onder woorden gebracht in een geschrift dat hij in 1618 uitgeeft als een laatste poging de escalatie van het conflict te voorkomen. Joannis zet Calvin en Melanchthon naast elkaar als theologen die niet helemaal gelijk dachten over de verkiezing en elkaar daardoor toch niet bestreden, laat staan verketterden. Ook Wtenbogaert voert aan dat 'Calvinus en Melanchthon drijvende d'eerste d'absolute en de tweede de geconditioneerde Predestinatie, met elkanderen, niettegenstaende die verscheidenheit, Christelijke vrede en vriendschap hadden gehouden'. Ondanks deze kerkelijke en particuliere pogingen loopt gaandeweg de spanning tussen beide stromingen zo hoog op dat sommigen - om met de woorden van Fred. Sandius te spreken 'met zo'n haat tegen de nieuwigheden waren beziel, dat zij zelfs hen niet kunnen verdragen, die meer van Melanchthons dan van Calvijns methode van handelen ('tractandi methodo') houden'.

In de *discussie tussen de remonstranten en de contra-remonstranten* wordt van Remonstrantse zijde gesteld dat de Calvinistische visie op de predestinatie een radicalere en vooral nieuwere visie is dan de oorspronkelijk in de Nederlanden gangbare zoals die van Melanchthon.

Ook wat betreft de *taak van de overheid* wordt Melanchthon voor de remonstrantse zaak ingeschakeld. Wtenbogaert bijvoorbeeld beroept zich op de Wittenberger vanwege diens visie dat de overheid het recht heeft de kerkelijke vergaderingen bijeen te roepen. Dit zal ook de reden zijn waarom in 1619 een Nederlandse vertaling verschijnt van Melanchthons geschrift over *de taak van de overheid*.

Ten slotte worden al deze verwijzingen naar Melanchthon en diens verhouding tot Calvin nog eens officieel onder woorden gebracht in de brief die de remonstranten voegen bij hun 5 artikelen. Men verklaart 'dat er tusschen Calvinus en Melanthon geen ander onderscheid is, als alleen in de ordre; dat ook Melanchthon in zijne eerste schriften niet verbetert, nochte verandert heeft, als alleen de maniere van verhandelen'. Men voelt zich met Melanchthon verbonden, mede omdat hij 'eenige jaeren lank onderworpen er is geweest de selve opspraeken, die wij onderworpen sijn, als of hij met de Papisten hadde correspondentie gehad'.

In hun situatie zijn de contra-remonstranten de Flacianen, die een bloeiende kerk liever kapot maken dan het gevoel van de remonstranten willen verdragen. Wellicht hoopt men met deze vergelijking de overheid, aan wie deze brief gericht is, te alarmeren voor het bestaande gevaar van escalatie. Als zij de Philippisten zijn en de contraremonstranten de Flacianen is toch ook voor de overheid evident wie er gelijk heeft.

Melanchthons vroege spreken over de vrije wil te taxeren als 'kwelijke onvoorzichtigheid' en als 'dwaling' zal slechts weinigen overtuigd hebben. Zo blijft deze visie niet onweersproken. In een anonieme brochure die in januari 1618 wordt uitgegeven wordt Melanchthon aangevoerd als getuige tegen de remonstrantse opvatting 'over de macht van de overheid.' Eveneens bestrijdt de auteur 'dat Bullingerum met Melanthonem, Calvinum ende Bezam niet in een ghevoelen ghestaen zoude hebben'. Titel en inhoud willen zo duidelijk maken dat beide partijen zich voor hun standpunten op dezelfde getuigen kunnen beroepen, met als conclusie dat het om die reden onjuist is dat er scheiding ontstaat vanwege de in geding zijnde punten. Ondanks deze pogingen

resulteert de synode van Dordrecht toch in een breuk in de kerk.

Het remonstrantse beroep op Melanchthon betekende echter niet dat Melanchthon daarmee voor de gereformeerden had afgedaan. In de zaak van Johannes Arnoldi wordt dit duidelijk. Zoals al gezegd beriep de Hoornse predikant zich voor zijn remonstrantse visie op de predestinatie op Melanchthon. Na de nationale synode wordt hij opnieuw gehoord en verklaart hij bij Melanchthon te blijven en de Canones van Dordt niet te kunnen aanvaarden. De particuliere synode van Noord-Holland verklaart echter dat Arnoldi 'D. Melanchthonem qualyck antrock, dewyle deselve in zulcken meenyng niet en is, als by hemselfen wel wysmaeckte'. De synode verklaart hiermee Melanchthon voor Gereformeerd.

De periode van 1619 tot het einde van de zeventiende eeuw

a. *Melanchthon in het oordeel der historici*

In deze periode ontstaat de opvatting dat de Calvinistische reformatie eigenlijk een 'Fremdkörper' in de Nederlandse reformatie is. Oorspronkelijk zou de lijn Erasmus - Melanchthon - Bullinger zijn, als vertegenwoordiging van een beweging die een gematigde verkiezingsleer belijdt en die als gevolg van de besluiten van Dordrecht afgebroken en vervangen wordt door de Geneefse lijn. Eén van de vertegenwoordigers van deze opvatting is Hugo de Groot die de Loci communes van Melanchthon rekent tot de boeken die tot aan de synode van Dordrecht met 'aanghenaamheyt' in de Nederlanden gelezen werden. Franciscus Burmannus aanvaardt op 12 november 1662 zijn ambt met een inaugurele rede over de lotgevallen van de christelijke leer. Opvallend in zijn overzicht zijn drie zaken. Hij zwijgt over de synode van Dordrecht, hij stelt Zwingli aan het hoofd van de reformatoren en hij geeft Melanchthon de plaats boven Calvijn. Burmannus verklaart dat de theologie niet bestaat in het haarfijn uitpluizen van allerlei minutieuze kwesties - toch nog een verwijzing naar Dordt - maar in het behandelen van datgene wat strekt tot opbouw van het gemeentelijke leven.

De remonstrantse historieschrijver Brandt probeert in zijn beschrijving van de reformatie in de Nederlanden, inclusief de geschiedenis van de Dordtse synode, duidelijk te maken dat er een evidente lijn loopt van Melanchthon naar de reformatie in Nederland en vandaar naar de remonstranten. Brandt is vol lof over Melanchthon en noemt hem: 'een man, die door zijn groot verstandt, oordeel, geleerdheit en vredelievendheit, van sijne tijdsgenooten en medebroederen te boven ging ...'

In plaats van, zoals Luther in de kwestie over de vrije wil, fel tegen Erasmus te schrijven, heeft Melanchthon - volgens Brandt - juist op een goede manier van Erasmus' onderwijs gebruikgemaakt en wist zo veel voorzichtiger en verstandiger over de predestinatie te spreken. Erasmus - de Nederlander - bracht Melanchthon tot andere gedachten en die lijn is overgenomen door de Nederlandse theologen.

De andere lijn echter is die van Calvijn en deze lijn, nog radicaler dan Augustinus, wordt via Beza, Ursinus en Piscator voortgezet. Brandt laat niet na te zeggen dat Beza dit in Genève leerde en Ursinus en Piscator in Duitsland, waarmee het niet-inheemse van deze leer nog eens onderstreept wordt. Brandt wijst op vroeg verzet in Nederland tegen Calvijns predestinatieleer en noemt bijvoorbeeld de verklaring van Clement Maertens, de eerste gereformeerde predikant van Hoorn, 'dat hij van den aenvangk sijner dienst, aengaende de predestinatie, geen ander gevoelen gehadt noch geleerd hadde dan dat van Melanchthon'.

Deze 'Inanspruchnahme Melanchthons' wordt bestreden door de geschiedschrijver van de contra-remonstranten Jacob Trigland. Trigland wil een eigen, objectieve

beschrijving geven van de geschiedenis rondom Dordrecht en doet dat onder andere door kritisch in te gaan op de remonstrantse voorstelling van zaken zoals deze door Wtenbogaert is gegeven. Zo komt ook het remonstrantse beroep op Melanchthon aan de orde. Trigland verwijt Wtenbogaert en Grotius dat ze Melanchthon tot arminiaan willen maken.

Met uitvoerige, vertaalde citaten uit Melanchthons werk wil Trigland juist het tegendeel bewijzen, namelijk dat de Wittenberger het met Calvijn eens was en dus volledig gereformeerd is. Trigland ontkent het bestaan van twee tradities en zegt dat het verschil wat Melanchthon betreft alleen een methodisch en niet een inhoudelijk verschil inzake de verkiezing is. Trigland bestrijdt de remonstrantse bewering dat Melanchthon net als zij de algemene genade en de vrije wil als keuze voor of tegen geloof zou leren. Melanchthon verwoordt de zaak van de verkiezing slechts anders om te voorkomen dat God als oorzaak van de zonde zou worden gezien en dat mensen de verkiezing gaan onderzoeken in plaats van zich op het geloof in Christus te richten. Deze verschillen in benadering en bewoording betekenen echter geen verschil in de zaak.

Opmerkelijk is dat Trigland het verschil zo beschrijft alsof Melanchthon de verkiezing 'van achteren' en Calvijn die 'van voren' behandelt. Calvijn begint bij de Gever van het geloof. Melanchthon begint bij het geloof en komt van daaruit tot de verkiezing. Melanchthon denkt er net zo over als Calvijn, alleen wil hij voorkomen dat de satan zich zo van de predestinatie zou bedienen dat hij daarmee zou proberen mensen van het geloof af te trekken. Melanchthon wordt ook door Trigland nadrukkelijk tot de gereformeerde traditie gerekend en zo dicht mogelijk op Calvijn betrokken.

b. Scholastiek en piëtisme

Melanchthon is ook van betekenis voor het ontstaan van het Nederlandse piëtisme. Het is al bekend dat zijn visie op de verhouding tussen wet en evangelie van invloed is geweest. Volgens Melanchthon gaat het in deze om een chronologische volgorde, een opvatting die gedeeld wordt door meerdere vertegenwoordigers van de nadere reformatie. Evident is Melanchthons invloed via de Heidelberger Catechismus wanneer de drieslag ellende-verlossing-dankbaarheid in de kringen van het Nederlandse piëtisme niet meer als een pedagogische orde maar als een chronologische, heilsordelijke volgorde wordt gezien.

Het feit dat Melanchthon ten tijde van de remonstrantse twisten door de remonstranten als getuige voor hun visie op de verkiezing werd aangevoerd, betekent niet dat hij daarmee uit beeld van de contra-remonstranten verdwenen is. De Leidse hoogleraar Andreas Rivetus verdedigt Melanchthon en diens *Confessio Augustana* uitvoerig tegen de kanttekeningen die Hugo Grotius daarbij plaatste.

Ook de werken van de vertegenwoordigers van de nadere reformatie laten zien dat Melanchthon steeds genoemd wordt in het rijtje aanbevolen theologen. Het is slechts een uitzondering als bij Oomius de waarschuwing klinkt tegen de 'Melanchthonianen' die in *hun visie op het heil* te dicht bij de remonstranten zouden staan.

Gisbertus Voetius, de belangrijkste theoloog van de nadere reformatie en van de Gereformeerde scholastiek, geeft er blijk van met waardering van Melanchthons werk kennis te hebben genomen. De veilingcatalogus van Voetius' bibliotheek vertoont een groot aantal werken van de reformator uit Wittenberg. Voor eigen vorming leest hij Confingerus' commentaar op Melanchthons *De anima*. Met instemming verwijst hij in *De euthanasia* naar de woorden van Melanchthon dat wij de dood niet hoeven te vrezen en wijst met de Wittenberger op het positieve aspect van de aan het sterven verbonden vreugde van de verlossing van de 'rabies theologorum'.

In zijn *Praktijk der Godzaligheid* geeft Voetsius dit citaat opnieuw, nu met de verklaring dat met die razende theologen bedoeld werden 'veelal ondankbare leerlingen van hem, of mensen die gunsten van hem genoten hadden'.

Ook verwijst hij instemmend en uitvoerig naar Melanchthons *Examen theologicum*. Vooral voor de opbouw van het persoonlijke geloofsleven wordt de lectuur van Melanchthon aanbevolen.

Het zijn met name de onderwijskundige werken van Melanchthon die in de Nederlanden gebruikt werden. Het is aannemelijk dat zijn Griekse grammatica de *Institutiones Linguae Graecae* (1518, 44e dr. 1622) aan de universiteit van Leiden als tekstboek gebruikt werd. De synode van Middelburg (1581) geeft twee deputaten opdracht met de professoren van Leiden te spreken over de reformatie van de scholen. Daarbij moet de vraag naar goede boeken voor de Latijnse scholen aan de orde komen, waarbij de werken van Melanchthon met name genoemd worden.

In 1655 geeft Olferd Hendriks Belida, rector van het gymnasium te Harlingen boekje uit getiteld: Melanchthon Graecissans sive syntaxis Latino-Graecae. De Friese synode van 1666 neemt er kennis van en beveelt het werkje nadrukkelijk als studieboek aan. Trelcatius is de eerste die te Leiden begint met het doceren van *de Loci communes*.

Er blijkt verder een duidelijke invloed van Melanchthon op de zeventiende-eeuws, Nederlandse theologie te zijn als het gaat om de kwestie van de *Godsbewijzen*. Bij enkele belangrijke theologen als Franciscus Junius en Franciscus Gomarus kan deze invloed geconstateerd worden. De invloed van Melanchthon op de Nederlandse theologie van zeventiende eeuw verdient zeker nader onderzoek.

c. *Melanchthons biografie*

De meest omvangrijke biografie die in de zeventiende eeuw over Melanchthon verschijnt is een Nederlandse publicatie. In 1662 verschijnt in Amsterdam *Het Leven, ende Dood van den seer Beroemden D. PHILIPS Melanchthon*, geschreven door Abraham van der Corput (1599-1670). Als tweede deel is bijgevoegd een 113 pagina's omvattende beschrijving van de gevangenschap van Melanchthons schoonzoon Caspar Peucer.

Van den Corput wordt in 1626 predikant maar moet om gezondheidsredenen dit werk al in 1639 beëindigen. Hij gaat in zijn geboorteplaats Dordrecht wonen en wijdt zich dan in het bijzonder aan de kerkgeschiedenis. De biografie van Melanchthon draagt hij op aan zijn vrouw opdat het haar 'verstrecken mochte tot een spore, om met blymoedigheyt voort te gaen in dien Christelicken loop'.

Melanchthon die ondanks de vele vijanden die hem bestreden in het geloof is blijven staan, kan haar en andere lezers tot voorbeeld en bemoediging dienen. Het boek ontvangt in 1728 en in 1764 een herdruk. In zijn 'Woord vooraf' laat Van den Corput zien een gematigd contra-remonstrant te zijn die ervoor waarschuwt menselijke uitspraken met goddelijke te identificeren. Predikers moeten niet de indruk wekken evenveel te weten als God zelf.

Niet alleen aan de titel maar ook aan de inhoud is af te lezen dat Van den Corput de biografie die Joachim Camerarius in 1566 over Melanchthon publiceerde als belangrijkste bron heeft gebruikt. Het was Van den Corput echter gebleken dat er naast hetgeen Camerarius vertelde nog meer over Melanchthon gezegd kon worden. Zelfstandig onderzoek lijkt Van den Corput weliswaar niet verricht te hebben, toch is zijn werk waardevol vanwege de vele brieven die hij in extenso in vertaling weergeeft. Van den Corputs biografie is een duidelijke apologie van Melanchthon. De reformator

heeft na Luthers dood ten onrechte veel van de ultra-Lutheranen te lijden gehad. Het verslag van Peucers gevangenschap voegt Van den Corput er dan ook aan toe om te laten zien dat men alsnog op zijn schoonzoon verhaalde wat men Melanchthon zelf niet heeft kunnen aandoen. Van den Corput zegt van de reformator dat hij een grote leraar der kerk is en dat men hem in herinnering moet houden. Scherp worden Melanchthons positieve eigenschappen afgezet tegen Flaccius Illyricus.

Na de levensbeschrijving, die in drie boeken uiteenvalt, volgt nog een vierde boek waarin aan de hand van vele voorbeelden duidelijk wordt gemaakt hoe gastvrij, ijverig, onbaatzuchtig en matig in loon en uitgaven Melanchthon is geweest. De bedoeling van dit vierde boek is evident: '...soo en kunnen wij niet nalaten noch eenige gedenck-weerdige dingen van hem te verhalen, op dat de onpartijdige Leser daer uyt soude kunnen sien, hoe weynigh oorsake sijne vijanden hebben gehad, om hem na zijn dood soo schandelick te lasteren, ende swart te maken'.

Het laatste bericht dat vanuit de Nederlanden in de zeventiende eeuw over Melanchthon gegeven wordt, is aan te treffen in de encyclopedie van Pierre Bayle, de Franse geleerde die sinds 1681 in Rotterdam woonde. Zijn *Dictionnaire historique et critique* verschijnt tussen 1695 en 1697 te Rotterdam en bevat een biografische schets van Melanchthon.

Het beeld dat Bayle van Melanchthon geeft, is dat van een man die eigenlijk nergens bij hoort. Melanchthon, de man die voor de ene partij kiest om niet bij de andere te hoeven horen. Het is niet verwonderlijk dat als dit het beeld is dat van Melanchthon bestaat, Melanchthon zelf uit beeld verdwijnt. In de partijschappencultuur van Nederland was geen plaats voor iemand die boven de partijen wilde staan.

2. DE INVLOED VAN MELANCHTHON BIJ SIMON OOMIUS. DR. FRANK VAN DER POL

Veel eerder al - in de loop van de zeventiende eeuw - werd onder gereformeerden in Nederland de brug naar Philippus Melanchthon opgehaald. Dat hing samen met de (contra-) remonstrantse twisten aan het begin van de eeuw. Daarvóór oefende Melanchthon met name door zijn *Loci communes* positieve invloed uit op de verbreiding van de reformatorische leer in Nederland. In 1563 was van zijn *Loci* nog een Nederlandse vertaling verschenen. Vier jaar eerder was er in het Nederlands een vertaling van zijn uitleg van de brief aan de Kolossenzen beschikbaar. Dat was zelfs nog voor er een vertaling van Calvijns Institutie in het Nederlands was verschenen. Deze intensieve vertaalactiviteit rond het jaar van Melanchthons overlijden (1560) werd gemotiveerd door het grote belang ervan. Zo werd de Nederlandse vertaling van het genoemde commentaar van Melanchthon op de markt gebracht vanwege 'de groote nutticheyt ende stichtinge der ghemeynte Christi'. De invloed van Melanchthon in ons land eind zestiende eeuw was sterk.'

Maar de houding van nogal wat Nederlandse gereformeerden ten opzichte van Melanchthon veranderde in de loop van de zeventiende eeuw drastisch. In april 1617 was de zogenaamde Secunda Remonstrantia verschenen, waarin de remonstranten zich op Melanchthon beriepen. Hun eigen standpunt over de predestinatie hadden zij gekoppeld aan dat van Melanchthon. Tijdens de nationale synode van Dordrecht knoopten de remonstranten voor hun standpunt opnieuw bij hem aan. Na deze kerkelijke twist was er duidelijk sprake van een omslag. Een beroep op Melanchthon werd niet langer zonder meer erkend en zijn naam raakte bij veel gereformeerden in diskrediet. Melanchthon verloor zelfs goeddeels zijn invloed op het Nederlandse Calvinisme.'

Een dergelijke stand van zaken daagt uit tot nader onderzoek naar de zeventiende-eeuwse Melanchthonreceptie, met name binnen het gereformeerd piëtisme van die tijd. Zo'n onderzoek lijkt, gelet op bovenstaande, een moeilijk begaanbare weg. De resultaten wil ik met u delen in een bijdrage over de Nederlandse gereformeerde piëtist doctor Simon Oomius (1630-1706). Hoe werd Melanchthon door deze zeventiende-eeuwse predikant - een krachtig representant van het Nederlandse gereformeerde piëtisme - ontvangen en aangewend?

Oomius heeft veel gepubliceerd, meer dan veertig boeken. Voor dit onderzoek richt ik me vooral op zijn theologische hoofdwerk, de *Institutiones theologiae practicae* (1672, 1676, 1680), een driedelig **handboek over Praktische Theologie**. Als inleiding op het werk verscheen als aparte publicatie iets eerder zijn Dissertatie. De vier banden samen vormen een onvoltooid project dat, hoewel nog niet eens voor de helft afgewerkt, een omvang heeft van niet minder dan 2400 pagina's.'

Het gaat Oomius als vertegenwoordiger van het gereformeerde piëtisme om reformatie van leer en leven. Al in de inleiding of prolegomena van zijn Praktische Theologie verklaart hij dat theologie ervoor dient dat mensen Gods heerlijkheid gaan beseffen en met het oog daarop een godvruchtig leven leiden; niet alleen goddelijke dingen weten, maar ook doen. Theologie dient tot opbouw van 'het innerlijke huis, de consciëntie, het geweten'. Ze heeft een praktisch doel; ze beschrijft de gemeenschap met God. In deze gemeenschap ligt alle geluk en vertroosting, aldus Oomius in zijn Dissertatie (20-23, 344-359, 430, 435). Vroomheid, praxis pietatis, is het belangrijkste thema in al zijn geschriften.

Dit is eveneens het geval in zijn Institutiones theologiae practicae (ITP). Zo draagt het laatste hoofdstuk van Dissertatie (484-99) als titel: 'Waarin de geleerden en leraars ernstig worden aangezet tot de praktijk van de godzaligheid'. Ook de ondertitel van het tweede deel van ITP biedt veelzeggende informatie: na de uitleg en verdediging van de leer der waarheid zal deze worden aangedrongen tot de godzaligheid ('de Leere der Waerheyt wort aangedrongen tot de Godtsaligheyt'). Met het oog op meer geestelijke vrucht schreef Oomius zijn ITP bewust niet in de geleerdentaal, het Latijn, maar in het Nederlands.

Na deze eerste verkenning van het handboek van Oomius, richten we ons op de Melanchthon-receptie in dit theologisch hoofdwerk van deze gereformeerde piëtist. Voor de samenstelling van zijn Praktische Theologie heeft Oomius gebruik gemaakt van allerlei werken van Melanchthon, van diens *Loci communes*, *Conciliorum Theologicorum*, *De abusibus Ecclesiarum emendandis*, *Apologia Confessionis Augustanae*, *Chronicon*, *Praefatio ad Physicae*, *Epistola*, *Postilla* en *D eclamationes*. Wat laat dit handboek zien van Melanchthons persoon en theologie? Welk profiel van de Wittenbergse reformator komt daaruit naar voren?

Voor de samenstelling van zijn handboek Praktische Theologie heeft de gereformeerde piëtist Simon Oomius gebruik gemaakt van diverse publicaties van Melanchthon. In zijn prolegomena Dissertatie bespreekt Oomius de basisvoorwaarden voor een goede Praktische Theologie. Hij benadrukt dat 'onze theologie' alleen op de juiste manier gekend kan worden door wie daar naar leven en haar beleven. In dat verband haalt hij de bisschop van Augsburg aan, die aan Melanchthon over diens rechtvaardigingsleer had geschreven: 'Gij Lutheranen, hebt een moeilijke theologie, die zonder stevige praktijk en zware strijd van geestelijke aanvechtingen niet kan worden begrepen'.

Dit experimentele karakter van Melanchthons rechtvaardigingsleer spreekt Oomius erg aan. Hij herkent zich in de ervaringsdimensie ervan, identificeert zich ermee (hij noemt de opvatting van Melanchthon 'onze leer', 304). Oomius koppelt Melanchthon aan de eigen behandeling van de praktijk van het geloof, boetvaardigheid en geestelijke oefeningen van godzaligheid. Deze inwendige devotie omvat bidden, psalmzingen, lezen en overdenken van Gods Woord - alleen of samen met anderen. Ware devotie houdt zich intensief bezig met oefening van godzaligheid, een plicht voor alle christenen (70-73). Ze omvat boetvaardigheid, het gaan door de school van aanvechtingen (249-251).

Oomius distantieert zich van de zogeheten 'roomse sofisten', die een leer verkondigen die onnut is tot de zaligheid, want zij schrijven de eer voor het behoud niet enkel toe aan God, maar ook aan de mens. Hij ondersteunt deze afwijzing met een uitspraak van 'onze' Melanchthon, die in zijn *Loci communes* verklaart: 'Ik oordeel dat men geen geloof in God en vrees voor Hem kan leren, tenzij we vasthouden aan het beginsel dat God alles in allen werkt' (50).

De gebruikte bewoording 'onze' Melanchthon wijst op sterke geestelijke affiniteit met de reformator uit Wittenberg. Alle nadruk valt op het gemeenschappelijke standpunt, namelijk dat God alle eer moet worden gegeven, omdat alleen Hij het menselijk behoud bewerkt. Dit standpunt brengt naar Oomius' overtuiging veel vrucht voor de praktijk van de dankbaarheid met zich mee.

In de prolegomena citeert Oomius Melanchthon uitvoerig over de juiste prediking (343). Hij verzet zich tegen een libertijnse manier van prediken, omdat antinomianen geloven dat mensen vrij moeten zijn om te doen en te denken wat zij willen. Tegen de libertijnen haalt hij Melanchthon aan, die zulke prediking krachtig heeft bestreden. Tegenover de klassieke Cyclopen en Cynici, die beweerden dat gehoorzaamheid aan de goddelijke wetten niet noodzakelijk was, stelde Melanchthon volgens Oomius terecht de noodzakelijkheid van nieuwe gehoorzaamheid en goede werken. De wet moet worden gepredikt, want alleen prediking die de Tien Geboden ernstig neemt, drijft mensen tot het evangelie uit.

Oomius verwijst verder naar Melanchthons *Postilla*. Deze publicaties met korte uitleggingen van de Bijbeltekst zijn naar zijn oordeel geschriften op het gebied van de praktische theologie die erg zijn aan te bevelen (332-333).

Een fundamenteel uitgangspunt voor Oomius is, dat alle inhoud van de praktische theologie moet overeenstemmen met de Schrift als het fundamentele startpunt van alle theologische kennis, het Principium cognoscendi van de theologie. Hij stelt een toenevende invloed vast van theologische en filosofische nieuwigheden, die daarmee in strijd zijn. ...

3. MELANCHTHON IN DE GEREFORMEERDE ORTHODOXIE, MET NAME BIJ GISBERTUS VOETIUS. ANDREAS BECK

... Het beginpunt van de gereformeerde orthodoxie wordt over het algemeen rond het jaar 1565 geplaatst, enerzijds omdat toen een groot deel van de nationale confessies is ontstaan en anderzijds omdat rond deze tijd de meeste belangrijke figuren van vooral de tweede generatie van de reformatie zijn overleden.

Wat de Confessies betreft valt onder meer te denken aan de Franse geloofsbelijdenis (1559), de Schotse geloofsbelijdenis (1560), de Nederlandse Geloofsbelijdenis (1561) en de Tweede Helvetische Confessie (1566). Ook de Heidelberger Catechismus (1563), grotendeels geschreven door een leerling van Melanchthon, Zacharias Ursinus (1534-1583), valt in deze periode.

Belangrijke figuren van de reformatie die rond de jaren zestig waren overleden zijn Philippus Melanchthon (1497-1560), Jan á. Lasco (1499-1560), Petrus Martyr Vermigli (1499-1562), Wolfgang Musculus (1487-1563), Andreas Hyperius (1511-1564), Guillaume Farel (1489-1565), Pierre Viret (1511-1571) en Heinrich Bullinger (1504-1575).

Met Richard Muller kunnen wij de gereformeerde orthodoxie onderverdelen in drie fasen: de vroege orthodoxie (ca. 1565 - ca. 1640, op haar beurt onderverdeeld in twee subfasen van vóór en na de Dordtse Leerregels van 1619), de hoge orthodoxie (ca. 1640-ca. 1725, eveneens onderverdeeld in twee subfasen van vóór en na de dood van Gisbertus Voetius in 1676 of François Turretini in 1687) en de late orthodoxie (ca. 1725-ca. 1775).¹

Uit recent onderzoek blijkt steeds duidelijker dat tenminste *in de vroege en de hoge orthodoxie sprake is van een aanzienlijke doorwerking van Melanchthon, zowel op directe als ook op indirecte wijze*. Melanchthon was in verschillend opzicht de belangrijkste leraar onder de reformatoren met een uitstraling tot ver over de Duitse landsgrenzen heen. Hij was dus niet alleen de leraar van Duitsland (*praeceptor Germaniae*) maar ook de leraar van Europa (*praeceptor Europae*). Daarbij deed hij veel moeite om bruggen te bouwen tussen de verschillende confessionele stromingen die in zijn tijd waren ontstaan en steeds meer uit elkaar dreigden te groeien; ook bij de godsdienstgesprekken met de rooms-katholieke kerk speelde Melanchthon een voortrekkersrol. Überhaupt onderhield hij een indrukwekkend netwerk van internationale contacten met hervormers, kerkelijke leiders en geleerden.

Melanchthon was, evenals Martin Luther, ervan overtuigd dat de hervorming van de kerk hand in hand moest gaan met een nieuw elan voor het onderwijs. Hij heeft dan ook grote inspanningen geleverd om goed en degelijk onderwijs te bevorderen, mede met het oog op de opleiding van predikanten. Dit was een belangrijk punt van de reformatie dat overigens later deels werd overgenomen door de contra-reformatie of katholieke hervorming.

Wij kunnen met betrekking tot het onderwijs drie invloedsgebieden van Melanchthon onderscheiden.

- Ten eerste was hij betrokken bij de vernieuwing van de universiteiten van Wittenberg, Tübingen, Frankfort aan de Oder, Leipzig, Rostock en Heidelberg en de oprichting van de universiteiten van Marburg, Königsberg en Jena en aldus bij het ontstaan van de vroegmoderne universiteit. Daarbij werd telkens op vruchtbare wijze de scholastieke erfenis van de middeleeuwse universiteit verbonden met de humanistische nadruk op de bestudering van de bronnen. Dit

model en de door Melanchthon geschreven statuten van de Wittenbergse universiteit hebben niet alleen de academie te Genève beïnvloed maar ook later de nieuwe hogescholen zoals te Herborn en Steinfurt en *de universiteiten in Nederland*.

- Het tweede invloedsgebied betreft het oeuvre van Melanchthon dat niet slechts theologische werken maar ook een groot aantal leerboeken op vrijwel alle terreinen van de humane wetenschappen omvat. Deze geschriften werden veelvuldig aan de protestantse universiteiten en hogescholen gebruikt en zelfs daarbuiten. Het aantal edities is nauwelijks te overzien. Reeds in de eerste helft van de zestiende eeuw werden geschriften van Melanchthon in de Nederlanden herdrukt en vertaald. Voor het theologisch onderwijs in de gereformeerde orthodoxie waren vooral de verschillende edities van de *Loci communes* van groot belang.
- Het derde invloedsgebied betreft Melanchthons functie als hoogleraar. Hij was een geliefde docent en heeft in Wittenberg zijn stempel gedrukt op verschillende generaties studenten uit diverse landen, waaronder ook veel Nederlandse studenten. Een van zijn belangrijkste leerlingen was Ursinus. Hij is de voornaamste auteur van de Heidelbergse Catechismus die duidelijk Melanthoniaanse trekken vertoont; alleen al via deze catechismus heeft Melanchthon indirect in belangrijke mate doorgewerkt in de gereformeerde orthodoxie. Bovendien heeft Ursinus de universiteit van Heidelberg in de geest van Melanchthon beïnvloed.

In de vroege orthodoxie tot de synode van Dordrecht is Heidelberg dus een belangrijk centrum als het gaat om de doorwerking van Melanchthon. In inhoudelijk opzicht is bijvoorbeeld te noemen het begrip van het natuurverbond (*fiedus naturae* of *naturale*) dat Ursinus ontwikkelde in aansluiting op Melanchthons gedachte van de natuurwet (*lex naturae*). Ursinus' leerling Gomarus heeft dit begrip overgenomen en zijn inaugurele rede in 1594 aan het onderwerp van *het verbond* gewijd. Daarbij onderscheidt hij een natuurlijk verbond van een bovennatuurlijk verbond. Deze onderscheidingen werden, deels ook via andere lijnen, door de meeste orthodox gereformeerden theologen overgenomen en vinden zich niet alleen bij uitgesproken foederaal-theologen zoals Johannes Coccejus maar ook bij iemand als Voetius.

Een andere Heidelbergse theoloog was Georg Sohnius (1551-1589) die onder meer in zijn verkiezingsleer was beïnvloed door Melanchthon. Aan het einde van zijn korte leven publiceerde hij een samenvatting van Melanchthons theologie (*Synopsis corporis doctrinae Phi. Melanchthonis*, Heidelberg 1588).

Voorts is te noemen Franciscus Junius (1545-1602). Hij was eerst hoogleraar in Heidelberg en vanaf 1592 in Leiden waar hij in de geest van de bruggenbouwer Melanchthon een vredeschrift (*Irenicum*) publiceerde. Junius verdedigde dat er geen wezenlijk verschil was tussen de gereformeerden en Luthersen wat betreft de fundamentele geloofsartikelen.

Ruim twee decennia later heeft Ursinus' leerling David Paraeus (1548-1622) een soortgelijk schrift met dezelfde titel gepubliceerd. Ook hij was hoogleraar te Heidelberg. Wat betreft de leer van de natuurlijke Godskennis was er een duidelijke invloed van Melanchthon op Heinrich Alting (1583-1627) die samen met Abraham Scultetus (1566-1624) en Paul Tossanus (1572-1632) de Heidelbergse faculteit op de Dordrechtse Synode vertegenwoordigde.

In de controverse tussen de remonstranten en de contra-remonstranten ontstond er discussie over de juiste interpretatie van Melanchthons verkiezingsleer. De

remonstranten stelden dat de Calvinistische visie pas later in Nederland werd geïntroduceerd afweek van de oorspronkelijke visie die in lijn met Melanchthon en Heinrich Bullinger was. Van contra-remonstrantse zijde verklaarde men dat Melanchthon een gereformeerde theoloog was en de remonstranten zich ten onrechte op hem beriepen. Beide partijen claimden dus Melanchthon voor hun eigen visie. Wellicht had het werk van Melanchthon het potentieel om ook in deze kwestie een brug te bouwen, maar uiteindelijk is het tot een breuk gekomen. Na de Dordtse Leerregels weerspiegelden zich beide visies in de geschiedschrijving van de remonstrant Gerardt Brandt enerzijds en de contra-remonstrant Jacob Trigland anderzijds.

Naar de doorwerking van Melanchthon in de hoge orthodoxie is nog weinig onderzoek gedaan, maar het is wel al duidelijk dat Gisbertus Voetius belangrijk is in dit opzicht.

In de rest van deze bijdrage zullen wij nader in gaan op de receptie van Melanchthon over Voetius, met name in zijn Godsleer. Eerst zullen wij stilstaan bij het leven en werk van Voetius met het oog op ons onderwerp (§ 2). Vervolgens gaan wij in op de doorwerking van Melanchthon op Voetius wat betreft de wetenschapsopvatting (§ 3), de natuurlijke Godskennis (§ 4), de Triniteitsleer (§ 5) en ten slotte de decretenleer in verhouding tot de menselijke wilsvrijheid (§ 6).

Het leven en werk van Voetius

De grote betekenis van Voetius in de zeventiende eeuw is algemeen erkend, evenals de grote betekenis van Melanchthon in de zestiende eeuw. Bekende theologen zoals Albrecht Ritschl, Wilhelm Gass en Johannes Heinrich August Ebrard waardeerden de theologie van Voetius als het hoogtepunt van de gereformeerde scholastiek in Nederland. Wij moeten ook bedenken dat de Nederlandse Republiek in de zeventiende eeuw het culturele en wetenschappelijke centrum van Europa vormde, waarbinnen Utrecht in religieus en wetenschappelijk opzicht en belangrijke rol speelde. Zonder twijfel was Voetius de toonaangevende figuur in Utrecht. Zijn invloed was bijzonder groot, wat voor sommige tegenstanders aanleiding gaf om hem de *Papa Ultrajectinus*, de Utrechtse paus, te noemen. Ondanks vele tegenslagen kon Voetius het programma van de nadere reformatie in Utrecht laten doorwerken en hele generaties van predikanten in deze geest vormen. Daarbij was Voetius in velerlei opzicht zijn tijd vooruit: zo was hij het die, samen met Johannes Hoornbeek, de eerste protestantse zendings-theologie heeft ontwikkeld.

...

Na voltooiing van zijn filosofische en theologische studies in Leiden werd Voetius in 1611 predikant te Vlijmen en Engelen, en vanaf 1617 in zijn thuisstad Heusden. Vanuit Heusden was hij op beslissende wijze betrokken bij de reformatie van de Brabantse hoofdstad 's-Hertogenbosch, toen ook wel *het Rome van het Noorden* genoemd. In dit verband raakte hij overigens verzeild in een jarenlange pamflettenstrijd met de Leuvense katholieke theoloog Cornelius Jansenius. In de pastorie studeerde Voetius verder. Onder meer las hij Melanchthons *Chronicon Carionis*, de op dat moment belangrijkste weergave van de wereldgeschiedenis. Voetius had de editie van 1617 uit Genève in zijn bezit. Het was ook in deze jaren dat Voetius door zijn werk op diverse particuliere synoden kerk-bestuurlijke ervaring opdeed en groot vertrouwen binnen de Hervormde kerken verwierf. Dit leidde er onder meer toe dat hij in 1618 en 1619 als een van jongste afgevaardigden deelnam aan de Dordtse Synode. ...

Zijn grote kennis is haast duizelingwekkend: alleen al in de disputaties over de Godsleer (ca. 500 bladzijden) worden niet minder dan zevenhonderd verschillende namen aangehaald uit de hele geschiedenis van theologie en filosofie.

Uiteraard verwees Voetius ook regelmatig naar reformatoren als Luther, Melanchthon, Bucer en Calvijn. Daarbij wordt duidelijk dat Voetius grote waardering had voor Melanchthon: hij was voor hem een '*licht onder theologen*'. Bovendien zag hij in Melanchthon niet slechts de '*praeceptor Germaniae*', de leraar van Duitsland, maar ook de leraar van de hele gereformeerde gemeenschap. Men doet er goed aan om te luisteren naar Melanchthons evenwichtig oordeel. In het verlengde hiervan apprecieerde Voetius Melanchthon ook in zijn functie als bruggenbouwer: Melanchthon is een 'zeer milde man en de vrede zeer toegedaan' (*vir mitissimus et pacis studiosissimus*).

Overigens heeft Voetius getracht om hierin het voorbeeld van Melanchthon te volgen, ondanks de vele controverses waarin hij verzeild is geraakt. Zo heeft hij in 1661 samen met zijn leerlingen en collega's Andreas Essenius en Matthias Nethenius een verklaring getekend ten gunste van de vereniging van de Lutherse en Gereformeerde kerken in het Duitse Kassel. In de hierop volgende jaren heeft hij zich als predikant en lid van de gereformeerde kerkenraad in Utrecht ingezet voor regelmatig overleg met de plaatselijke Lutherse kerkenraad. Hoewel men in 1665 een consensus kon vinden en de weg naar een mogelijke vereniging open leek, heeft de Lutherse synode dit uiteindelijk tegengehouden. Voetius overlegde als kerkenraadslid ook met de doopsgezinden in Utrecht en was te spreken over hun waarheidsliefde. Dat de doopsgezinden in Zwitserland werden vervolgd was hem een doorn in het oog. Zo schreef hij een brief aan Johann Heinrich Heidegger waarin hij zich zeer bezorgd toonde over de situatie van de doopsgezinden in Zürich en hem verzocht te willen optreden zodat zij beter zouden worden behandeld.

Het vredebestichtend werk van Melanchthon als bruggenbouwer had duidelijk Voetius' sympathie. Omgekeerd had hij weinig begrip voor de tegenwerking die Melanchthon tijdens zijn leven door veel vooral Lutherse theologen heeft ondervonden. Minstens twee keer wees Voetius met instemming op de gedachte waaruit Melanchthon op zijn sterfbed troost en vreugde putte: '*Liberaberis rabie theologorum - ge zult worden bevrijd van de razernij van de theologen*'. In het werk *De praktijk der Godzaligheid* dat Voetius op de hoge leeftijd van vijfenzeventig jaar heeft voltooid, legt hij uit dat Melanchthon hierbij dacht aan de 'veelal ondankbare leerlingen van hem, of mensen die gunsten van hem genoten hadden'. In hetzelfde werk verwijst Voetius ook instemmend op Melanchthons *Examen theologicum*. Daarnaast leek het hem voorbeeldig dat Melanchthon 'op vele plaatsen in zijn Algemene leerstukken, Kroniek, Brieven, Adviezen en andere werken (...) godzalige vertroosting en vermaningen [heeft] opgenomen, alsmede gebeden, geloften en godzalige verzuchtigen'. Voetius vervolgd: 'Het ware wel zeer wenselijk dat alle predikanten theologen hem hierin zouden navolgen'.

Negen jaar na het verschijnen van *De praktijk der godzaligheid* is Voetius op 1 november 1676 overleden, slechts enkele maanden nadat hij op de leeftijd van zevenentachtig jaar als rector van de universiteit was afgetreden en zijn laatste disputaties had voorgezeten. Wij hebben het geluk dat twee auctiecatalogi van zijn bibliotheek bewaard zijn gebleven. Hieruit blijkt dat hij een indrukwekkende verzameling van werken van Melanchthon in zijn bezit had. Aan theologische werken bezat hij de diverse edities van Melanchthons *Loci communes* en zijn commentaren op de Bijbelboeken Daniël, Matthëus, Johannes de Romeinenbrief en de brieven aan de Korintiërs. Voetius beschikte ook over de door Melanchthons leerling Christoph

Pezel (1539-1604) verzamelde theologische uitspraken van Melanchthon (*Examen theologicum Phil. Melanchthonis cum explicationibus Christof Pezel*, 2 delen; *Consilia sine judicia theologica*; *Argumenta et objectiones de praecipuis articulis doctrinae Christianae, cum Responsionibus, quae passim extant in scriptis* [Philippi Melanchthonis]). Daarnaast bevatte Voetius' bibliotheek exemplaren van Melanchthons ethiek, zijn werk over de wereldgeschiedenis, het *Chronicon Carionis*, twee edities van brieven, Melanchthons *De anima* en een band met *Opuscula*.

Al deze werken heeft Voetius zijn studenten ter lectuur aanbevolen, met daarnaast retorische, pedagogische taalkundige en wijsgerige geschriften van Melanchthon.

Wetenschapsoverzicht

Voetius had bijzonder veel waardering voor Melanchthons werk op het terrein van de wetenschapsorganisatie en pedagogiek. Dit had ook te maken met de grote organisatorische taken die Voetius had als belangrijkste theologische hoogleraar en rector magnificus aan de jonge Utrechtse universiteit. August Tholuck heeft er al op gewezen dat de art het eind van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw gestichte Nederlands, universiteiten in belangrijk opzicht waren beïnvloed door Melanchthons onderwijsvernieuwing aan de Wittenbergse universiteit, zij het meestal via de omweg van de *Legs Acaderniae* van Genève. In het geval van de Utrechtse academia die in 1634 eerst als *Gymnasium Illustre* werd opgericht en vanaf 1636 een volwaardige universiteit werd, is de lijn naar Wittenberg zelfs vrij rechtstreeks. In deze richting wijst ook dat Voetius telkens weer heeft beroepen op de statuten van de academia Wittenbergensis die door Melanchthon waren geschreven. De hiervoor benodigde documentatie bezat Voetius zijn privébibliotheek. Hieruit blijkt dat Melanchthon met zijn pedagogische vormingsidealen als het ware een brug bouwde vanuit Wittenberg via Genève tot aan de Nederlandse universiteiten in de zeventiende eeuw.

Voetius was voor vier decennia de meest vooraanstaande hoogleraar theologie (*primerius theologiae professor*) van Utrecht, zowel doordat hij in chronologisch opzicht de eerste was als ook wat betreft zijn belang en invloed. Het was vooral onder zijn vier ambtstermijnen als rector magnificus dat de universiteit van Utrecht groeide tot een internationaal befaamd centrum van wetenschapsbeoefening en daarbij een serieuze concurrent werd van de universiteit van Leiden. De idealen van Voetius werden al duidelijk in zijn programmatische inaugurele rede die hij op 21 augustus 1634 heeft gehouden. De titel is spreekwoordelijk: *De pietate cum scientia coniungenda*, Godzaligheid te verbinden met de wetenschap. In de stijl van de humanistische geleerde worden de wetenschappen geprezen. Voetius motiveerde zijn auditorium om de wetenschappen ijverig en op vooruitstrevende wijze te bedrijven. Dit diende echter gepaard te gaan en verbonden te worden met de praktijk van de godzaligheid. De wetenschap is immers geen doel op zichzelf maar verwijst uiteindelijk naar God als de oorsprong van alle dingen. Zoals Voetius elders uitlegt heeft de menselijke kennis op min of meer directe wijze deel aan de kennis van God. De relatief gezien meest directe participatieverhouding is er bij de theologische wetenschap omdat deze een beroep kan doen op de bijzondere openbaring en zo met de kennis van God verbonden is, al blijft ook hier een duidelijke en grote afstand. Aldus geniet de theologie het primaat binnen de canon van wetenschappen. In die zin zijn de overige wetenschappen gerelateerd aan de theologie, al houden zij elk hun eigen waarde.

Evenals Melanchthon staat ook Voetius het middeleeuwse model van een propedeutische artesfaculteit voor. Voor de theologie is de wijsbegeerte onmisbaar, vooral wat

het begrippenapparaat betreft en de logica die voor Voetius net zoals voor Melanchthon op taalfilosofische leest is geschoeid. Tegen de verwijten van sommige remonstranten die de theologie gevrijwaard wilden zien van elk wijsgerig begrip, beriep Voetius zich herhaaldelijk op het beroemde commentaar van Melanchthon op Kolossensen 2. Voetius was er vooral op beducht dat remonstranten, socinianen en cartesianen, elk op hun manier, een fundamentele kloof tussen filosofie en theologie zouden introduceren. Een dergelijke dissociatie van filosofie en theologie wees Voetius, evenals Melanchthon, stellig van de hand.

Het is opvallend dat in Voetius' ogen het systeem van René Descartes in inhoudelijk opzicht een dergelijke dissociatie van filosofie en theologie veronderstelde en diens methodische twijfel de studie van de traditionele canon van wetenschappen kon belemmeren. Vandaar dat hij al om pedagogische redenen, met het oog op wetenschappelijk onderwijs, voldoende aanleiding zag om paal en perk aan het oprukkend cartesianisme te stellen. Het ging Voetius daarbij om het ideaal van een homogene wetenschap die in het kader van een groots internationaal programma van een gemeenschap van gereformeerde wetenschappers zou worden opgebouwd en voortgezet. Met name in Voetius' pamfiettenstrijd met Abraham Heidanus komt dit motief nadrukkelijk naar voren; ook hier beriep Voetius zich op de universiteitsstatuten van Wittenberg. Wittenberg en Genève hebben Aristoteles niet verworpen, maar zij hebben hem gezuiverd en gereformeerd, aldus Voetius.

Evenals Melanchthon sluit ook Voetius zich in inhoudelijk opzicht aan bij de canon van de Parijse veroordelingen van 1270 en 1277 en de Oxfordse veroordelingen van 1277 en 1284. Deze veroordelingen betreffen aristoteliaanse dwalingen zoals de leer dat er geen individuele zielen zouden zijn (monopsychisme), dat de wereld eeuwig zou zijn en dat alles op noodzakelijke wijze gedetermineerd zou zijn. Van dergelijke dwalingen is het aristotelisch-scholastieke instrumentarium, zoals Voetius het wil gebruiken, uitgezuiverd zodat het een nuttig hulpmiddel kan vormen voor de wetenschapsbeoefening. Met een aristoteliaanse wereldbeschouwing in historische zin heeft dit niets te maken; in de woorden van de filosofiehistoricus Theo Verbeek betekent het 'aristotelianisme' van figuren zoals Voetius in feite weinig meer als een conservatief gebruik van het gezond verstand.'

Dat voor Voetius geloof en wetenschap, theologie en filosofie en zelfs kerk en universiteit nauw op elkaar betrokken waren, waarbij elk terrein zijn eigen aard bewaarde, bleek ook in 1636 toen het Gymnasium illustre werd gepromoveerd tot volwaardige universiteit. Toen hield Voetius, honderd jaar na de academische lofrede van Melanchthon over het scholastieke leven ('De laude vitae scholasticae oratie'), in de dom van Utrecht zijn Sermoen over de nuttigheid der academiën. Had hij twee jaar eerder met zijn inaugurele rede het academisch auditorium geadresseerd, nu richtte hij zicht tot de kerkelijke gemeente. Daarbij valt op dat het accent deze keer niet zo zeer ligt op de pietas, welke samen dient te gaan met het wetenschapsbedrijf, maar omgekeerd op het grote nut van de universitaire studie en de diverse wetenschappen die Voetius één voor één de revue laat passeren.

Nu wij hebben gezien dat Voetius wat betreft zijn wetenschapsconcept een geestverwant van Melanchthon kan worden genoemd, kunnen wij ons richten op Voetius' receptie van Melanchthon in zijn Godsleer. In dit verband komen drie thematieken aan bod:

ten eerste de natuurlijke theologie respectievelijk de natuurlijke Godskennis, vervolgens de Triniteitsleer, en ten slotte de leer van de Goddelijke decreten in verband met het vrije wilsoordeel van de mens. ...

C. Gods besluit en het wilsoordeel van de mens

Wij komen nu bij het laatste punt van vergelijking, de leer van de decreten en de effecten ervan op de menselijke wil. Om methodologische redenen begin ik bij de antropologie, namelijk Voetius' definitie van het vrije wilsoordeel (*liberum arbitrium*). In zijn verhandeling *Het einde van het leven* (*De termino vitae*) bood Voetius een definitie van wilsvrijheid die opmerkelijke overeenkomsten heeft met de definitie van Arminius, die op haar beurt terugging naar de definitie van de jezuïtische theoloog Luis de Molina (1513-1600):

Het vrije wilsoordeel is *'het actieve vermogen in de mens hetgeen uit zichzelf en zijn innerlijke en bijzondere natuur niet slechts naar één [alternatief] is bepaald, maar indien alle voorwaarden aanwezig zijn om te handelen - uit zichzelf indifferen is om dit of dat te bewerken, en om te bewerken of niet te bewerken.'*

Op vergelijkbare wijze definieerde ook Melanchthon de vrijheid van de wil in de latere edities van zijn *Loci communes*, wat overigens weinig bekend is omdat sinds de negentiende eeuw meestal de eerste editie wordt gebruikt.

De net aangehaalde definitie van Voetius is behoorlijk complex en omvat ten minste zeven elementen. Ten eerste is noemenswaardig dat het vrije wilsoordeel een actief vermogen is, en dus niet passief. Ten tweede houdt deze activiteit een zelfbepaling in, hoewel Voetius dit niet in autonome of neutrale zin bedoelde. Ten derde is deze zelfbepaling gerelateerd aan alternativiteit; het contingente en dus niet-noodzakelijke oordeel van de mens is niet van meet af aan op één bepaald alternatief betrokken (zoals het vuur dat slechts betrokken is op de activiteit van verbranden). De menselijke wil is dus als vermogen niet 'one way' maar 'two way'. Ten vierde is het wilsoordeel als zodanig indifferen. Deze indifferente alternativiteit is er op tweevoudige wijze. Zo kan de mens, en dit is het vijfde element, dit of dat willen - bijvoorbeeld schrijven of lezen -, of hij kan ten zesde een wilsubject willen of niet willen. Zo kan bijvoorbeeld de lezer deze definitie willen begrijpen of ook niet. Het zevende element houdt in dat voor de zelfbepaling van de wil alle nodige voorwaarden aanwezig moeten zijn.

De cruciale vraag is nu om welke voorwaarden het precies gaat. Juist op dit punt is er namelijk een principieel verschil tussen de zin in welke Voetius de definitie aanvaardde en de opvatting van deze definitie bij Molina en Arminius. Eenvoudig gezegd is het verschil vooral hierin te zien dat voor Voetius het Goddelijk besluit deel uitmaakte van de voorwaarden, terwijl voor Molina evenals voor Arminius en voor de meeste remonstranten het Goddelijk besluit buiten de voorwaarden viel. Dit lijkt wellicht een detail, maar juist op dit punt scheiden zich de wegen die uiteindelijk uitlopen op verschillende theorievormingen.

Het verschilpunt is dus niet dat de mens een vrij wilsoordeel heeft. Voetius en Arminius - en overigens ook Gomarus - waren het met elkaar eens dat het vrije wilsoordeel onvervreemdbaar is. Het gaat hierbij om een essentiële eigenschap van de mens die hij *niet* niet kan hebben en dus ook niet door de zonde verloren kan gaan, zoals Voetius reactie op Melanchthons tegenstander Flacius benadrukte. God kan zelfs met zijn absoluut vermogen (*potentia absoluta*) het vrije wilsoordeel de mens niet ontnemen zonder de mens daardoor te laten ophouden om een mens te zijn. Zo was er voor Voetius een dimensie van *de imago Dei* die niet door de zonde is vernietigd, maar wel op grond van de zonde in een verkeerd kader kan vallen en in deze zin geperverteerd kan zijn. Dit komt opnieuw overeen met de positie die Melanchthon heeft ingenomen in de latere edities van zijn *Loci communes*.

In de ogen van Voetius is met betrekking tot het vrije wilsoordeel het beslissende verschil ten opzichte van de remonstranten hierin gelegen, dat voor Voetius het goddelijke decreet voorondersteld is en dus de menselijke wil met al zijn vrijheid en contingentie (mogelijkheid, toevalligheid) slechts op voorwaarde hiervan zus of zo handelt.

Indien het nu echter zo is dat het decreet van God de voorwaarde is van de menselijke wilsdaad, in hoeverre is er dan nog sprake van vrijheid? Als immers, om een voorbeeld te gebruiken, het concrete decreet van God, dat ik deze alinea wil schrijven, de noodzakelijke voorwaarde is dat ik deze alinea kan en wil schrijven, of Gods besluit om Petrus te verkiezen de voorwaarde voor het zaligmakende geloof van Petrus is, wordt dan niet de vrijheid van de wil vernietigd door het goddelijk decreet zodat het uiteindelijk slechts om een schijnvrijheid kan gaan? Volgens Voetius beantwoorden de remonstranten deze vraag bevestigend en zien in de orthodox gereformeerde leer een ontkenning van de menselijke vrijheid wat God tot auteur van de zonde maakt. Zij wijzen dan ook elk noodzakelijk verband tussen het goddelijk decreet en de wil van de mens van de hand. Voor Voetius snijden dergelijke argumenten geen hout. Hij zag de mens niet als een autonoom wezen ten opzichte van God en vreesde geen concurrentie tussen het goddelijke decreet en de menselijke wil. Het decreet van God vernietigt niet de contingentie en vrijheid van het menselijk willen maar vormt juist de voorwaarde voor de mogelijkheid ervan. Volgens Voetius was het decreet de noodzakelijke voorwaarde voor elke vrije wilsact.

Voetius licht dit punt toe met behulp van een belangrijke modaal-logische onderscheiding die al in de artesfaculteiten van de dertiende eeuw, en dus ook bij de theologen, gemeengoed was.

In dit verband deed Voetius ook een beroep op Melanchthons *Initia doctrinae physicae* (1549) waarin deze in een soortgelijk verband gebruik maakt van deze onderscheiding. Het gaat hierbij om de onderscheiding van de noodzakelijkheid van een gevolgrelatie (*necessitas consequentiae*) enerzijds en de noodzakelijkheid van wat volgt (*necessitas consequentis*) anderzijds. Het beslissende punt is hierbij dat een noodzakelijke of strikt implicatieve relatie tussen het voorafgaande (de antecedent) en van wat volgt (de consequent) niet ook de noodzakelijkheid van de consequent met zich meebrengt - dit inzicht maakt overigens ook deel uit van het standaard-instrumentarium van de hedendaagse modale logica.

Toegepast op ons probleem betekent dit dat de strikt implicatieve relatie tussen Gods decreet en de gedecreteerde stand van zaken verenigbaar is met de contingentie en dus niet-noodzakelijkheid van deze gedecreteerde stand van zaken. Als mij vrije wilsact om deze alinea te schrijven strikt is geïmpliceerd door het desbetreffende decreet van God, kan daarmee nog steeds de contingentie van deze wilsact gepaard gaan. De menselijke wilsact wordt dus niet noodzakelijk gemaakt door het hieraan voorafgaande goddelijke besluit, waardoor ook de voorwaarde voor echte vrijheid blijft bestaan. Alleen als het zo was dat het goddelijke decreet als zodanig noodzakelijk was en op noodzakelijke wijze zou handelen, zou de noodzakelijke relatie tussen decreet en het gedecreteerd ook het gedecreteerde zelf noodzakelijk maken. Maar juist hier ligt een belangrijk speerpunt van de gehele Godsleer bij Voetius: onvermoeibaar laat hij telkens weer zien dat het goddelijk decreet vrij en contingent is terwijl het wezen van God noodzakelijk is. Vanuit dit verband zijn ook verschillende, op het eerste gezicht spitsvondige onderscheidingen in de Godsleer te verstaan, zoals de onderscheiding tussen Gods noodzakelijke en contingente kennis (*scientia simplicis intellectus resp. scientia naturalis* enerzijds en *scientia visionis resp. scientia libero* anderzijds). Ook hier is Gods vrije en contingente wil en decreet

de beslissende schakel, waardoor er ruimte komt voor contingente kennis en contingente kenobjecten.

Hoewel Melanchthon de distincties tussen verschillende soorten noodzakelijkheid inderdaad het meest uitvoerig heeft uitgewerkt in zijn *Initia doctrinae physicae*, waarnaar Voetius verwees, paste hij de distinctie tussen de *necessitas consequentiae* en de *necessitas consequentis* ook in zijn latere edities van de *Loci communes* op de verhouding van Gods decreet met de menselijke wilsvrijheid toe. In dit verband stelde hij uitdrukkelijk dat wat valt onder de noodzakelijkheid van het gevolg (*necessitas consequentiae*) 'niet noodzakelijk maar contingent is, en dit gevolg neemt niet de vrijheid van de wil weg'. Dit is precies het punt wat later ook Voetius wilde maken.

Uit dit alles blijkt dat Voetius in Melanchthon een belangrijke bondgenoot zag wat betreft de controverse met remonstranten en socinianen in zijn dagen. Omgekeerd beroepen zich volgens Voetius de remonstranten ten onrechte op Melanchthon voor hun positie; ook in de latere edities van de *Loci communes* (*Loci tertiae aetatis*) is er geen sprake van een synergistische positie. Overigens heeft het recente onderzoek aangetoond dat op dit punt de verschillen tussen Melanchthon en Calvijn veel kleiner zijn dan eerder gedacht.

Evenals Melanchthon wilde Voetius de wisselwerking tussen het eeuwig besluit van God en de vrije en contingente wilsact van de mens bewaren. Het menselijk handelen is ten opzichte van God noch ontisch autonoom noch ethisch neutraal - in deze zin zou men kunnen zeggen dat er geen materiële vrijheid is -, maar het wordt ook niet geabsorbeerd door een goddelijke alcausaliteit en is dus in formele zin vrij. Zonder overdrijving kunnen wij hier spreken van duidelijke verwantschap met Melanchthon in de lijn van de augustijns-reformatorische traditie.

Slot

Het onderzoek naar de doorwerking van Melanchthon in de gereformeerde orthodoxie is maar net op gang gekomen. Wel is nu al duidelijk dat Melanchthon grote invloed moet hebben gehad. Wat de vroege orthodoxie betreft is onder meer aan de Heidelbergse theologen te denken van waaruit ook lijnen naar de Nederlanden lopen.

In de hoge orthodoxie neemt Voetius een belangrijke plaats in wat betreft de doorwerking van Melanchthon. Dit blijkt maar ten dele als wij alleen naar aantallen van directe positieve verwijzingen kijken. In dit opzicht zou wellicht iemand als de jezuïtische theoloog Francisco de Suárez beter scoren, maar dit is misleidend omdat Voetius in verband met de actuele vraagstukken van zijn dagen bijzonder vaak verwees naar theologen zoals Suárez. Indien wij echter voldoende oog hebben voor inhoudelijke convergenties in combinatie met historische indicaties zoals de samenstelling van de studiebibliotheek en de traditielijnen via de eigen leraars en ook diens leraars op hun beurt, dan is er veel te zeggen voor een indrukwekkende receptie van Melanchthon bij Voetius. Hierbij valt te denken aan zijn opvatting van wetenschap, de relatie van theologie en filosofie en, in de Godsleer, vooral aan de natuurlijke noties als basis voor de natuurlijke Godskennis en daarnaast aan de relatie van het goddelijke decreet met het contingente en vrije wilsoordeel van de mens. Daarnaast is er sprake van herkenning omdat Melanchthon en Voetius beiden strategische functies innamen bij de verdere ontwikkeling van de universiteit. Opmerkelijk is ook dat Voetius grote waardering had voor de irenische houding van Melanchthon waarmee deze confessionele verschillen kon overbruggen. In zijn contacten met de Lutherse kerk en de doopsgezinden probeerde hij Melanchthons voorbeeld te volgen.

Literatuur

Beck, Andreas J. Gisbertus Voetius (1589-1676). Sein Theologieverständnis und seine Gotteslehre. Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte, 92. (Göttingen, 2007).

Beck, Andreas J. (Hg.). Melancthon und die Reformierte Tradition. Reformed Historical Theology, (Göttingen, 2011) (in voorbereiding).

Frank, Günter, en H. J. Selderhuis (Hg.). Melancthon und der Calvinismus. Melancthon-Schriften der Stadt Bretten, 9, (Stuttgart-Bad Cannstatt, 2005).

Selderhuis, Herman J., Melancthon: Zijn betekenis voor het protestantisme; Melancthon en de Nederlanden in de 16e en 17e eeuw, Apeldoornse studies, 41, (Apeldoorn: Theologische Universiteit, 2001).

4. MELANCHTHON OVER WIL EN VRIJHEID. Dr. Antonie Vos

Philipp Schwarzerdt werd op 16 februari 1497 in Bretten geboren. Hij was de zoon van Georg Schwarzerdt, wapensmid, en Barbara Reuter, een nicht van de humanistische geleerde Johannes Reuchlin. Zijn vader is jong gestorven en Reuchlin interesseerde zich voor de opvoeding van zijn achterneefje, dat al op 12-jarige leeftijd aan de Universiteit van Heidelberg ging studeren. De jonge Philipp kreeg van Reuchlin de vergriekste naam Melanchthon (zwarte aarde) mee. Hij werd baccalaureus artium in 1511, terwijl hij de graad van magister artium in 1514 in Tübingen behaalde. Hier ging hij al op 19-jarige leeftijd geschiedenis en welsprekendheid doceren. In 1518 publiceerde hij een Griekse grammatica en nog in hetzelfde jaar werd hij tot hoogleraar in het Grieks aan de Universiteit van Wittenberg benoemd. Melanchthon heeft dus geen theologie gestudeerd, was ook geen geestelijke en stond op dat moment nog niet aan de kant van Luther. In Wittenberg zou dat snel veranderen en over en weer ontstond er een warme vriendschap. Na deze snelle carrière zou Melanchthon zich daar meer dan 40 jaar aan de arbeid van de reformatie wijden. In 1560 is hij in Wittenberg overleden.

...

De grote vraag is dus, welke positie Melanchthon in 1521 heeft ingenomen. Is hij later echt van standpunt veranderd - Calvijn zal verschillende keren beweren, dat zij toch wel eens geestes zijn - en zo ja, waarin heeft die verschuiving dan precies bestaan? Eerst behandel ik in § 2 Melanchthons positie ter zake van vrijheid en wil in de eerste druk van 1521 (*Prima aetas locorum theologicorum*: CR XXI 59/60-229/30) en vervolgens die in de druk van 1535 (§3). In §4 worden de posities uit 1521 en 1535 met elkaar vergeleken. Na aandacht te hebben gegeven aan een belangrijke ontdekking van Andreas Beck (§5) volgt, ten slotte, de evaluatie (§ 6).

Loci communes theologici (1521)

Melanchthon gaf in 1519 Luthers commentaren op De Psalmen en op Galaten uit en in het cursusjaar 1519-20 heeft hij zelf colleges over de Brief aan de Romeinen gegeven. In 1520 verscheen een kort begrip van reformatoorsch geloof, dat studenten aan de hand van collegestof hadden samengesteld. Melanchthon was niet blij met de publicatie van deze *lucubratiuncula*: voortbrengseltjes van nachtelijk arbeid en besloot dit ongeluk zelf te repareren.' Na zijn *De studio doctrinae paulinae* (1520) ging hij de *Loci communes theologici* voorbereiden. Het drukken begon al in april 1521, maar het is te begrijpen, dat Melanchthon meer tijd nodig had om dit werk te voltooien. Dat gebeurde in september 1521. De eerste druk en de eerste nieuwe oplage verschenen in datzelfde jaar in Wittenberg. De druk van 1522 is enigszins gewijzigd. In 1525 waren er al 18 oplagen verschenen. Een echte tweede druk - zeer uitgebreid en grondig herzien - verscheen in Wittenberg in 1535. De laatste nieuwe druk publiceerde Melanchthon in 1543/44 in Wittenberg. De laatste afzonderlijke oplage verscheen in 1595.

In de zeventiende en achttiende eeuw heeft men voor de oorspronkelijke tekst van Melanchthons *Loci theologici* van 1521 niet veel belangstelling opgebracht. Het derde eeuwfeest (1821) bood de gelegenheid het stof van dit klassieke werk weg te blazen: *Philippi Melanthonis Loci Theologici ad fidem primae editionis MDXXI*, onder redactie van Johannes Christ. Guil. Augustus (Leipzig 1821). Het titelblad heeft:

Philippi Melanchthonis Loci communes, terwijl de *catalogus locorum* (7 -10) de titel *Loci communes seu hypoyposes theologici* draagt. Uiteraard vindt men de tekst ook in het *Corpus Reformatorum* 1854) en in 1864 heeft G. L. Plitt nog een uitstekende heruitgave verzorgd.

De hoofdthema's van Melanchthons *Loci communes* zijn: *zonde en genade, en wet en evangelie*. Centraal staat de overtuiging, *dat alleen Gods vergeving de bron van de vernieuwing van de mens is. Deze vergeving wordt in het evangelie beloofd en Jezus Christus schenkt ons de verzekering, die de Heilige Geest in onze harten verzegelt*. Na de opdracht aan Dr. Tileman Plettener (CR XXI 81/2-83/4) en de inleiding (83/4-85) steekt Melanchthon direct met het thema van de vrije wil (*liberum arbitrium*) van wal: De *hominis viribus adeoque de libero arbitrio* (De krachten van de mens en in zover de vrije wil). Van meet af aan is duidelijk wat voor front hier speelt, en hoe Melanchthon daar positie kiest.

Het front bestaat hierin, dat er volgens Melanchthon theologen en filosofen zijn, die de mens te veel en te sterke menselijke vermogens toekennen: De wil kan zichzelf van het kwaad afwenden en zich naar de deugd toewenden (CR XXI 86).

Deze nieuwe antropologie van een gematigde autonomie vormt ook in Erasmus' tractaat: *Over de vrije wil - De libero arbitrio* (1524) - het uitgangspunt. De jonge Melanchthon (*1497) wil niets van deze nieuwe, renaissancistische visie weten. Hij stelt daar zijn eigen antropologie tegenover. De mens kan kennen en zijn cognitieve vermogen brengt hem in metafysica onderscheidt, om intellectueel en rationeel te kunnen overleven. Hier gaat het dan om de ontologische structuur, dat als ik iets doe, het voor datzelfde tijdstip mogelijk is, dat ik het niet doe. Ik ben vrij in mijn schrijven aan een artikel over Melanchthon en die vrijheid rust op het feit, dat het op het ogenblik, dat ik wel schrijf, mogelijk is, dat ik niet schrijf. Deze soort vrijheid heet *libertas contradictionis*. Ik heb haar in onderscheid van andere vrijheidsbegrippen synchrone vrijheid genoemd en deze soort vrijheid neemt dus bij een daad de mogelijkheid van de tegengestelde handeling aan.

Melanchthon noemt nog een andere soort vrijheid, want hij schrijft in dit hoofdstuk ook: [...] dat men op deze manier of op een andere manier kan handelen.

Als ik schrijf, is het mogelijk dat ik niet schrijf, maar het zou ook kunnen, dat iemand zegt: je schrijft nu niet, want je telefoneert, of je doet de deur voor je dochter open. Dan contrasteren we een handeling met een andere handeling, die de eerste handeling uitsluit. Dan zijn we weer terug bij de eerste situatie: Ik doe iets en het is mogelijk dat ik het niet doe. Bij deze tweede soort vrijheid gaat het er dus om, dat het mogelijk is, dat ik iets anders doe dan wat ik doe, als ik iets doe. Dan gaat het niet om contradictoire tegengestelden, maar om contraire tegengestelden: Ik schrijf en het is mogelijk, dat ik iets anders doe. Deze vrijheid wordt *libertas contrarietatis* genoemd. Deze tweede soort vrijheid rust op de eerste soort vrijheid. Dat is de fundamentele vrijheid: synchrone vrijheid in strikte zin. In het begin van de zestiende eeuw was de synchrone vrijheid het klassieke begrip van vrijheid.

De grote vraag is dus, of de wil vrij is en wat er bij Melanchthon met de synchrone vrijheid gebeurt. Nu staat voor Melanchthon in 1521 vast, dat alles wat gebeurt, op noodzakelijke wijze (*necessario*) gebeurt: Alles wat er gebeurt, gebeurt [...] op noodzakelijke wijze (CR XXI 87-8).

Melanchthon geeft ook precies aan, waarom alles wat er gebeurt, op noodzakelijke wijze gebeurt, want wat plaats vindt, vindt volgens de goddelijke predestinatie plaats: Alles wat er gebeurt, gebeurt volgens de goddelijke predestinatie op noodzakelijke wijze (CR XXI 87-8).

Als er pre-destinatie (voor-bestemming) is, is er ook destinatie (bestemming) en deze

Godelijke 'destinatie' is op alles betrokken: In Romeinen 9:1 1 betreft Paulus alles wat er gebeurt, op de goddelijke bestemming (CR XXI 88).

Deze goddelijke 'destinatie' is zelf noodzakelijk: Omdat de wil als het allereerste onderwerp behandeld moest worden, hoe kon ik [...] verheimelijken, wanneer de Schrift onze wil de vrijheid door de noodzakelijkheid van de predestinatie ontnemt (CRXXI 89)?

Als alles wat er gebeurt, betrokken is op de goddelijke 'destinatie', en als dit alles volgens de noodzakelijke predestinatie van God gebeurt, gebeurt ook alles noodzakelijkerwijs. De noodzakelijkheid van de predestinatie moet juist vanuit de Schrift geleerd worden:

Hoe kon ik de opvatting van de Schrift over de predestinatie verheimelijken, wanneer de Schrift onze wil de vrijheid door de noodzakelijkheid van de predestinatie ontnemt (CR XXI 89)?

We hebben te leren wat de heilige Schrift ons leert, en de Schriften leren, dat alles noodzakelijkerwijs gebeurt (CR XXI 89).

Nu realiseert Melanchthon zich ook, dat dit wel vragen moet oproepen en hij voert zijn gesprekspartner als het ware sprekend op: 'Wat dan?,' zult u zeggen: 'Is er geen contingentie - om een woord van die gasten te gebruiken - in de werkelijkheid, geen enkel toeval, geen enkel lot?' (CRXXI 89).

Deze vraag is voor Melanchthon een retorische vraag. Contingentie is onmogelijk. Hij gebruikt ook de niet-aristotelische term 'contingentie': 'de term van die gasten'. Dit moet juist van jongs af aan onderwezen worden om te voorkomen, dat de jeugd van meet af aan verkeerd geïndoctrineerd wordt.

Het feit dat deze opvatting over de predestinatie in het algemeen wat hard lijkt, danken we aan die goddeloze theologie van de Sofisten, die ons zo de contingentie van de werkelijkheid en de vrijheid van onze wil heeft ingestampt, dat onze tedere oortjes de waarheid van de Schrift verafschuwen (CR XXI 89).

Bij Melanchthons ontkennen van contingentie en zijn eigen uitwerking van het begrip vrijheid, waarin het te verwerpen vrijheidsbegrip exact wordt aangegeven, laat zijn antwoord dus geen enkele ruimte voor twijfel over. Alles wordt door de goddelijke bestemming (destinatio) op noodzakelijke wijze bepaald. Goddeloze theologie leert, dat de wil vrij is, maar de heilige Schrift wil daar niets van weten. De enige conclusie die dan getrokken kan worden, is:

Er is geen vrijheid van onze wil (CRXXI 88). Onvermijdelijk is dan ook deze conclusie: De mens zondigt noodzakelijkerwijs (CR XXI 86).

Melanchthon presenteert zijn eigen samenvatting: Als u de menselijke wil op de predestinatie betreft, is er noch in uiterlijke daden, noch in innerlijke daden enige vrijheid, maar vindt alles volgens de goddelijke bestemming plaats (CR XXI 93).

Het zal duidelijk zijn, dat voor de jonge Melanchthon de leer van het *arbitrium* zelf al goddeloos is. 'Arbitrium' is ook geen Bijbelse term. Deze positie spoort geheel met die van Luther in zijn *De servo arbitrio* (1525, al zal Luther nog andere gedachtegangen ontwikkelen om aan te tonen, dat de door God gekende en gewilde werkelijkheid noodzakelijk is en dat de uniciteit en onmisbaarheid van Gods genade in zijn noodzakelijke al-werkzaamheid (Von Rad: Gods 'Allkausalitk') verankerd zijn. Hier is geen brug naar Luther nodig. Zij zitten - met Calvijn - in hetzelfde schip.

In traditiehistorisch opzicht is hier, enerzijds, soteriologisch continuïteit in het spel, want ook in de middeleeuwse theologie staan genade, verlossing en geloof centraal - zonder synergisme. Anderzijds moeten we ontologisch echter een scherpe cesuur opmerken, want de klassieke traditie van Augustinus en Anselmus wil van geen noodzakelijkheidsdenken weten.

Zij heeft in een eeuwenlang proces het christelijk geloof fundamenteel van antieke denkpatronen laten emanciperen. Melanchthon lijkt hier bijna alle bruggen achter zich te verbranden.

Loci communes theologici (1535)

Loci communes theologici recens - opgedragen aan Hendrik VIII In de nieuwe uitgave van de Loci heeft Melanchthon zijn tekst grondig omgewerkt en uitgebreid. Nu begint hij zijn 'dogmatiek' met de Godsleer, inclusief de theologie van de Triniteit (CR XXI 255-69), vervolgens komen de scheppingsleer (269-83) en de zondeleer (284-94) aan de orde. De auteur sluit het hoofdstuk over de schepping af met het excurs De causa peccati et de contingentia (De oorzaak van de zonde en de contingentie). Dit alles wordt gevolgd door het hoofdstuk 'De humanis viribus seu de libero arbitrio' (De krachten van de mens of de vrije wil).

De tekst van de tweede generatie Loci in het Corpus Reformatorum is een onhelder amalgaam aan de hand waarvan amper aan te geven is, wat voor positie Melanchthon in 1535 innam. Het is een tekstvorm, die op beslissende plaatsen niet spoort met de tekstvorm van de *tertia aetas*. De oorspronkelijke uitgave van de Loci van 1535 (Wittenberg) biedt in de paragraaf (De oorzaak van de zonde en de contingentie) een geheel andere tekst. De oorspronkelijke uitgave heeft geen hoofdstukindeling en is ook niet gepagineerd. Om de citaten toch te kunnen vinden heb ik vanaf de inleiding (1-4) een virtuele paginering gevolgd. De getallen tussen haakjes verwijzen dus naar deze virtuele paginering.

In de uitgave van de Loci van 1535 begint Melanchthons dogmatiek - na de inleiding (1-4) en de catalogus locorum (4-6) - met de Godsleer (6-38), inclusief de theologie van de Triniteit (13-31) en de pneumatologie (31-38), en vervolgens de leer van de schepping (38-60). De scheppingsleer bevat weer een gedeelte 'De humanis viribus seu de libero arbitrio' (50-60: de krachten van de mens of de vrije wil). Daaraan gaat nu een excurs De causa peccati et de contingentia (De oorzaak van de zonde en contingentie - de bladzijden 45-50) vooraf. Het geheel eindigt met de zondeleer (60-67).

Eerst maakt Philippus Melanchthon zijn uitgangspunt duidelijk door aan zijn antropologie een fundament mee te geven, dat aan de Godsleer ontleend is. Wat de achilleshiel van de uitgave van 1521 was, wordt nu van meet af aan uitgesloten. Het kan niet zo zijn, dat God de zonde wil en daarom kan Hij ook niet de grond of de oorzaak van de zonde zijn.

Het is nu deze vrome en ware opvatting, die met beide handen en, wat nog meer waar is, van ganser harte vastgehouden moet worden: God is niet de oorzaak van de zonde en Hij wil de zonde niet, maar de oorzaken van de zonde zijn de wil van de duivel en de wil van de mens (Loci (1535) 46).

Genesis maakt ons immers duidelijk: "God heeft alles wat Hij geschapen had, gezien en het was zeer goed" (Loci (1535) 46).

Deze fundamentele theologische positie brengt weer met zich mee, dat we moeten aanvaarden, dat de werkelijkheid contingent is: Wanneer deze opvatting, dat God niet de oorzaak van de zonde is, eenmaal is vastgesteld, volgt duidelijk, dat de contingentie aanvaard (concedi, granted) moet worden. Het is immers een feit dat de zonde uit de geschapen wil voortkomt, zonder dat God haar goedkeurt en zonder dat Hij onze wil dwingt. Daarom heeft zij geenszins op noodzakelijke wijze plaats gevonden zonder absolute noodzakelijkheid (Loci (1535) 47-8).

Onze daden zijn immers contingent, maar waarop stoelt dan de contingentie van onze daden? Zij kan alleen in de vrijheid van onze wil rusten. Daarom moet de contingentie

verdedigd worden:

De vrijheid van de wil is immers de grond van de contingentie van onze daden. Wij spreken immers over de contingentie van onze daden. De reden die aan de oorzaak van de zonde ontleend is, is duidelijk genoeg en zij moet tegenover andere argumenten, die de contingentie geheel en al opheffen, gesteld worden. De vrijheid is immers, zoals we al gezegd hebben, de bron van de contingentie in de menselijke daden (48). [...] Derhalve, wat contingent is, ziet God vooruit en bepaalt Hij zó dat het de eigen aard van het handelen die de natuur meegegeven is, niet opheft, maar Hij bepaalt de daden zoals ze plaats vinden. Hij laat het zo toe, dat de wil van Saulus zo handelt en Hij drijft hem niet aan om zo te handelen en besluit waar Hij Saulus zal aanpakken (Loci (1535) 48).

Dan komt Melanchthon uit bij het beslissende punt, waarmee hij zijn betoog is begonnen en waarom hij zijn koerswijziging heeft ingezet: Het is niet te verdragen, dat God tot auteur van de zonde gemaakt zou worden.

De contingentie moet verdedigd worden om reden, dat wij God niet tot de auteur of de oorzaak van de zonde maken. En de vrijheid is een geschenk van God of een ordening in de wil van God (Loci (1535) 49).

Deze stellingname kan alleen waar gemaakt worden, als we de beroemde middeleeuwse onderscheiding tussen de noodzakelijkheid van de consequent (necessitas consequentis) en de implicatieve noodzakelijkheid (necessitas consequentiae) in het veld brengen. Melanchthon slaat hier terminologisch een brug naar de middeleeuwse wijsbegeerte:

Vervolgens is deze onderscheiding noodzakelijk. De ene soort noodzakelijkheid is de noodzakelijkheid van de consequent (necessitas consequentis), of de absolute noodzakelijkheid (necessitas absoluta) - in deze zin is deze propositie noodzakelijk: Het is noodzakelijk dat God bestaat, dat God goed is, dat God rechtvaardig is, enzovoort. De andere soort noodzakelijkheid is de implicatieve noodzakelijkheid, bij voorbeeld: Jeruzalem moet verwoest worden. Deze gebeurtenissen zijn niet vanuit hun eigen aard noodzakelijk, maar ze zijn onveranderlijk, nadat ze besloten zijn, bij voorbeeld: *De doden zullen herleven*; of omdat het volgt vanwege voorafgaande oorzaken, bij voorbeeld: *er moeten ketterijen zijn*. [...] Dit is structureel contingent en deze implicatie heft ook de vrijheid van de wil niet op (Loci (1535) 50).

Eerst heeft Melanchthon erop gewezen, dat het werken van Gods wil niet in termen van absolute noodzakelijkheid opgevat mag worden (Loci (1535) 47-8). De contingentie van onze daden is immers in de vrijheid van de wil verankerd. Nu werkt hij de onderscheiding tussen de noodzakelijkheid van de consequent (necessitas consequentis) - absolute noodzakelijkheid - en de noodzakelijkheid van de implicatie (necessitas consequentiae) uit, zodat we precies kunnen begrijpen, dat de werkelijkheid contingent is, en niet noodzakelijk. Feiten zijn van nature contingent. De implicatie van Gods willen en wat Hij wil, heft de vrijheid van de wil niet op.

Laat ik het onderscheid tussen de verschillende soorten noodzakelijkheid nader uitleggen. Melanchthon spreekt over een consequens en een consequentia, maar wat is een consequens en een consequentia? Een consequentia is wat de moderne logica een implicatie noemt. Een implicatie of conditionele propositie is een samengestelde propositie van de vorm: als ..., dan

...

In 1521 had Melanchthon zich positief over Valla uitgelaten, die toen tot de kleine minderheid van christelijke denkers behoorde, die zich aan de kant van het noodzakelijkheidsdenken van Zeno en de door hem gestichte Stoa schaarde. Nu rondt Melanchthon zijn argumentatie met een geharnaste aanval op Zeno en de Stoa af:

De vromen moeten met hart en ziel deze meningen verafschuwen en er niet van willen horen (Loci (1535) 50). Het hoofdstuk 'De krachten van de mens en de vrije wil' verwerpt ook al onmiddellijk de noodzakelijkheidsfilosofie van Valla zelf: Valla en zeer vele anderen halen ten onrechte de vrijheid van de wil omlaag, omdat het gebeurt, wanneer God het besluit, en wel zo dat het in het algemeen de contingentie opheft (Loci (1535) 50).

...

Nu krijgen we in 1535 een geheel ander beeld geschetst: De vrijheid van de wil is immers de grond van de contingentie van onze daden. Wij spreken immers over de contingentie van onze daden. De reden die aan de oorzaak van de zonde ontleend is, [...] moet tegenover andere argumenten, die de contingentie geheel en al opheffen, gesteld worden. De vrijheid is immers, zoals we al gezegd hebben, de bron van de contingentie in onze daden.

De contingentie kan helemaal niet opgeheven worden, maar als de contingentie van onze daden niet redelijkerwijs ontkend (tollere) kan worden, moet er een grond voor die contingentie aangegeven worden. Die grond of bron van de contingentie van de daad vindt Melanchthon nu - op scotistische wijze - in de wil, en dat is alleen weer mogelijk, als de wil vrij is:

De vrijheid van de wil is immers de grond van de contingentie van onze daden.

De twee uitgaven van 1521 en 1535 leiden dan ook tot deze contradictie: *Er is geen vrijheid van de wil* (1521) en *vrijheid van de wil is cruciaal* (1535).

Dit is een zeer belangrijk resultaat, omdat Melanchthon hiermee voor zijn eigen onderwijs en onderzoek de brug naar de franciscaans-augustinse traditie van het middeleeuwse denken herstelt. 'Een absolute noodzakelijkheid en ook implicatieve noodzakelijkheid. In 1521 verdedigde Melanchthon de noodzakelijkheid van Gods willen en handelen op de meest strenge wijze.

...

Evaluatie

Zoals de term 'noodzakelijkheidsdenken' ('necessitarianism') al zegt, stelt deze ontologische optie, dat de werkelijkheid noodzakelijk is, en niet contingent. Hieruit volgt, dat de zonde noodzakelijk is en dat God de zonde niet alleen kent, maar ook wil. Dit brengt weer met zich mee, dat menselijke en goddelijke vrijheid uitgesloten zijn en dat de onderscheiding tussen de *necessitas consequentis* en de *necessitas consequentiae* geen enkele inhoudelijke rol kan spelen. Het contingentiedenken is in alles precies het tegendeel van dit denken, dat in de theologie en de filosofie van de negentiende en twintigste eeuw weer een grote rol heeft gespeeld, maar in feite archaïsch, antiek en pre-christelijk is. Melanchthons *Loci communes* van 1521 vertegenwoordigt *het eerste type denken*, de Loci van 1535 *het tweede*.

Dit feit is onverenigbaar met de hypothese, dat in dezen de verschillen tussen de eerste en de latere Melanchthon marginaal of een kwestie van accenten zouden zijn geweest. Theodor Mahlmann heeft zich er sterk voor gemaakt, dat hier de doctrinaire inhoud bij Melanchthon hetzelfde gebleven is, dat Melanchthon en Calvijn steeds eensgezind gebleven zijn en dat historisch hierin de 'calvinistische' identiteit bestaat. Deze visie blijkt nu onhoudbaar te zijn, evenals de these dat de desbetreffende verschillen tussen Luther en Melanchthon een kwestie van verschil in accent geweest zijn (de lijn van Willem Jan Kooiman).

Deze bepalingen doen wel aan elkaar denken, maar zijn toch niet hetzelfde. Melanchthon spreekt van *een vermogen*. Stel dat er zo'n vermogen niet zou zijn, dan

zou het helemaal niet mogelijk zijn om begenadigd te worden. Erasmus ziet vrijheid als *een kracht* om zich op de weg van het heil te begeven. Daarin zien we de renaissancistische omslag. Bij Melanchthon is vrijheid een noodzakelijke voorwaarde. De middeleeuwse wilslijn ziet de wil als een vermogen en vrijheid als een essentiële karakteristiek. Vrijheid is zelf geen kracht, en - strikt genomen - ook geen vermogen. Melanchthons terugkeer naar de hoofdtraditie van het Augustijnse denken was negatief gemotiveerd: duidelijk maken dat God niet de auteur van de zonde kan zijn, maar het was ook een beweging met zeer positieve consequenties. Ze voorkwam dat de Lutherse theologie in de greep van het determinisme terecht kwam en opende vele wegen naar de heroriëntatie van het gereformeerde denken. Het zijn blijvende oecumenische perspectieven.

De nieuwe stellingname van Melanchthon spoort, in principe, met de Godsleer en de ontologie van de protestantse scholastiek. Het 'necessitarianism' is van het tweede kwart van de zestiende eeuw tot aan het einde van de achttiende eeuw door de reformatorische traditie in overgrote meerderheid afgewezen. Tegenstanders hebben de gereformeerde traditie vanaf de contra-reformatie en Arminius eeuwenlang determinisme aangewreven. Het is ook tot het zelfbeeld van de gereformeerde orthodoxie in de negentiende en twintigste eeuw gaan behoren. Vriend en vijand zitten er geheel naast. Dat snoert de mond van de vijand en nodigt de vriend uit om aan de hand van de eigen klassieke traditie tot een vernieuwing van denken te komen. De theologische kaart van de klassieke reformatorische theologie en wijsbegeerte moet dus opnieuw getekend worden. Dit betekent ook, dat de beschrijving en evaluatie die het protestantse denken in de negentiende en twintigste eeuw van de eigen traditie gegeven heeft, bijgesteld dient te worden. Klassiek gereformeerd is een prachtige traditie. Op vele niveaus valt er veel te genieten - vooral in Nederland en vooral in de vroegmoderne eeuwen: een traditie van contingentie en vrijheid, genade en wil - een geschiedenis van vernieuwing van de Kerk op haar best en op haar mooist - , en op zijn eigen wijze staat systematisch ook de bruggenbouwer Melanchthon in deze traditie van genade en vrijheid.

Literatuur

Bizer, E., *Theologie der Verheissung. Studien zur Theologie des jungen Melanchthons*, (Neukirchen, 1964). Jooiman, W. J., *Philippus Melanchthon*, (Amsterdam, 1963).

Melanchthon, Ph., *Loci communes theologici*, (Wittenberg, 1535).

Neuser, W. H., *Der Ansatz der Theologie Philipp Melanchthons*, (Neukirchen, 1957).

Pauck, W., *Melanchthon and Bucer*, The Library of Christian Classics, (Philadelphia, 1969). Deze zeer waardevolle uitgave bevat de Engelse vertaling van de *Loci communes* van Melanchthon (eerste druk, 1521) en die van Bucers *De regno Christi*.

Dit gedeelte van het hoofdstuk over Melanchthon en de vrije wil biedt geen compleet overzicht van de studie van Dr. A. Vos. Daartoe is lezen en studeren in het boek *Melanchthon Bruggenbouwer* nodig. Weliswaar zijn de citaten van dr. Vos over de vrije wil in *Melanchthon Bruggenbouwer* zodanig ingekort dat het verband waarin ze geplaatst werden door Melanchthon in de *Loci* niet helder aan het licht komt.

